

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ФАКУЛЬТЕТІ

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ КАФЕДРАСЫ

Келісілген:

Факультет деканы

_____ **К.Н. Шакиров**

_____ "28" тамыз 2012ж.

**Университет ғылыми-әдістемелік
кеңесінде бекітілді**

Хаттама №__ «28» тамыз 2012 ж.

Оқу жұмысы жөніндегі проректор

_____ **Әбдібеков У.С.**

_____ "28" тамыз 2012 ж.

ПӘННІҢ ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК КЕШЕНІ

Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

(пәннің аты)

Мамандық 5В030200- халықаралық құқық

(шифры, аты)

Оқу түрі **күндізгі**

(күндізгі, сырттай)

Алматы қ. 2012 ж.

«Құқықтық және саяси ілімдер тарихы» пәнінің типтік оқу бағдарламасының негізінде ПОӘК құрастырылған

Заң ғылымдарының кандидаты, доцент Б.Ж. Қуандықов әзірлеген

Халықаралық құқық кафедрасының мәжілісінде қаралып ұсынылды
«28» тамыз 2012 ж., хаттама №11

Кафедра меңгерушісі _____ з.ғ.д., профессор С.Ж.Айдарбаев
(қолы)

Факультеттің әдістеме (бюро) кенесінде ұсынылды.

«__» _____ 2011 ж., хаттама №__

Төрағасы (Төрайымы) _____ Карипбаева Г.А.
(қолы)

1. СИЛЛАБУС
2. ОЖБ
3. Глоссарий
4. Дәріс сабақтарының тезисы
5. Семинар сабақтары
6. СӨЖ тапсырмалары
7. Аралық бақылау тапсырмалары
8. Емтихан сұрақтары
9. Тестер жинағы
10. Пәннің оқу-әдістемелік қамтамасыз етілуінің картасы

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ФАКУЛЬТЕТІ

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ КАФЕДРАСЫ

«Құқықтық және саяси ілімдер тарихы» пәнінің СИЛЛАБУСЫ

1 курс, қ.б./, 2 семестр, күндізгі, 3 кредит саны

БЕКІТІЛГЕН

Факультеттің Ғылыми Кеңес мәжілісінде
№ ___ хаттама «___» _____ 2012ж.

Факультеттің деканы

з.ғ.д., профессор _____ Шакиров К.Н.
«___» _____ 2012 ж.

Лектордың аты-жөні: Қуандықов Бахытжан Жүрсінұлы
Телефон: жұмыс тел: 377-33-36, 8-701-449-17-26
e-mail: elvirab8080@mail.ru
каб.: 327 ауд.

Семинар сабағын жүргізетін оқытушының аты-жөні: Қуандықов Бахытжан Жүрсінұлы
Телефон: 377-33-36, 8-701-449-17-26
e-mail: elvirab8080@mail.ru
каб.: 327 ауд.

Пререквизиттер: Мемлекет және құқық теориясы, Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы, Мемлекет және құқық тарихы, ҚР мемлекет және құқық тарихы, Рим құқығы.

Постреквизиттер: Азаматтық құқық (жалпы бөлім), Қылмыстық құқық (жалпы бөлім).

«Құқықтық және саяси ілімдер тарихы» пәннің жүргізу мақсаты.

- құқықты, тұлғаны қорғауға бағытталған аса маңызды әлеуметтік құндылық ретінде ұғынуға мүмкіндіктер жасау;

- құқықтық көзқамандықтардың ел ішінде байқалған көріністеріне төзбеушілік, құқықты құрметтеу және оны бұзбау, заңдылықтың қоғамда орнығуын санада бекітетін түйсіктер мен сезімдерді қалыптастыру;

- осы заманғы қоғамдағы саяси-құқықтық үрдістерге (процестерге) болашақ заңгерлердің өз бетінше талдаулар жасау, тұжырымдар түйю, түсініктеме беру қабілеттерін дамыту.

Осы пәнді оқып үйрену нәтижесінде студент

білуі тиіс: саяси және құқықтық құбылыстардың дамуы туралы ой қорыта білуі қажет;

жасай білуі тиіс: саяси және құқықтық ілімдер тарихына қатысты бітіру жұмыстарын жәнеғылыми жобаларды өз бетінше әзірлей алуы қажет.

Курстың құрылымы:

№	Тақырыптардың атауы	Апта бойынша бөлу					
		лекция		семинар		СӨЖ	
		апта	сағ. саны	апта	сағ. саны	апта	сағ. саны
1	Лекция (Л) Ежелгі Шығыстағы саяси құқықтық ойлар	1	2				
	СС. (Семинар сабағы) Саяси және құқықтық ілімдер тарихының пәні мен әдісі.			1	1		
2	Л. Ежелгі Грециядағы саяси және құқықтық ілім	2	2				
	СС. Көне Шығыс елдеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер			2	1		
	СӨЖ. Платонның саяси және құқықтық көзқарастары					2	2
3	Л. Ежелгі Рим өркениетінің саяси-құқықтық ілімі	3	2				
	СС. Көне Грециядағы саяси және құқықтық ілімдері			3	1		
4	Л. Орта ғасырлық Батыс Европадағы саяси-құқықтық ілім (Ү—ХҮ ғ.ғ.)	4	2				
	СС. Көне Римдегі саяси-құқықтық ілімдер			4	1		
	СӨЖ. Аристотельдің саяси және құқықтық көзқарастары					4	2
5	Л. Араб Шығысы мен мұсылман елдеріндегі саяси- ойлар	5	2				

	СС. Шығыс Араб, Орта Азия және Қазақстанның саяси және құқықтық пікірлері.			5	1		
6	Л. Ерте түркі дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлар	6	2				
	СС. Орта ғасырдағы Батыс Европа саяси және құқықтық ілімдері.			6	1		
	СӨЖ. Цицеронның саяси және құқықтық көзқарастары					6	2
7	Л. Қайта өрлеу мен реформация дәуіріндегі саяси-құқықтық ілімдер	7	2				
	СС. Қайта өрлеу мен Реформация кезеңіндегі саяси және құқықтық ілімдер.			7	1		
8	Л. Ерте буржуазиялық саяси-құқықтық ілімдер	8	2				
	СС. Европадағы ерте буржуазиялық саяси және құқықтық ілімдер			8	1		
9	Л. Франциядағы ХҮІІІ—ХІХ ғасырдың басындағы саяси-құқықтық ілімдер	9	2				
	СС. 15-18 ғғ. Россиядағы саяси-құқықтық ілімдер			9	1		
10	Л. Тәуелсіздік үшін күрес дәуірінде Америка Құрама Штаттарындағы саяси және құқықтық ілімдер	10	2				
	СС. 18 ғ.-19 ғ. басы Франциядағы саяси және құқықтық ілімдер.			10	1		
11	Л. ХҮІІІ г. аяғы мен ХІХ г. басындағы Германиядағы саяси-құқықтық ілімдер	11	2				
	СС. 18-19 ғғ. Америка Құрама Штаттарындағы саяси және құқықтық ілімдер			11	1		
	СӨЖ. Макиавеллидің саяси және құқықтық көзқарастары					11	2

12	Л. Ресейдегі саяси-құқықтық ілімдер дамуының тарихы (XI—XIX ғ.ғ. бірінші жартысы)	12	2				
	СС. 18 ғ. басы-19 ғ. аяғы Германиядағы саяси және құқықтық ілімдер.			12	1		
13	Л. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Батыс Европадағы саяси және құқықтық ілімдер	13	2				
	СС. 19 ғ. бірінші жарт. Батыс Европадағы саяси және құқықтық ілімдер.			13	1		
	СӨЖ Ш.Л. Монтескьенің саяси және құқықтық көзқарастары					13	2
14	Л. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Европадағы саяси-құқықтық ой	14	2				
	СС. 19 ғ. Ресейдегі саяси және құқықтық ілімдер			14	1		
15	Л. Маркстік-лениндік саяси-құқықтық идеология	15	2				
	СС. 20 ғасырдың саяси және құқықтық идеялары			15	1		

Ұсынылатын әдебиеттердің тізімі.

Б) Негізгі әдебиеттер:

1. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998
4. Золотухина Н.М. Развитие русской средневековой политико-правовой мысли. М., 1985.
5. Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России 11-20 вв. М., 1995.

В) Арнайы әдебиеттер:

1. Саясаттану антологиясы. Алматы; Санат, Т. 5. 2006
2. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
3. Мишин А.А. Принцип разделения властей в конституционном механизме США. М. 1984.
4. Жидков О.А. Верховный Суд США: право и политика. М. 1985.

5. Энциклопедия современного Китая. М. 1989.
6. Афанасьев В.Г., Смирнов Г.Л. Урок дает история. М.1989.
7. Бурлацкий Ф. Новое мышление. М. 1989.
8. Шапахқызы У. Шетелдердің мелекет және құқық тарихы. Астана 2005
9. История государства и права: Словарь-справочник / Под ред. М.И.Сизикова. М.,1997.
10. Всемирная история государства и права: Энциклопедический словарь / Под ред. А.В.Крутских. М., 2001.

Білімді бақылау нысандары:

СӨЖ:

Аяққы емтихан: емтихандық сессия кезеңінде.

Жеке тапсырмалар: Глоссарий жазу, кроссворд құрастыру, хронологиялық альбом жасау.

СӨЖ дайындалу үшін материалдарды зерделеу кестесі

№	Тақырыптардың атауы және СӨЖ тапсырмаларының мазмұны	тапсыру мерзімі	бақылау нысаны және баллдар
1	Тақырыбы. Платонның саяси және құқықтық көзқарастары. СӨЖ тапсырмаларының мазмұны. - Платонның саяси және құқықтық көзқарастарының қалыптасуы мен дамуы; - Платонның мемлекет туралы ойлары; - Платонның идеалды мемлекет туралы концепциясы; - Платонның құқықтық көзқарастары	2 апта	Реферат нысанында тапсыру. 3 балл.
2	Тақырыбы. Аристотельдің саяси және құқықтық көзқарастары. СӨЖ тапсырмаларының мазмұны. - Аристотельдің саяси және құқықтық көзқарастарының идеалық бастаулары - Аристотельдің мемлекет туралы ойлары және мемлекет нысандарын жіктеу - Аристотельдің құқықтық көзқарастары және құқық нысандары	4 апта	Реферат нысанында тапсыру. 3 балл.
3	Тақырыбы. Цицеронның саяси және құқықтық көзқарастары СӨЖ тапсырмаларының мазмұны. - Цицеронның саяси және құқықтық көзқарастарының қалыптасуы - Цицеронның мемлекет туралы ойлары және мемлекет нысандарын жіктеу - Цицеронның заңдарды жіктеуі	6 апта	Реферат нысанында тапсыру. 3 балл
4	Макиавеллидің саяси және құқықтық көзқарастары	11 апта	Реферат

	СӨЖ тапсырмаларының мазмұны - Макиавеллидің саяси және құқықтық көзқарастарының қалыптасуы - Макиавеллидің мемлекет туралы ойлары - Макиавеллидің құқықтық көзқарастары		нысанында тапсыру. 3 балл
5	Ш.Л. Монтескьенің саяси және құқықтық көзқарастары СӨЖ тапсырмаларының мазмұны - Ш.Л. Монтескьенің саяси және құқықтық көзқарастарының қалыптасуы мен дамуы - Ш.Л. Монтескьенің билік бөлу концепциясы - Ш.Л. Монтескьенің заңдар туралы ойлары	13 апта	Реферат нысанында тапсыру. 3 балл

СОӨЖ өткізудің мерзімдері

СОӨЖ ӨТКІЗУДІҢ КЕСТЕСІ

Апталар	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
СОӨЖ №			1		2					3				4	
Баллдарың саны			5		5					5				5	

Қорытынды емтихан

Аралық бақылау (7 апта) алдыңғы дәріс және семинар сабақтарында зерделенген теориялық және тәжірибелік сұрақтар бойынша өткізіледі.

Студенттердің білімін бағалау шкаласы:

Бағаның әріптік эквиваленті	Бағаның сандық эквиваленті	% баллдар	Дәстүрлі жүйе бойынша баға
A	4	95-100	«Өте жақсы»
A-	3,67	90-94	«Өте жақсы»
B+	3,33	85-89	«Жақсы»
B	2,67	80-84	«Жақсы»
B-	2,33	75-79	«Жақсы»
C+	2	70-74	«Қанағаттанарлық»
C	1,67	65-69	«Қанағаттанарлық»
C-	1	60-64	«Қанағаттанарлық»
D+	-	55-59	«Қанағаттанарлық»
D	-	50-54	«Қанағаттанарлық»
F	-	0-49	«Қанағаттанарлық емес»
I	-	-	«Пән аяқталмаған»
W	-	-	«Пәннен бас тарту»
AW	-	-	«Пәннен кетірілген»
AU	-	-	«Пән тыңдалған»
P/NP (Pass/No pass)	-	65-100/0-64	«Есептелді/есептелмеді»

Баға қою саясаты:

Пәнді оқып үйрену өткен тақырыптардың барлығын қамтитын тест, ауызша немесе жазбаша нысанында емтихан қабылдаумен аяқталады. Емтиханға жіберу үшін міндетті шарт бағдарламада қарастырылған барлық тапсырмаларды орындау болып табылады.

Дәрістік курстың тақырыптары бойынша жазбаша жұмыстар, СӨЖ шеңберінде қылмыстық құқықтың өзекті проблемалары бойынша сөз жарысы жоспарланған.

Қорытынды баға қою кезінде ағымдағы бақылаудың нәтижелері бойына балдар ескеріледі.

№	Жұмыс түрлері	Баға (мақ балл)	Саны	Соммасы
1	Дәрістік сабақтар		15	=
2	Семинарлық сабақтар	2	15	14
3	СӨЖ	3	5	15
4	СОӨЖ	5	4	20
5	АБ 1	5	1	5
6	АБ 2	6	1	6
7	Конспектілерді тексеру	=	=	=
8	Тестілеу	=	=	=
	Емтихан	40	1	40
	Барлығы			100

Ағымдағы бақылау нәтижелері емтиханға жіберу үшін негіз болып табылады.

Егер студент ағымдағы бақылау нәтижелері бойынша пән бойынша ең жоғарғы балдың жартысынан төмен (60 %) бал жинаса емтиханға жіберілмейді.

Курстың саясаты және процедурасы

Студенттің міндетіне кіреді: сабаққа күнделікті қатысу, пән бойына тапсырмаларды тапсыру кестесінің талаптарын орындау, әдебиеттермен өзіндік жұмыс жүргізу.

Мезгілінде және толық түрде тапсырмаларды орындаған жағдайда әрбір жұмыс үшін ең жоғары балл қойылуы мүмкін. Аяқталмаған жазбаша жұмыстар саналмайды.

Көтермелеу балдары: 3 балл –

- шығармашылығы үшін;
- оқу процесіне белсенді қатысқаны үшін;
- әртүрлі дереккөздерін пайдаланғаны үшін.

Айып балдары: жалты санынан 3 балл алынады:

- материалдарды уақытында бермегені үшін;
- жұмысты сапасыз орындау;
- сабақты жіберу;
- сабаққа кешігіп келу.

Студенттің жеке қатысуынсыз қорытынды бақылау жүргізілмейді.

Студент міндетті:

- сабаққа қатысуға;
- сабаққа кешікпеуге;
- СӨЖ орындаған кезде топтың жұмысына және дәрістер мен семинарлық сабақтарға белсенді қатысуға;
  - орындаушы болуға
  - сабаққа жүйелі түрде дайындалуға
  - СӨЖ кестесінде көрсетілген мерзімде тапсырмаларды орындауға;
  - негізгі және қосымша әдебиеттерді зерделеуге,
  - белгілі бір құқықтық мәселелерін шешкен кезде Жедел іздестіру қызметі заңын және өзге де нормативтік құқықтық актілерінің нормаларын талдауға және қолдануға;
  - шыдамды, сұхбаттасуға ашық болуға;
  - қайтарымды байланыс ұстауға;
  - ойлау процесінде өз бетішне болуға ұмытылуға;
  - мәні бойынша сөйлеуді үйренуге.

Көмек: өзіндік жұмыстарды орындауға байланысты (СӨЖ) кеңестер алу, оларды тапсыру және қорғау, сондай-ақ өткен материал бойынша және курсқа байланысты басқа да сұрақтармен офис-сағаттар көрсетілген мерзімде оқытушыға жолығуларыңызға болады.

*Кафедра мәжілісінде қарастырылды
№ 11 хаттама «28» тамыз 2012 ж.*

Кафедра меңгерушісі:
Дәріс оқушы:

Айдарбаев С.Ж.
Қуандықов Б.Ж.

қ. Алматы, 2012 жыл

«Құқықтық және саяси ілімдер тарихы» пәнінің типтік оқу бағдарламасының негізінде ПОӘК құрастырылған

Заң ғылымдарының кандидаты, доцент Б.Ж. Қуандықов әзірлеген

Халықаралық құқық кафедрасының мәжілісінде қаралып ұсынылды
«28» тамыз 2012 ж., хаттама №11

Кафедра меңгерушісі _____ з.ғ.д., профессор С.Ж.Айдарбаев
(қолы)

Факультеттің әдістеме (бюро) кеңесінде ұсынылды.

«__» _____ 2012 ж., хаттама №__

Төрағасы (Төрайымы) _____ Карипбаева Г.А.
(қолы)

1. Кріспе

«Құқықтық және саяси ілімдер тарихы» пәннің жүргізу мақсаты.

Дәріс сабағының басым көпшілігі Ежелгі дүние, Жаңа және Жаңаша дәуірдегі саяси-құқықтық ілімдердің мазмұнын ашуға бағытталған.

Сонымен қатар, атақты ойшылдардың мемлекет және құқық мәселесіне қатысты негізгі еңбектерді талдауға көп көңіл бөлінеді.

Ежелгі Грекиядағы (Пифагор, Гераклий, Сократ, Софистер, Платон, Аристотель, Стоики, Эпикур, Полибий) және Голландиядағы (Б. Спиноза және Г. Гроций) саяси-құқықтық ілімдерге де ерекше мән беріледі.

Курстың соңында ХХ ғасырдағы саяси және құқықтық ой-пікірлер қарастырылады: нормативизм, табиғи құқықтың қайта жаңғыруы, солидаризм теориясы, элита теориясы т.б.

Аталған курс бойынша дәріс оқу барысында құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам туралы идеялардың пайда болуы мен дамуының мәселелеріне ерекше мән беріледі.

Саяси және құқықтық ілімдер тарихы курсы бойынша оқу сабақтарын жүргізудің бірден-бір нысанына семинар сабақтары жатады. Оқу сабағының бұл нысаны студенттердің бойында теориялық ойлау, саяси-құқықтық мәндерді талдау мен түсіну мүмкіндігі, оларға объективті баға беру қабілетін қалыптастырады.

«Құқықтық және саяси ілімдер тарихы» пәннің жүргізу міндеттері.

- құқықты, тұлғаны қорғауға бағытталған аса маңызды әлеуметтік құндылық ретінде ұғынуға мүмкіндіктер жасау;

- құқықтық көзқамандықтардың ел ішінде байқалған көріністеріне төзбеушілік, құқықты құрметтеу және оны бұзбау, заңдылықтың қоғамда орнығуын санада бекітетін түйсіктер мен сезімдерді қалыптастыру;

- осы заманғы қоғамдағы саяси-құқықтық үрдістерге (процестерге) болашақ заңгерлердің өз бетінше талдаулар жасау, тұжырымдар түйю, түсініктеме беру қабілеттерін дамыту

Пререквизиттер: Мемлекет және құқық теориясы, Шетелдердің мемлекет және құқық тарихы, Мемлекет және құқық тарихы, ҚР мемлекет және құқық тарихы, Рим құқығы

Постреквизиттер: Азаматтық құқық (жалпы бөлім), Қылмыстық құқық (жалпы бөлім).

Осы пәнді оқып үйрену нәтижесінде студент білуі тиіс: Ежелгі дәуірлерден бүгінгі күнге дейінгі саяси құқықтық ойдың өкілдерінің көзқарастарын талдай алуы тиіс.

Сіздер игере аласыздар: саяси және құқықтық ілімдер тарихына қатысты бітіру жұмыстарын және ғылыми жобаларды өз бетінше әзірлей алады.

Сіздер машықтанасыздар: Саяси және құқықтық ойлар туралы әр түрлі пайымдаулар жасауға машықтанасыз.

2. Студенттердің білімін бағалайтын жүйес

Баға қою саясаты:

Пәнді оқып үйрену өткен тақырыптардың барлығын қамтитын тест, ауызша немесе жазбаша нысанында емтихан қабылдаумен аяқталады. Емтиханға жіберу үшін міндетті

шарт бағдарламада қарастырылған барлық тапсырмаларды орындау болып табылады. Дәрістік курстың тақырыптары бойынша жазбаша жұмыстар, СӨЖ шеңберінде қылмыстық құқықтың өзекті проблемалары бойынша сөз жарысы жоспарланған.

Қорытынды баға қою кезінде ағымдағы бақылаудың нәтижелері бойына балдар ескеріледі.

№	Жұмыс түрлері	Баға (max балл)	Саны	Соммасы
1	Дәрістік сабақтар		15	=
2	Семинарлық сабақтар	2	15	14
3	СӨЖ	3	5	15
4	СОӨЖ	5	4	20
5	АБ 1	5	1	5
6	АБ 2	6	1	6
7	Конспектiлердi тексеру	=	=	=
8	Тестiлеу	=	=	=
	Емтихан	40	1	40
	Барлығы			100

Ағымдағы бақылау нәтижелері емтиханға жіберу үшін негіз болып табылады.

Егер студент ағымдағы бақылау нәтижелері бойынша пән бойынша ең жоғарғы балдың жартысынан төмен (60 %) бал жинаса емтиханға жіберілмейді.

Курстың саясаты және процедурасы

Студенттің міндетіне кіреді: сабаққа күнделікті қатысу, пән бойына тапсырмаларды тапсыру кестесінің талаптарын орындау, әдебиеттермен өзіндік жұмыс жүргізу.

Мезгілінде және толық түрде тапсырмаларды орындаған жағдайда әрбір жұмыс үшін ең жоғары балл қойылуы мүмкін. Аяқталмаған жазбаша жұмыстар саналмайды.

Көтермелеу балдары: 3 балл –

- шығармашылығы үшін;
- оқу процесіне белсенді қатысқаны үшін;
- әртүрлі дереккөздерін пайдаланғаны үшін.

Айып балдары: жалпы санынан 3 балл алынады:

- материалдарды уақытында бермегені үшін;
- жұмысты сапасыз орындау;
- сабақты жіберу;
- сабаққа кешігіп келу.

Студенттің жеке қатысуынсыз қорытынды бақылау жүргізілмейді.

Студент міндетті:

- сабаққа қатысуға;
- сабаққа кешікпеуге;
- СӨЖ орындаған кезде топтың жұмысына және дәрістер мен семинарлық сабақтарға белсенді қатысуға;
- орындаушы болуға
- сабаққа жүйелі түрде дайындалуға
- СӨЖ кестесінде көрсетілген мерзімде тапсырмаларды орындауға;
- негізгі және қосымша әдебиеттерді зерделеуге,
- белгілі бір құқықтық мәселелерін шешкен кезде Жедел іздестіру қызметі заңын және өзгеде нормативтік құқықтық актілерінің нормаларын талдауға және қолдануға;
- шыдамды, сұхбаттасуға ашық болуға;

- қайтарымды байланыс ұстауға;
- ойлау процесінде өз бетіше болуға ұмытылуға;
- мәні бойынша сөйлеуді үйренуге.

3. Пәннің мазмұны

3.1. Сабақтың календарлық-темалық жоспары

№	Тақырыптардың атауы	Апта бойынша бөлу					
		лекция		семинарлар		СӨЖ	
		апта	сағ. саны	апта	сағ. саны	апта	сағ. саны
1	Лекция (Л) Ежелгі Шығыстағы саяси құқықтық ойлар	1	2				
	СС. (Семинар сабағы) Саяси және құқықтық ілімдер тарихының пәні мен әдісі.			1	1		
2	Л. Ежелгі Грециядағы саяси және құқықтық ілім	2	2				
	СС. Көне Шығыс елдеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер			2	1		
	СӨЖ. Платонның саяси және құқықтық көзқарастары					2	2
3	Л. Ежелгі Рим өркениетінің саяси-құқықтық ілімі	3	2				
	СС. Көне Грециядағы саяси және құқықтық ілімдері			3	1		
4	Л. Орта ғасырлық Батыс Европадағы саяси-құқықтық ілім (Ү—ХҮ ғ.ғ.)	4	2				
	СС. Көне Римдегі саяси-құқықтық ілімдер			4	1		
	СӨЖ. Аристотельдің саяси және құқықтық көзқарастары					4	2
5	Л. Араб Шығысы мен мұсылман елдеріндегі саяси- ойлар	5	2				

	СС. Шығыс Араб, Орта Азия және Қазақстанның саяси және құқықтық пікірлері.			5	1		
6	Л. Ерте түркі дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлар	6	2				
	СС. Орта ғасырдағы Батыс Европа саяси және құқықтық ілімдері.			6	1		
	СӨЖ. Цицеронның саяси және құқықтық көзқарастары					6	2
7	Л. Қайта өрлеу мен реформация дәуіріндегі саяси-құқықтық ілімдер	7	2				
	СС. Қайта өрлеу мен Реформация кезеңіндегі саяси және құқықтық ілімдер.			7	1		
8	Л. Ерте буржуазиялық саяси-құқықтық ілімдер	8	2				
	СС. Европадағы ерте буржуазиялық саяси және құқықтық ілімдер			8	1		
9	Л. Франциядағы ХҮІІІ—ХІХ ғасырдың басындағы саяси-құқықтық ілімдер	9	2				
	СС. 15-18 ғғ. Россиядағы саяси-құқықтық ілімдер			9	1		
10	Л. Тәуелсіздік үшін күрес дәуірінде Америка Құрама Штаттарындағы саяси және құқықтық ілімдер	10	2				
	СС. 18 ғ.-19 ғ. басы Франциядағы саяси және құқықтық ілімдер.			10	1		
11	Л. ХҮІІІ г. аяғы мен ХІХ г. басындағы Германиядағы саяси-құқықтық ілімдер	11	2				
	СС. 18-19 ғғ. Америка Құрама Штаттарындағы саяси және құқықтық ілімдер			11	1		
	СӨЖ. Макиавеллидің саяси және құқықтық көзқарастары					11	2

12	Л. Ресейдегі саяси-құқықтық ілімдер дамуының тарихы (XI—XIX ғ.ғ. бірінші жартысы)	12	2											
	СС. 18 ғ. басы-19 ғ. аяғы Германиядағы саяси және құқықтық ілімдер.			12	1									
13	Л. XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Батыс Европадағы саяси және құқықтық ілімдер	13	2											
	СС. 19 ғ. бірінші жарт. Батыс Европадағы саяси және құқықтық ілімдер.			13	1									
	СӨЖ Ш.Л. Монтескьенің саяси және құқықтық көзқарастары										13	2		
14	Л. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Европадағы саяси-құқықтық ой	14	2											
	СС. 19 ғ. Ресейдегі саяси және құқықтық ілімдер			14	1									
15	Л. Маркстік-лениндік саяси-құқықтық идеология	15	2											
	СС. 20 ғасырдың саяси және құқықтық идеялары			15	1									
	Барлығы		30		15								15	

3.2. Оқу сабақтарының графигі.

Апталар	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Дәрістер	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Семинарлар	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
СӨЖ			*		*					*				*	

3.3 Аралық бақылаулардың кестесі

Апталар	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
АБ							*								
АБ															*

4. Дәріс сабақтарының мазмұны

1 Тақырып. Ежелгі Шығыстағы саяси құқықтық ойлар (2 сағ):

1 Саяси және құқықтық ілімдер қалай пайда болды? Оның қайнар көздері неде? Қайдан шықты? Олардың алғашқы авторлары кімдер? Олардың көзқарастары мен ойлары нені білдіреді? Және кімнің мүддесін қорғайды?

2. Ежелгі Үндістандағы саяси және құқықтық ілім мифтік және діни көзқарастар қалай қалыптасты

3. Ежелгі Қытай философиясы мен қоғамдық-саяси ойлар

2 Тақырып Ежелгі Грециядағы саяси және құқықтық ілім

1. Ежелгі грек өркениетінің даму кезеңдері және оның философиялық-құқықтық ілімі.
2. Ерте дәуірдегі саяси және құқықтық ойлар (б.э.д. IX—VI ғғ.).
3. Ежелгі грек саяси-құқықтық ойының гүлденген дәуірі (б.э.д. V—IV ғасырлардың біріші жартысы).
4. Эллинизм дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлар (б.э.д. IV— II ғғ.).

3 Тақырып Ежелгі Рим өркениетінің саяси-құқықтық ілімі

1. Ежелгі Рим саяси-құқықтық ілімінің жалпы сипаттамасы және оның даму кезеңдері
2. Марк Туллий Цицеронның мемлекет және құқық туралы ілімі.
3. Рим стоиктерінің саяси-құқықтық көзқарастары.
4. Рим заңгерлерінің құқық туралы ілімі.

4 Тақырып Орта ғасырлық Батыс Европадағы саяси-құқықтық ілім (V—XV ғ.ғ.)

1. Орта ғасырлық батыс еуропалық қоғамдағы саяси-құқықтық ойдың негізгі белгілері мен бағыттары.
2. Фома Аквинский мен Марсилиус Падуанскийдің мемлекет және құқық туралы ілімі.
3. Орта ғасырлық еретиктер қозғалысындағы саяси құқықтық идеялар (X—XV ғғ.).

5 Тақырып Араб Шығысы мен мұсылман елдеріндегі саяси-ойлар

1. Мұсылман құқықтық ойының қалыптасуы мен дамуы
2. Мұсылман елдері ойшылдарының еңбектеріндегі мемлекет және саясат мәселелері.

6 Тақырып Ерте түркі дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлар

1. Ерте түркі жазбаларындағы саяси-құқықтық идеялар (VI—VIII ғғ.).
2. Әл-Фараби қала мемлекеттердің екі түрі және оның билеушілері туралы.
3. Ж. Баласағұн, М. Қашқари және А. Яссауи шығармаларының саяси-идеялық мазмұны

7 Тақырып Қайта өрлеу мен реформация дәуіріндегі саяси-құқықтық ілімдер

1. Дәуірдің басты ерекшеліктері мен белгілері және саяси құқықтық ілімнің жаңа сипаты.
2. Реформацянның саяси-құқықтық идеялары.
3. Никола Макиавеллидің мемлекет және саясат туралы ілімі.

8 Тақырып Ерте буржуазиялық саяси-құқықтық ілімдер

1. Ерте буржуазиялық саяси-құқықтық ойдың негізгі бағыттары.
2. Гуго Гроций мен Барух Спинозаның мемлекет және құқық туралы ілімі.
3. XVIII ғ. ағылшын саяси-құқықтық ілімнің ерекшеліктері.

9 Тақырып Франциядағы XVIII—XIX ғасырдың басындағы саяси-құқықтық ілімдер

1. Ағартушылық дәуір саяси-құқықтық ойының негізгі белгілері мен ерекшеліктері.
2. Волтер, Монтескье және Руссоның саяси-құқықтық көзқарастары.

3. Якобиншілдердің саяси-құқықтық идеялары.

10 Тақырып Тәуелсіздік үшін күрес дәуірінде Америка Құрама Штаттарындағы саяси және құқықтық ілімдер

1. Саяси және құқықтық ойды негізгі бағыттарының жалпы сипаттамасы.
2. Федералистердің саяси және құқықтық идеялары.
3. Радикал демократтардың саяси және құқықтық идеялары.

11 -тақырып. ХҮІІІ г. аяғы мен ХІХ г. басындағы Германиядағы саяси-құқықтық ілімдер

1. ХҮІІІ—ХІХ ғасырлардағыт неміс идеологиясының ерекшеліктері.
2. Иммануил Канттың мемлекет және құқық туралы ілімі.
3. Гегельдің мемлекет және құқық туралы ой-пікірлері.
4. Құқықтың тарихи мектебі.

12-тақырып. Ресейдегі саяси-құқықтық ілімдер дамуының тарихы (ХІ—ХІХ г.г. бірінші жартысы)

1. ХІ—ХІҮ ғасырларда орыстың саяси және құқықтық ойының дамуы.
2. ХҮ—ХҮІІ ғасырдың бірінші жартысында Мәскеу мемлекетіндегі саяси-құқықтық ой-пікірлер.
3. ХҮІІ ғасырдың екінші жартысы — ХҮІІІ ғасырда Ресейдегі саяси-құқықтық ілімдер.
4. ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Ресейдегі саяси және құқықтық көзқарастар.

13 -тақырып. ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы Батыс Европадағы саяси және құқықтық ілімдер

1. Батыс Европалық саяси және заңгерлік ойдың негізгі бағыттары.
2. Ағылшын либерализмі.
3. Француз либерализмі.
4. Неміс либерализмі.
5. Социализм идеологияларының саяси-құқықтық көзқарастары.
6. Конттың саяси көзқарастары.

14 -тақырып. ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Европадағы саяси-құқықтық ой

1. ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы саяси және құқықтық идеологияның негізгі белгілері мен басты бағыттары.
2. Заңгерлік позитивизм.
3. Р. Иерингтің құқық және мемлекет туралы ілімі.
4. Г. Спенсердің әлеуметтануындағы мемлекет және құқық мәселелері.
5. Ф. Ницшенің саяси-құқықтық ілімі.
6. ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басындағы Ресейдегі саяси-құқықтық ілімдер

15 -тақырып. Маркстік-лениндік саяси-құқықтық идеология

1. Мемлекет және құқық туралы маркстік ойдың теориялық бастаулары және қоғам дамуы туралы ілімі.
2. Мемлекет және құқық туралы маркстік-лениндік ілімнің таптық сипаты.

5. Семинар сабақтарының мазмұны

1 Тақырып. Саяси және құқықтық ілімдер тарихының пәні мен әдісі (1 сағ)

1. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы теориялық көрініс пен тарихы қалыптасу, даму білімінің белгісі ретінде.
2. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы заң пәнінің басқа заң пәндерімен және бірқатар қоғамдық ғалымдармен байланысы (философия, саясаттану, тарих және т.б.).
3. Саяси және құқықтық ілімдер тарихының әдісі. Зерттеудің танымыдық жолы, тәсілі әдістің анықтамасы ретінде.
4. Саяси және құқықтық ілімдер тарихының кезеңдерге бөлінуі.

2 Тақырып. Көне Шығыс елдеріндегі саяси және құқықтық ой- пікірлер (1 сағат)

1. Көне Шығыс саяси-құқықтық пікірлердің тарихшылары.
2. Ежелгі Үндістанның саяси және құқықтық ой-пікірлері.
3. Көне Қытайдағы саяси-құқықтық ой-пікірлер.
4. Көне Иранның жазбаша және мифологиялық қайнар көздері.
5. Саясат және құқық туралы Вавилон мен Египеттің көне жазба ескерткіштері.

3 Тақырып. Көне Шығыс елдеріндегі саяси және құқықтық ой- пікірлер (1 сағат)

1. Көне Гректік өркениеттілік пен оның философиялық-құқықтық ілімі дамуының кезеңдері.
2. Ерте кезеңнің (б.э.д. 6-4 ғғ.) саяси-құқықтық пікірлері.
3. Сократ (б.э.д. 469-399 жж.) софистерді сынаушы ретінде. Сократ табиғи және полистік заңның саналы басталуы, заңдылық пен әділеттіліктің үйлесімділігі туралы.
4. Платон (б.э.д. 427-347 жж.) Сократтың шәкірті ретінде. Платон аристократиялық мемлекет құрлысы туралы. «Мемлекет», «Саясаткер», «Заңдар еңбектерінің мазмұны.
5. Аристотель (Страгирит)-б.э.д. 384-322 жж. Аристотельдің «Саясат», «Афиндік полиция», «Этика» еңбектеріндегі саяси-құқықтық пікірлер.
6. Эллинизм (б.э.д. 4 ғ. екінші жартысы-2 ғ.) кезеңіндегі саяси-құқықтық пікірлер. Эпикур (б.э.д. 341-270 жж.) Демокриттің атомдық ілімін жалғаструшы ретінде.

4 Тақырып. Көне Римдегі саяси-құқықтық ілімдер. (1 сағат)

1. Көне Римдік өркениет пен оның саяси-құқықтық ілімінің даму кезеңдері.
2. Рим стоиктерінің саяси-құқықтық көзқарастары.
3. Ерте христиандықтың саяси-құқықтық идеялары.
4. Аврелий Августин Блаженныйдың (354-430 жж.).

5 Тақырып. Шығыс Араб, Орта Азия және Қазақстанның саяси және құқықтық пікірлері. (1 сағат)

1. Азия мұсылман әлеміндегі орта ғасырлық саяси-құқықтық ой-пікірлер қалыптасуының негізгі ерекшеліктері.
2. Мұсылмандықтың діни-этикалық және саяси-құқықтық ілімдері. Құран мен Сунна ислам заң ережелерінің негізгі қайнар көздері ретінде. Пайғамбардың қолдаушылары Абу Бекр, Осман және Алидің нормативтік шешімдері.
3. Мұсылмандық-құқықтық доктриналардың дамуы мұсылман құқығының негізгі қайнар көзі ретінде. Мұсылман құқығының сунниттік (ханифиттік, маликиттік, шафииттік, ханбалиттік) және шииттік (джафариттік, исмаилиттік, зейдиттік және т.б.) бағыттарындағы мектептері (мазхабтары).

4. Әбу ан-Наср әль-Фараби (870-950 жж.) қала-мемлекеттердің екі негізгі түрлілігі туралы. Әль-Фараби еңбектерінің құқық және мемлекеттік құрылыс салаларындағы маңыздылығы.

5. Күлтегін («Үлкен жазба»), Білге қаған («Кіші жазба»), Тоныкөктің ескерткіштеріне арналған Түрік қағанаттары билігінің пайда болуы мен маңыздылығы және мемлекеттің саяси мақсаттары туралы Орхон-Енисей жазбаларында (б.э. 8 ғ.).

6. Жүсіп Баласағұнның (т.ж. 1016-ө.ж.белгісіз) саяси және құқықтық көзқарастары.

6 Тақырып. Орта ғасырдағы Батыс Европа саяси және құқықтық ілімдері. (1 сағат)

1. Орта ғасырлар (5-16 ғғ.) кезеңіндегі Батыс Европа саяси-құқықтық пікірлерінің даму үрдісі. Батыс Европа аймағындағы феодалдық қатынастың толық даму кезеңіндегі саяси және құқықтық ілімдер.

2. Фома Аквинскийдің (1125-1274 жж.) Аристотельдің «Саясат» еңбегіне негізделген мемлекет христиан доктринасының дамуы ретіндегі мемлекет және құқық туралы ілімі.

3. Томизм және неотомизм Рим куриясы қазіргі философиясы мен саяси пікірінің ресми ағыны ретінде.

4. Орта ғасырлық ереси (10-15ғғ.) тұғындардың көп бөлігінің шіркеудің күш көрсетуіне қарсылығы ретінде әлеуметтік өмірдің құрлысы мен мемлекеттікті жоққа шығару.

5. Марсилий Падуанскийдің (1275-1343 жж.) саяси-құқықтық іліміндегі демократизм.

Тақырып 7. Қайта өрлеу мен Реформация кезеңіндегі саяси және құқықтық ілімдер. (1 сағат)

1. Қайта өрлеу және Реформация кезеңіндегі римдік-католиктік шіркеу мен саяси-құқықтық жағдайлардың дағдарысы.

2. Николло Макиавеллидің (1469-1527 жж.) мемлекет, құқық және саясат туралы ілімі.

3. Мартин Лютердің (1483-1546 жж.) саяси-құқықтық көзқарастары-саяси талаптарды және оппозицияның элементтері бар ірі ойшылды көрсетуші.

4. Жан Кальвин (1509-1564 жж.) Батыс Европадағы буржуазиялық әлеуметтік-экономикалық тәжірибиенің қалыптасуын қолдаушы.

5. Жан Боден (1530-1596 жж.) және оның мемлекет пен құқық туралы ілімі. Боден мемлекеттік егеменділіктің қажеттілігі, мемлекеттік билік қызметінің аясы,және құқық маңыздылығының үстем құруы жөнінде.

6. 16-17 ғғ. еуропалық социализмнің саяси-құқықтық идеялары. Социалистер еңбектеріндегі билік, мемлекет және құқық мәселелерін талқылаудағы антибуржуазиялық сипаты.

8. Тақырып. Европадағы ерте буржуазиялық саяси және құқықтық ілімдер. (1 сағат)

1. 17 ғ. Голландиядағы саяси және құқықтық ілімдердің қалыптасу ерекшеліктері.

2. Гуго Гроций (1593-1645 жж.)-голланд заңгері және саяси ойшылы, мемлекет пен құқық, жаңа замандағы табиғи және халықаралық рационалистік доктрина ерте буржуазиялық ілімдерін қалыптастырушылардың бірі.

3. Барух (Бенедикт) Спинозаның (1632-1677 жж.) саяси және құқықтық ілімі.

4. Томас Гоббстың (1588-1679 жж.) саяси-құқықтық ілімі. Гоббстың ерте буржуазиялық қоғамның «табиғи жағдайының «баршаның баршаға қарсы соғысы» ретінде сипаттауы.

5. Джон Локктың (1632-1704 жж.) мемлекет пен құқық туралы ілімі. Д. Локк әлеуметтік бітімге келудің идеологы ретінде.

9 Тақырып. 15-18 ғғ. Россиядағы саяси-құқықтық ілімдер. (1 сағат)

1. 15-18 ғғ. қоғамдық-саяси жағдайлар: Москва мемлекетінің егемендік мәртебеге ие болуы, Константинопольдің құлауы, 1 Петрдің реформалары, ағарту идеясының дамуы.
2. 15-18 ғғ. нестяжательдер мен иосифляндардың (стяжательдер) діни-саяси полемикалары (пікірлері).
3. Т. Татищевтің (1686-1750 жж.) қоғамдық, ғылыми және саяси қызметтері. Ресейдегі тарихи құқық мектебінің негізін қалаушы, саяси пікірдің бағыты ретіндегі.
4. А.Н. Радищевтің (1749-1802 жж.) саяси-құқықтық ілімі. Радищев монархия, крепостнойлық құқық, мемлекеттік құрылыс жөнінде.

10. Тақырып. 18 ғ.-19 ғ. басы Франциядағы саяси және құқықтық ілімдер. (1 сағат)

1. Ағарту кезеңінің идеялық-өнегелі идеологиясы және оның мемлекет пен құқық туралы ғылымның дамуына әсері.
2. Вольтердің (шын есімі Мари Франсуа Аруэ, 1694-1778 жж.) саяси-құқықтық көзқарасының мәні мен маңыздылығы.
3. Жан-Жак Руссоның (1712-1778 жж.) әлеуметтік және саяси-құқықтық көзқарастары.
4. Ұлы Француз төңкерісі кезеңіндегі саяси-құқықтық идеялар.
5. Максимилиан Робеспьер (1758-1794 жж.) адамның табиғи құқықтары, басқару нысаны, өкілетті жүйе, жеке меншіктің шекарасы мен мінсіз республика жөнінде.
6. Морелли (18 ғ., өмір сүрген жылдары белгісіз), Габриель Бонно де Мабли (1709-1785 жж.), Гракх Бабеф (1760-1797 жж.) француз социалистерінің саяси-құқықтық идеологиялары.
5. Адам және азаматтар құқықтары Декларациясының саяси-құқықтық мазмұны

11. Тақырып. 18-19 ғғ. Америка Құрама Штаттарындағы саяси және құқықтық ілімдер. (1 сағат)

- 1.Американдық саяси-құқықтық пікірлердің қалыптасуы. Құқық, қоғамдық және саяси құрылыстарға байланысты тарихи оқиғалар мен идеялық күрестердің кезеңдерге бөлінуі.
- 2.Томас Пейннің (1737-1809 жж.) саяси-құқықтық идеялары. Пейннің революциялық Франция өміріне қатысуы.
- 3.Томас Джефферсон (1743-1826 жж.) мемлекеттік және қоғамдық қайраткер ретінде.
- 4.«Америка конституциясының атасы»-федералистердің лидері Александр Гамильтонның (1755-1836 жж.) саяси-құқықтық көзқарастары. Мэдисонның АҚШ-тағы республикалық басқару идеяларын, оқшауланған биліктердің теңдігі теориясын қарастыруы.
- 5.Дж. Маршалдың, Дж. К. Калхунның (1782-1850 жж.), Вудро Вильсонның (1856-1924 жж.), Оливер Вендел Холмстың (1841-1935 жж.) саяси-құқықтық қызметтері.

12. Тақырып. 18 ғ. басы-19 ғ. аяғы Германиядағы саяси және құқықтық ілімдер. (1 сағат)

1. Иммануил Канттың (1724-1804 жж.) мемлекет пен құқық туралы ілімі. Либерализм мен әлеуметтік реформизмді негіздеуі.
2. Иоганн Готлив Фихтенің (1762-1814 жж.) саяси-құқықтық теориясы неміс бюргерлігіндегі саяси даму барысының екі жақты және қарама-қайшы көрінісі ретінде.
3. Неміс тарихи құқық мектебі. Густав Гугоның (1764-1844 жж.), Карл Фридрих Савиньидің (1779-1861 жж.), Георг Пухтаның (1789-1846 жж.) саяси-құқықтық мұралары.

4. Георг Вильгельм Фридрих Гегельдің (1770-1831 жж.) мемлекет пен құқық туралы ілімі.

5. Кейінгі ойшылдардың саяси-құқықтық идеяларының дамуындағы классикалық неміс философиясының маңыздылығы.

13. Тақырып. 19 ғ. бірінші жарт. Батыс Европадағы саяси және құқықтық ілімдер. (1 сағат)

1. Батыс еуропалық саяси-құқықтық пікірлердің негізгі бағыттары.

2. Англиялық либерализмнің ерекшеліктері. Иеремия Бентам (1748-1832 жж.)-утилитаризм теориясының негізін салушы.

3. Француз либерализмі. Бенжамен Констан (1767-1830 жж.). Констан еңбектеріндегі жеке тұлғалық бостандық, қазіргі монархиялық мемлекет идеалы жөнінде.

4. Неміс либерализмі. Вильгельм фон Гумбольдт (1767-1835 жж.). Гумбольдт еңбектеріндегі азаматтық қоғам мен мемлекеттің бөлінуі, мемлекеттің қажеттілігін мойындау, адамгершілік индивидуализмі.

5. Социалистердің саяси-құқықтық көзқарастары. Француз социалисті Анри де Сен-Симонның (1760-1825 жж) тарихи прогресс концепциясы, тарихтың «позитивтік кезеңіндегі мемлекеттік-құқықтық нысандарының құрлымы.

6. Роберт Оуэн (1771-1858 жж)-ағылшын социалистер ілімдерінің ірі өкілі. Оуэн түсінігіндегі буржуазиялық қоғамның, төңкерістің маңыздылығы, «жарқын саналылық патшалығына» өтуі. Огюст Конттың (1798-1857 жж.) саяси көзқарастары.

14. Тақырып. 19 ғ. Ресейдегі саяси және құқықтық ілімдер. (1 сағат)

1. М.М. Сперанскийдің саяси-құқықтық ілімдері.

2. Н.М. Карамзиннің саяси идеялары (1766-1826 жж.). Тарихшының консерватизм көзқарастары. Легитимдік позиция тарапынан өкіметтің саяси бағытын сынау.

3. Бейлибералдық ресейлік саяси пікір. П.Я. Чаадаев (1794-1856 жж.) батысшылардың идеологы ретінде. Славянофилдердің саяси-құқықтық көзқарастары.

4. 19 ғ. екінші жарт. - 20 ғ. басы Ресейдегі саяси-құқықтық идеялар дамуының ерекшеліктері.

5. Орыс социализмі. А.И. Герценнің (18-1870 жж.), Н.Г. Чернышевскийдің (1828-1889 жж.) саяси-құқықтық көзқарастары.

6. Ресей империясы халықтарының ұлттық партиясы мен ойшылдарының саяси идеялары.

15. Тақырып. 20 ғасырдың саяси және құқықтық идеялары. (1 сағат)

1. 20 ғ. Саяси-құқықтық идеяларына шолу жасау. Аналитикалық юриспруденцияның негізгі ережелері. Ганс Кельзеннің (1881-1974 жж.) позитивистік нормативизмі.

2. Прагматикалық позитивизм. Солидаризм (Леон Дюги, 1859-1928 жж.) мен институционализмнің (Морису Ориу, 1859-1929 жж.) саяси-құқықтық идеялары; орыс ғалымдары еңбектеріндегі конституционализм идеяларының дамуы.

3. Социологиялық юриспруденция. Л.И. Петражицкийдің (1867-1931 жж.) психологиялық құқық теориясы. Ұлтшыл-социализмнің саяси-құқықтық идеологиясы.

4. Қазіргі заманғы мұсылмандық саяси-құқықтық доктрина. Интегративтік юриспруденция.

6. СӨЖ тапсырмалары

6.1. СӨЖ дайындалу үшін материалдарды зерделеу кестесі

№	Тақырыптардың атауы және СӨЖ тапсырмаларының мазмұны	тапсыру мерзімі	бақылау нысаны және баллдар
1	<p>Тақырыбы. Платонның саяси және құқықтық көзқарастары.</p> <p>СӨЖ тапсырмаларының мазмұны.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Платонның саяси және құқықтық көзқарастарының қалыптасуы мен дамуы; - Платонның мемлекет туралы ойлары; - Платонның идеалды мемлекет туралы концепциясы; - Платонның құқықтық көзқарастары 	2 апта	<p>Реферат нысанында тапсыру.</p> <p>3 балл.</p>
2	<p>Тақырыбы. Аристотельдің саяси және құқықтық көзқарастары.</p> <p>СӨЖ тапсырмаларының мазмұны.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Аристотельдің саяси және құқықтық көзқарастарының идеалық бастаулары - Аристотельдің мемлекет туралы ойлары және мемлекет нысандарын жіктеу - Аристотельдің құқықтық көзқарастары және құқық нысандары 	4 апта	<p>Реферат нысанында тапсыру.</p> <p>3 балл.</p>
3	<p>Тақырыбы. Цицеронның саяси және құқықтық көзқарастары</p> <p>СӨЖ тапсырмаларының мазмұны.</p> <ul style="list-style-type: none"> - Цицеронның саяси және құқықтық көзқарастарының қалыптасуы - Цицеронның мемлекет туралы ойлары және мемлекет нысандарын жіктеу - Цицеронның заңдарды жіктеуі 	6 апта	<p>Реферат нысанында тапсыру.</p> <p>3 балл</p>
4	<p>Макиавеллидің саяси және құқықтық көзқарастары</p> <p>СӨЖ тапсырмаларының мазмұны</p> <ul style="list-style-type: none"> - Макиавеллидің саяси және құқықтық көзқарастарының қалыптасуы - Макиавеллидің мемлекет туралы ойлары - Макиавеллидің құқықтық көзқарастары 	11 апта	<p>Реферат нысанында тапсыру.</p> <p>3 балл</p>
5	<p>Ш.Л. Монтескьенің саяси және құқықтық көзқарастары</p> <p>СӨЖ тапсырмаларының мазмұны</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ш.Л. Монтескьенің саяси және құқықтық көзқарастарының қалыптасуы мен дамуы - Ш.Л. Монтескьенің билік бөлу концепциясы - Ш.Л. Монтескьенің заңдар туралы ойлары 	13 апта	<p>Реферат нысанында тапсыру.</p> <p>3 балл</p>

СӨЖ тапсырмаларын өткізудің мерзімдері
СӨЖ ӨТКІЗУДІҢ КЕСТЕСІ

Апталар	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
СӨЖ №		1		2		3					4		5		
СОӨЖ №			1		2					3				14	
Баллдардың саны		3	5	3	5	3				5	3		3	5	

7 Аралық бақылаудың тапсырмалары

1. Аралық бақылау.

Тақырыбы: Ежелгі Римдегі саяси - құқықтық ойдың дамуы.

Тапсырма (сұрақтар):

1. Цицеронның саяси құқықтық ойлары
2. Рим стоиктерінің саяси құқықтық ойлары
3. Рим заңгерлерінің саяси құқықтық ойлары
4. Ерте Христиандықтың саяси құқықтық ұстанымдары

Бақылау нысаны: жазбаша

2. Аралық бақылау.

Тақырыбы: XX ғасырдағы шетелдердегі саяси құқықтық ойдың негізгі даму бағыттары

Тапсырма (сұрақтар):

1. Заңи неокантианттық
2. Заңи неогегалианттық
3. Американдық реализм
4. Фашизм
5. Табиғи құқықтың қайта жаңғыру концепциясы
6. Неопозитивизм
7. Заңи экзистенциализм

Бақылау нысаны: жазбаша

8. Пәнді оқу-методикалық қамтамасыз ету.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант
3. История политических и правовых учений. Москва: Юрист 1998

Қосымша

- 1.Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России 11-20 вв. М., 1995.
- 2.Марксистско-ленинское учение о государстве и праве. История развития и современность. М., 1977.
- 3.Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России 11-20 вв. М., 1995.
- 4.Пяткина С.А.у Русская буржуазная правовая идеология. М., 1980.
- 5.Россия на рубеже веков: Исторические портреты. М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.
- 6.История буржуазного конституализма 19 века /Орв. Ред. В.С. Нересесянц-М.,1986.
- 7.Мамут Л.С. Этатизм и анархизм как типы политического сознания. Домарксистский период.-М., 1989.

8. Аятолла Хомейни. Исламское правление. Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1993
9. Маркс К. К критике гегелевской философии права. Введение. // К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. Т.1.
10. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. О коммунистической общественной формации. В 4-томах. М.: политиздат, 1987.
11. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. О Парижской Коммуне. Сборник. М.: политиздат, 1971.
12. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности государства. Соч. Т.21.
13. Мамут Л.С. Карл Маркс как теоретик государства. М., 1979.
14. Марксизм. Pro и contra. / Ред. Д.М. Носов. М.: Республика, 1992.
15. Марксистско-ленинское учение о государстве и праве: история развития и современность. / Ред. колл.: Н.В. Витрук и др. М.: Наука, 1977.
16. Гегель Г.В.Ф. Политические произведения. М., 1978.
17. Гегель Г.В.Ф. Философия права. / Под ред. В.С. Нерсесянца. М., 1990.
18. Кант И. Метафизика нравов. (В двух частях). Часть 2. Метафизические начала учения о праве. Соч. Т.4. М., 1965.
19. Галанза П.П. Учение Канта о государстве и праве. М., 1960.
20. Историческая школа права (Германия). // История политических учений. Вып.2. Эпохи свободной конкуренции и буржуазных революций. Под общ. ред. О.В. Мартышина. М.: Юрист, 1996. С.143-146.
21. Кузнецов В.Н. Немецкая классическая философия второй половины 18-начала 19 вв. М., 1989.
22. Нерсесянц В.С. Гегель (Из истории политической и правовой мысли). М., 1979.
23. Нерсесянц В.С. Философия права Гегеля. М.: Юрист, 1998.
24. Американские просветители. Избр. произведения. В 2-томах. Т.1-2. М., 1968.
25. Томас Джефферсон о демократии. Спб., 1992.
26. Томас Джефферсон. Автобиография. Заметки о штате Вирджиния. Л., 1990
27. Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Д.Ж. Мэдисона и Дж. Джея. М., 1994.
28. Печатнов В.О. Гамильтон и Джефферсон. М., 1984.
29. Согрин В.В. Основатели США: исторические портреты. М., 1983.
30. Декларация прав человека и гражданина 1789 и 1793 гг. // Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Под ред. З.М. Черниловского. М., 1984.
31. Волгин В.П. Развитие общественной мысли во Франции в 18 веке. М., 1977.
32. Глазунов М., Митрофанов Б. Революционер, мыслитель, юрист. (К 225-летию со дня рождения Робеспьера). М., 1983.
33. Лейст О.Э. Политическая идеология утопических социалистов во Франции в 18 веке. М., 1972.
34. Татищев В.Н. Произвольное и согласное рассуждение и мнение собравшего шляхетства русского о правлении государственным. Избранные произведения. Л., 1979.
35. Радищев А.Н. Путешествие из Петербурга в Москву. Избранные философские и общественно-политические произведения. М.: Госполитиздат, 1952.
36. Юридические произведения прогрессивных русских мыслителей. Вторая половина 18 в. М.: Госюриздат, 1959.
37. Базилевич К.В. Внешняя политика русского централизованного государства. Вторая половина 15 в. МГУ, 1952.
38. Галактинов А.А., Никандров П.Ф. Русская философия 9-19 вв. Л., 1989.
39. Золотухина Н.М. Развитие русской средневековой политико-правовой мысли. М., 1985.
40. Казахстан в 15-18 вв. (Вопросы социально-политической истории) / Сборник статей. Отв. ред. Б.С. Сулейменов. Алма-Ата: Наука, 1969.

41. Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов. Алма-Ата, 1955.
42. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы: Санат, 1996. Ч.3. Гл. 14.
43. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Соч. в 2 томах. Т.2. М., 1992.
44. Годвин В. О собственности. М., 1958.
45. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. М., 1956.
46. Локк Д. Избранные философские произведения. В 2 томах. Т.2. М., 1960.
47. Зайченко Г.А. Джон Локк (Мыслители прошлого). М., 1973.
48. Лейст О.Э. Учение Спинозы о государстве и праве. М., 1960.
49. Кампанелла Т. Город Солнца. М.-Л., 1954.
50. Макиавелли Н. Избранные сочинения. М., 1982.
51. Макиавелли Н. Государь. М., 1990.
52. Бонташ П.К., Прозорова Н.С. Томас Мор (Из истории политической и правовой мысли). М., 1983.
53. Бурлацкий Ф.М. Загадка и урок Николло Макиавелли. М., 1977.
54. Ракитская И.Ф. Политическая мысль итальянского Возрождения. Гуманизм конца 14-15 вв. М., 1984.
55. Право быть равными. Алматы. 1995.
56. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
57. Борогош Ю. Фома Аквинский. (Мыслители прошлого). М., 1975.
58. Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города. //Аль-Фараби. Философские трактаты. Алама-Ата: Наука, 1972.
59. Аль-фараби. Афоризмы государственного деятеля. // Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-ата: Наука, 1973.
60. Аль-Фараби и духовное наследие / Редкол.: К. Нарыбаев, А. Дербисалиев и др. Алматы: Кайнар, 1994.
61. Аль-Фараби. Проблема синтеза культур. / КазГНУ им. Аль-Фараби. Отв. Ред. К.М. Атымтаева. Алматы: Тауар, 1998.
62. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1992.
63. Древний Восток и античный мир. Сб. статей / под ред. В.И. Кузищина. М.: Изд-во МГУ, 1980.
64. Древний Восток и античная цивилизация. Сб. науч. трудов / Науч. Ред.: В.К. Афанасьева, Е.В. Мавлев. Л.: Гос. Эрмитаж, 1988.
65. Древние цивилизации Востока. Материалы 2 сов Америк. Симпозиума /отв. Ред. В.М. Массон. Ташкент: Фан, 1986.
66. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М-Л, 1964.
67. Таукелев А.Н., Сапарғалиев Г.С. Государственно-правовые взгляды аль-Фараби. Алма-ата, 1975.
68. Хайруллаев М. Мироззрение Фараби. Ташкент, 1967.
69. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты. 1984 г.
70. Цицерон. Диалоги о государстве. О законах. 1966 г.
71. Августин Аврелий. Исповедь. Абелеяр Петр. История моих бедствий. М.: Республика, 1992 г.
72. Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима. 4-вв. д.н.э. М., 1977 г.
73. Аристотель. Политика. Сочинения в 4-х т. М: Мысль, 1972 г. Т.3.Ч.2.
74. Платон. Политик. Законы. Сочинения в 3-х т. М.: Мысль, 1971 г. Т.3.Ч.2.
75. Платон. Государство. Сочинения в 3-х т. М.: Мысль, 1971 г. Т.3.Ч.1.
76. Мирзаев С.Б. Полибий (из истории политической и правовой мысли). М., 1986 г.

77. Нерсесянц В.С. Политические учения Древней Греции. М., 1979 г.
78. Нерсесянц В.С. Платон (из истории политической и правовой мысли). М., 1984 г.
79. Древнекитайская философия. Собрания текстов в двух томах. М.: Мысль, 1972 г.
Т.1.
80. Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. М.: Мысль, 1973 г.
Т.2.
81. Авдеев В.И. История Древнего Востока. Изд. 3-е, перераб. М.: Высшая школа, 1970 г.
82. Авдеев В.И. Древне-Египетская реформация. / Ред. и предисл. И.Н. Бороздина. М., 1924 г.
83. Древнеиндийская философия. Начальный период. Пер. с санскрита. Подгот. Текстов вступит. Статья и комм. В.В.Бродова. изд. 2-е М.: Мысль, 1977 г.
84. Фань Вэнь-лань. Древняя история Китая. От первобытнообщинного строя образования централизованного феодального государства (пер. с китайск.). Предисловие Р.В.Вяткина. М.: изд-во АН СССР, 1958 г.
85. История политических и правовых учений. Учебник для вузов
/под общей ред. В.С. Нерсесянца М. ИНФРАМ, 1996г.
86. Методология историко-правовых исследований. Ред.кол: В.Е. Гулиев и др. М.: Институт государства и права, 1980г.
87. Политико-правовые идеи и институт в их историческом развитии: СБ статей / Редкол.: В.С. Нерсесянца и др. М.: ИГПАН, 1980г.
88. Власть: Очерки современной политической философии Запада. М., 1989.
89. Грацианский П.С. Политическая наука во Франции. Критические очерки. М., 1975.
90. Гулиев В.Е., Графский В.Г. Политическая власть и демократия в условиях современного капитализма. М.: Знание, 1976.
91. Даниленко В.Н. Политические партии и буржуазное государство. М.: Юрид. лит., 1984.
92. Егоров С.А. Конституционализм США: политико-правовые аспекты. М., 1993.
93. Марченко М.Н. Очерки теории политической системы современного буржуазного общества. М.: Изд-во МГУ, 1985.
94. Марченко М.Н. Политические теории и политическая практика в развитых капиталистических странах. М., 1992.
95. Назарбаев Н.А. В потоке истории. Алма-Ата, 1999.
96. Политико-правовые идеи развитого социализма. /Ред.кол.: Г.В. Атаманчук и др. М.: Мысль, 1984.
97. Политико-правовые средства обеспечения перестройки. /Науч. ред. И.А. Тараханов. Казань: Изд-во Казань. Ун-та, 1990.
98. Туманов В.А. Буржуазная правовая идеология. К критике о праве. М., 1971.
99. Четвернин В.А. Современные концепция естественного права. М., 1988.

9. Студенттердің білімін бақылау бойынша материалдар

9.1. Емтихан сұрақтары

- 1.Саяси және құқықтық ілімдер тарихы пәнінің түсінігі және ерекшеліктері.
- 2.Платонның саяси және құқықтық ой-пікірлері.
- 3.17-18 ғғ. Еуропадағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің өзіне тән ерекшеліктері.
- 4.Саяси және құқықтық ілімдер тарихы-заң ғылымының фундаментальді құқық саласы ретінде.
- 5.Сократтың саяси және құқықтық ой-пікірлері.
- 6.Архашастра-діни нормалардың ескерткіші ретінде.
- 7.Саяси және құқықтық ілімдер тарихының даму кезеңдері.

8. Аристотельдің саяси және құқықтық ой-пікірлері.
- 9.14-16 ғғ. Еуропадағы саяси және құқықтық ой-пікірдің дамуы.
10. Ежелгі Месопатамиядағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің қалыптасу ерекшеліктері.
11. Марк Туллий Цицеронның саяси және құқықтық ой-пікірлері.
12. Ш.Ш.Уалихановтың еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.
13. Ежелгі Египеттегі саяси және құқықтық ой-пікірлердің даму заңдылықтары.
14. Августин Блаженнің саяси және құқықтық ой-пікірлері.
15. 18-19 ғғ. Англиядағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің өзіне тән ерекшеліктері.
16. Ежелгі Үнді қоғамындағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің ағымы.
17. Әл-Фарабидің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.
18. 17-19 ғғ. Франциядағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің табиғаты.
19. Ежелгі Қытайдағы саяси және құқықтық ой-пікірлер ағымының даму кезеңдері.
20. Павелдің саяси және құқықтық ой-пікірлері.
21. 12-15 ғғ. Еуропадағы саяси және құқықтық ойлардың пайда болу заңдылықтары.
22. Антикалық Грециядағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің қалыптасу ерекшеліктері.
23. Никколо Макиавеллидің саяси және құқықтық ой-пікірлері.
24. 7-10 ғғ. Орталық Азиядағы саяси және құқықтық ағымдардың даму ерекшеліктері.
25. Антикалық Римдегі саяси және құқықтық ой-пікірлердің қалыптасу табиғаты.
26. Жан Боденнің саяси және құқықтық ой-пікірлері.
27. Орта ғасырдағы Жапониядағы саяси және құқықтық ойлардың дамуы.
28. Араб әлеміндегі саяси және құқықтық ой-пікірлердің қалыптасу және дамуының ерекшеліктері.
29. Жүсіп Баласағұнның саяси және құқықтық ой-пікірлері.
30. 15-19 ғғ. Ресейдегі саяси және құқықтық ойлардың орнығуы.
31. Орта ғасырдағы Франк мемлекетіндегі саяси және құқықтық ой-пікірлердің қалыптасуы.
32. Фома Аквинскийдің саяси және құқықтық ой-пікірлері.
33. 18-19 ғғ. Германиядағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің дамуы.
34. Ерте феодалдық Англиядағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің дамуы.
35. Гуго Гроцидің саяси және құқықтық ой-пікірлері.
36. Бенедикт Спинозаның саяси және құқықтық ой-пікірлері.
37. Саяси және құқықтық ілімдер тарихының қоғамдық ғылымдар жүйесінде алатын орны.
38. Томас Гоббстың саяси және құқықтық ой-пікірлері.
39. Жан Жак Руссоның еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.
40. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы-құқықтық ғылымның негізі саласы ретінде.
41. Джон Локктың еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.
42. Шарль Луй Монтескьенің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.
43. Орта ғасырдағы Шығыстағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің гүлденуі.
44. Конфуцийдің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.
45. Федор Достоевскийдің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.
46. Хаммурапи патшаның заңы-мемлекеттің негізгі құрылымы ретінде.
47. Демокриттің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.
48. Софистердің еңбектеріндегі мемлекет және құқық туралы ойлар.
49. Ману патшаның заңы- діни нормалардың жиынтығы ретінде.
50. Ульпианның еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.
51. 18-19 ғғ. Ресейдегі саяси және құқықтық ой-пікірлердің даму кезеңі.

52. Тезей тиранның реформаларындағы саяси және құқықтық астарлар.
53. Аристотельдің еңбектеріндегі мемлекет және құқық туралы ойлар.
54. Эпикурдың еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.
55. Римдегі 12 кесте заңындағы саяси және құқықтық ой-пікірлер.
56. Даосизм ілімінің Қытай қоғамына тигізген әсері.
57. Юстинианның еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.
58. Қожа Ахмед Яссауидің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.
59. Қытай қоғамындағы Лигизм бағытының мемлекеттік бағыттары.
60. Томас Мюнцердің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.
61. Сервий Тулидің саяси және құқықтық реформасын схема түрінде жіктеп талдап беріңіз.
62. Алаш партиясының Қазақ қоғамында алатын орны. Алаш партиясының бағдарламасындағы сот билігінің мәртебесін нақты мысал арқылы ашып, талдаңыз.
63. А.М. Курбскийдің саяси және құқықтық ой-пікірлерін қазіргі кезеңдегі әлемдегі саяси құқықтық ойдың даму тенденциялары мен салыстырып талдаңыз.
64. Вольтердің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер. Ойшылдың еңбектеріне сүйене отыра демократияның дұрыс және бұрыс жақтарын көрсетіңіз.
65. 9-15 ғғ. Қазақ жеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлердің дамуы және гүлдену шағы. Осы кезеңдегі ой пікірлерді қазіргі Қазақстандағы саяси құқықтық дамумен байланыстырып саралаңыз.
66. Максимилян Робеспьердің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер. Робеспьердің ойы бойынша «Әділетті басқару» нені білдіреді. Соны нақты мысалдармен көрсетіңіз.
67. Самоил Пуфендорфтың еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер. Оның идеяларының негізі бүгінгі күнгі саяси құқықтық ойдың қандай бағытымен астасады.
68. Махмұд Қашқаридің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер. Ойшылдың еңбектеріндегі мемлекет, құқық, әдет ғұрып, басқару деген пікірлердің сол кезеңдегі баламасы қандай болды соны табыңыз.
69. Салонның еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер. Салон заңдарында қылмыс пен жазаның қандай түрлері болды.
70. 10-17 ғғ. Ресейдегі саяси және құқықтық ой-пікірлердің қалыптасуы. Орыс шындығының саяси құқықтық маңызы неде болды. Нақты мысалдармен ашып талдаңыз.
71. Анархарсистің саяси және құқықтық ой-пікірлері. Көшпелі скифтер мен отырықшы гректердің заңға деген көзқарасындағы айырмашылықты көрсетіңіз.
72. Абай Құнанбаевтің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер. А. Құнанбаевтың Тобықты ішінде би болған кезеңде ұстанған негізгі қағидалары қандай еді. Нақты Абайдың бір билік шешімін келтіру арқылы сипаттаңыз.
73. Адамның өмірі ең негізгі құндылық болып табылады деген Қазақстан Республикасының Конституциясының талабына саяси құқықтық сипаттама беріңіз.
74. Кеңестік Қазақстанда жүзеге асырылған репрессияға, қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасының Конституциясының нормаларын басшылыққа ала отыра, оның дұрыстығына немесе бұрыстығына талдау жасап көрсетіңіз.
75. Кеңестік кезеңде А. деген азаматты НКВД соттың шешімінсіз ату жазасына кеседі. Бұл қазіргі кезеңдегі құқықтық мемлекет идеясына сәйкес келе ме? Саяси құқықтық талдау беріңіз.
76. Билік бөлу қағидасының саяси құқықтық концепция ретіндегі маңызын Қазақстан Республикасының Конституциясын басшылыққа ала отыра, ашып талдап көрсетіңіз.
77. Меншік міндет жүктеді деген Қазақстан Республикасының Конституциясының бабын нақты мысал келтіре отыра, саяси құқықтық талдау беріңіз.

78. Халық мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы болып табылады деген конституциялық талапты Қазақстан Республикасының Конституциясын негізге ала отыра, халықтың билік ісіне қатысуын нақты ашып көрсетіңіз.

79. Т. Гоббстің “Левиафан” идеясы қазіргі кезеңдегі қандай мемлекеттердің дамуын сипаттауға арналған. Осыған саяси құқықтық тұрғыдан саралау жасаңыз.

80. А. деген азамат соттың шешімімен өлім жазасына кесілді, бұл қазіргі кезеңдегі құқықтық демократиялық мемлекет идеясына сәйкес келе ме? Осыған саяси құқықтық тұрғыдан сараптама жасаңыз.

81. Ш.Л. Монтескьенің билік бөлу қағидасының Қазақстан Республикасының Конституциясында көрініс табу ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жасау.

82. Құқық және заң. Осы екі категорияның саяси құқықтық ой пікірдегі ұқсастықтары мен ерекшеліктерін көрсетіңіз.

83. «Мемлекетті аспазшы да басқара алады», деген сөз саяси құқықтық ойдың қандай өкілдеріне тән болып келеді. Оның мәні неде. Соны түсіндіріңіз.

84. «Мемлекет түнгі қарауыл» деген сөзді саяси құқықтық ойдың қандай өкілдері айтты және оның мәні неде.

85. «Қандай да болмасын жолмен мақсатқа жете беруге болады» деген қанатты сөздің мәні неде. Соны нақты түсіндіріп беріңіз.

86. «Мемлекет мен» деген сөздің авторы кім және ол биліктің қандай жай күйін білдіреді.

87. «Москва үшінші Рим» деген концепцияның авторы кім және оның мәні неде.

88. Құран бойынша мемлекетті басқарушының билігі қалай сипатталады және оған құран қандай баға береді.

89. Інжіл бойынша «Құдай билігі» мен «Адам билігінің» арақатынасы қандай нақты талдап ашуға ұмтылыңыз.

90. Плюреализм ұғымының саяси құқықтық сипаттамасын беріңіз.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар

факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Саяси және құқықтық ілімдер тарихы пәнінің түсінігі және ерекшеліктері	1 Сұрақ
2	15-19 ғғ. Ресейдегі саяси және құқықтық ойлардың орнығуы	2 Сұрақ
3	Есеп. Сервий Тулийдің саяси және құқықтық реформасын схема түрінде жіктеп талдап, беріңіз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар

факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

_____ **К.Н. Шакиров**

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Платонның саяси және құқықтық ой-пікірлері.	1 Сұрақ
2	Орта ғасырдағы Франк мемлекетіндегі саяси және құқықтық ой-пікірлердің қалыптасуы	2 Сұрақ
3	Есеп. Алаш партиясының Қазақ қоғамында алатын орны. Алаш партиясының бағдарламасындағы сот билігінің мәртебесін нақты мысал арқылы ашып, талдаңыз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН
Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы
з.ғ.д., профессор
_____ **К.Н. Шакиров**
«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	17-18 ғғ. Еуропадағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің өзіне тән ерекшеліктері	1 Сұрақ
2	Фома Аквинскийдің саяси және құқықтық ой-пікірлері.	2 Сұрақ
3	Есеп. А.М. Курбскийдің саяси және құқықтық ой-пікірлерін қазіргі кезеңдегі әлемдегі саяси құқықтық ойдың даму тенденциялары мен салыстырып талдаңыз	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

**Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор**

Айдарбаев С.Ж.

**Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,**

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5B030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН
Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы
з.ғ.д., профессор
_____ **К.Н. Шакиров**
«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Саяси және құқықтық ілімдер тарихы-заң ғылымының фундаментальді құқық саласы ретінде.	1 Сұрақ

2	18-19 ғғ. Германиядағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің дамуы.	2 Сұрақ
3	Есеп. Вольтердің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер. Ойшылдың еңбектеріне сүйене отыра демократияның дұрыс және бұрыс жақтарын көрсетіңіз	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5B030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Сократтың саяси және құқықтық ой-пікірлері.	1 Сұрақ
2	Ерте феодалдық Англиядағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің дамуы.	2 Сұрақ
3	Есеп. 9-15 ғғ. Қазақ жеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлердің дамуы және гүлдену шағы. Осы кезеңдегі ой пікірлерді қазіргі Қазақстандағы саяси құқықтық дамумен байланыстырып саралаңыз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар

факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

_____ К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Архашастра-діни нормалардың ескерткіші ретінде.	1 Сұрақ
2	Гуго Гроцидің саяси және құқықтық ой-пікірлері.	2 Сұрақ
3	Есеп. Максимилян Робеспьердің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер. Робеспьердің ойы бойынша «Әділетті басқару» нені білдіреді. Соны нақты мысалдармен көрсетіңіз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар

факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

_____ К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Саяси және құқықтық ілімдер тарихының даму кезеңдері	1 Сұрақ
2	Бенедикт Спинозаның саяси және құқықтық ой-пікірлері	2 Сұрақ
3	Есеп. Самоил Пуфендорфтың еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер. Оның идеяларының негізі бүгінгі күнгі саяси құқықтық ойдың қандай бағытымен астасады	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН
Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы
з.ғ.д., профессор
_____ К.Н. Шакиров
«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Аристотельдің саяси және құқықтық ой-пікірлері.	1 Сұрақ
2	Саяси және құқықтық ілімдер тарихының қоғамдық ғылымдар жүйесінде алатын орны.	2 Сұрақ
3	Есеп. Махмұд Қашқаридің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер. Ойшылдың еңбектеріндегі мемлекет, құқық, әдет ғұрып, басқару деген пікірлердің сол кезеңдегі баламасы қандай болды соны табыңыз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық

кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

**Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы**

з.ғ.д., профессор

К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	14-16 ғғ. Еуропадағы саяси және құқықтық ой-пікірдің дамуы	1 Сұрақ
2	Томас Гоббстың саяси және құқықтық ой-пікірлері	2 Сұрақ
3	Есеп. Салонның еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер. Салон заңдарында қылмыс пен жазаның қандай түрлері болды.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

**Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы**

з.ғ.д., профессор

К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Ежелгі Месопатамиядағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің қалыптасу ерекшеліктері.	1 Сұрақ
2	Жан Жак Руссоның еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.	2 Сұрақ
3	Есеп. 10-17 ғғ. Ресейдегі саяси және құқықтық ой-пікірлердің қалыптасуы. Орыс шындығының саяси құқықтық маңызы неде болды. Нақты мысалдармен ашып талдаңыз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

_____ **К.Н. Шакиров**

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Марк Туллий Цицеронның саяси және құқықтық ой-пікірлері	1 Сұрақ
2	Саяси және құқықтық ілімдер тарихы-құқықтық ғылымның негізі саласы ретінде.	2 Сұрақ
3	Есеп. Анархарсистің саяси және құқықтық ой-пікірлері. Көшпелі скифтер мен отырықшы гректердің заңға деген көзқарасындағы айырмашылықты көрсетіңіз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық

кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

_____ **К.Н. Шакиров**

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Ш.Ш.Уалихановтың еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.	1 Сұрақ
2	Джон Локктың еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.	2 Сұрақ
3	Есеп. Абай Құнанбаевтің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер. А. Құнанбаевтың Тобықты ішінде би болған кезеңде ұстанған негізгі қағидалары қандай еді. Нақты Абайдың бір билік шешімін келтіру арқылы сипаттаңыз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар

факультетінің деканы
з.ғ.д., профессор
_____ К.Н. Шакиров
«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Ежелгі Египеттегі саяси және құқықтық ой-пікірлердің даму заңдылықтары.	1 Сұрақ
2	Шарль Луй Монтескьенің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.	2 Сұрақ
3	Есеп. Адамның өмірі ең негізгі құндылық болып табылады деген Қазақстан Республикасының Конституциясының талабына саяси құқықтық сипаттама беріңіз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН
Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы
з.ғ.д., профессор
_____ К.Н. Шакиров
«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Августин Блаженнің саяси және құқықтық ой-пікірлері.	1 Сұрақ
2	Орта ғасырдағы Шығыстағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің гүлденуі.	2 Сұрақ
3	Есеп. Кеңестік Қазақстанда жүзеге асырылған репрессияға, қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республикасының Конституциясының нормаларын басшылыққа ала отыра, оның дұрыстығына немесе бұрыстығына талдау жасап көрсетіңіз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

**Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы**

з.ғ.д., профессор

К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	18-19 ғғ. Англиядағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің өзіне тән ерекшеліктері.	1 Сұрақ
2	Конфуцийдің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.	2 Сұрақ
3	Есеп. Кеңестік кезеңде А. деген азаматты НКВД соттың шешімінсіз ату жазасына кеседі. Бұл қазіргі кезеңдегі құқықтық мемлекет идеясына сәйкес келе ме? Саяси құқықтық талдау беріңіз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН
Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы
з.ғ.д., профессор
_____ **К.Н. Шакиров**
«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Ежелгі Үнді қоғамындағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің ағымы	1 Сұрақ
2	Феодр Достоевскийдің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.	2 Сұрақ
3	Есеп. Билік бөлу қағидасының саяси құқықтық концепция ретіндегі маңызын Қазақстан Республикасының Конституциясын басшылыққа ала отыра, ашып талдап көрсетіңіз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

**Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор**

Айдарбаев С.Ж.

**Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,**

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН
Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы
з.ғ.д., профессор
_____ **К.Н. Шакиров**
«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Әл-Фарабидің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер	1 Сұрақ
2	Хаммурапи патшаның заңы-мемлекеттің негізгі құрылымы ретінде	2 Сұрақ
3	Есеп. Меншік міндет жүктеді деген Қазақстан Республикасының Конституциясының бабын нақты мысал келтіре отыра, саяси құқықтық	3 Сұрақ

талдау беріңіз.	
-----------------	--

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН
Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы
з.ғ.д., профессор
_____ **К.Н. Шакиров**
«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	17-19 ғғ. Франциядағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің табиғаты.	1 Сұрақ
2	Демокриттің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер	2 Сұрақ
3	Есеп. Халық мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы болып табылады деген конституциялық талапты Қазақстан Республикасының Конституциясын негізге ала отыра, халықтың билік ісіне қатысуын нақты ашып көрсетіңіз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар

факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Ежелгі Қытайдағы саяси және құқықтық ой-пікірлер ағымының даму кезеңдері.	1 Сұрақ
2	Софистердің еңбектеріндегі мемлекет және құқық туралы ойлар.	2 Сұрақ
3	Есеп. Т. Гоббстің “Левиафан” идеясы қазіргі кезеңдегі қандай мемлекеттердің дамуын сипаттауға арналған. Осыған саяси құқықтық тұрғыдан саралау жасаңыз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

**Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор**

Айдарбаев С.Ж.

**Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,**

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар

факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
---	-------	-------

1	Павелдің саяси және құқықтық ой-пікірлері.	1 Сұрақ
2	Ману патшаның заңы- діни нормалардың жиынтығы ретінде.	2 Сұрақ
3	Есеп. Ф. деген азамат соттың шешімімен өлім жазасына кесілді, бұл қазіргі кезеңдегі құқықтық демократиялық мемлекет идеясына сәйкес келе ме? Осыған саяси құқықтық тұрғыдан сараптама жасаңыз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5B030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

_____ **К.Н. Шакиров**

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	12-15 ғғ. Еуропадағы саяси және құқықтық ойлардың пайда болу заңдылықтары.	1 Сұрақ
2	Ульпианның еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.	2 Сұрақ
3	Есеп. Ш.Л. Монтескьенің билік бөлу қағидасының Қазақстан Республикасының Конституциясында көрініс табу ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жасау.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар

факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Антикалық Грециядағы саяси және құқықтық ой-пікірлердің қалыптасу ерекшеліктері.	1 Сұрақ
2	18-19 ғғ. Ресейдегі саяси және құқықтық ой-пікірлердің даму кезеңі	2 Сұрақ
3	Есеп. Құқық және заң. Осы екі категорияның саяси құқықтық ой пікірдегі ұқсастықтары мен ерекшеліктерін көрсетіңіз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар

факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Никколо Макиовеллидің саяси және құқықтық ой-пікірлері.	1 Сұрақ
2	Тезей тиранның реформаларындағы саяси және құқықтық астарлар.	2 Сұрақ
3	Есеп. «Мемлекетті аспазшы да басқара алады», деген сөз саяси құқықтық ойдың қандай өкілдеріне тән болып келеді. Оның мәні неде. Соны түсіндіріңіз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар

факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

_____ К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	7-10 ғғ. Орталық Азиядағы саяси және құқықтық ағымдардың даму ерекшеліктері.	1 Сұрақ
2	Аристотельдің еңбектеріндегі мемлекет және құқық туралы ойлар.	2 Сұрақ
3	Есеп. «Мемлекет түнгі қарауыл» деген сөзді саяси құқықтық ойдың қандай өкілдері айтты және оның мәні неде.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық

кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар

факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

_____ К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Антикалық Римдегі саяси және құқықтық ой-пікірлердің қалыптасу табиғаты	1 Сұрақ
2	Эпикурдың еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.	2 Сұрақ
3	Есеп. «Қандай да болмасын жолмен мақсатқа жете беруге болады» деген қанатты сөздің мәні неде. Соны нақты түсіндіріп беріңіз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар

факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

_____ К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Жан Боденнің саяси және құқықтық ой-пікірлері.	1 Сұрақ
2	Римдегі 12 кесте заңындағы саяси және құқықтық ой-пікірлер	2 Сұрақ
3	Есеп. «Мемлекет мен» деген сөздің авторы кім және ол биліктің қандай жай күйін білдіреді.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

_____ К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Орта ғасырдағы Жапониядағы саяси және құқықтық ойлардың дамуы.	1 Сұрақ
2	Даосизм ілімінің Қытай қоғамына тигізген әсері.	2 Сұрақ
3	Есеп. «Москва үшінші Рим» деген концепцияның авторы кім және оның мәні неде.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН
Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы
з.ғ.д., профессор
_____ **К.Н. Шакиров**
«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Араб әлеміндегі саяси және құқықтық ой-пікірлердің қалыптасу және дамуының ерекшеліктері.	1 Сұрақ
2	Юстинианның еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.	2 Сұрақ
3	Есеп. Құран бойынша мемлекетті басқарушының билігі қалай сипатталады және оған құран қандай баға береді.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

**Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор**

Айдарбаев С.Ж.

**Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,**

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН
Халықаралық қатынастар
факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

_____ К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Жүсіп Баласағұнның саяси және құқықтық ой-пікірлері.	1 Сұрақ
2	Қожа Ахмед Яссауидің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер.	2 Сұрақ
3	Есеп. Інжіл бойынша «Құдай билігі» мен «Адам билігінің» арақатынасы қандай нақты талдап ашуға ұмтылыңыз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Саяси және құқықтық ілімдер тарихы

Емтихан сұрақтары

БЕКІТЕМІН

Халықаралық қатынастар

факультетінің деканы

з.ғ.д., профессор

_____ К.Н. Шакиров

«   » тамыз 2012 жыл

№	Сұрақ	Бөлім
1	Қытай қоғамындағы Лигизм бағытының мемлекеттік бағыттары.	1 Сұрақ
2	Томас Мюнцердің еңбектеріндегі саяси және құқықтық ой-пікірлер	2 Сұрақ
3	Есеп. Плюреализм ұғымының саяси құқықтық сипаттамасын беріңіз.	3 Сұрақ

Әдістемелік бюро төрағасы

Карипбаева Г.А.

Халықаралық құқық
кафедрасының меңгерушісі
з.ғ.д., профессор

Айдарбаев С.Ж.

Халықаралық құқық
кафедрасының доценті, з.ғ.к.,

Қуандықов Б.Ж.

9.2. Тест тапсырмалары

1. Платон қандай мемлекеттік құрылыс нысанын дұрыс деп санады:

- A) аристократия
- B) демократия
- C) тимократия
- D) олигархия
- E) тирания

=

2. Төменде аталған ойшылдардың қайсысы “Афина саясаты” еңбегін жазды:

- A) Сократ
- B) Пифагор
- C) Демокрит
- D) Платон
- E) Аристотель

=

3. Аристотель мемлекет нысанының қанша түрін атап өтті:

- A) 4
- B) 6
- C) 5
- D) 7
- E) 9

=

4. Аристотель іліміне сәйкес, дұрыс мемлекет нысанына жатады:

- A) патша билігі, аристократия, полиция
- B) аристократия, тирания, полиция
- C) тирания, олигархия, демократия
- D) патша билігі, олигархия, полиция
- E) патша билігі, аристократия, демократия

=

5. Қандай мемлекет нысанын Аристотель ең дұрыс деп санады:

- A) полиция
- B) аристократия
- C) патша билігі
- D) олигархия
- E) демократия

=

6. Қандай мемлекет нысанын Аристотель ең дұрыс емес деп санады:

- A) демократия
- B) аристократия
- C) патша билігі
- D) олигархия
- E) полиция

=

7. Полибийдің негізгі еңбегін атаңыз:

- A) саясат
- B) тарихтың қырық кітабы
- C) афина саясаты
- D) левиафан немесе материя, мемлекет нысаны және билік
- E) заттар дүниесі туралы

=

8. Төменде аталған ойшылдардың қайсысы аралас басқару теориясының өкілі болды:

- A) Демокрит
- B) Пифагор
- C) Аристотель
- D) Платон
- E) Полибии

=

9. Полибийдің іліміндегі ең дұрыс емес мемлекет нысаны:

- A) тирания
- B) демократия
- C) аристократия
- D) плутократия
- E) геронтократия

=

10. “Атауларды түзету” қағидасының негізі неде:

- A) моцзы
- B) даосизм
- C) конфуцианства
- D) легизм
- E) буддизм

=

11. Алғашқы қауымдық құрылыстағы қоғамдық биліктің ерекшеліктері қандай:

- A) билік басында қаруланған адамдар құрайды, олар арнайы аппарат құрып басқару ісімен айналысады
- B) билік беделге, жасы үлкенді құрмет ету қағидасына және дәстүрлерге негізделеді. қоғамнан тысқары оқшауланған мәжбүрлеу аппараты болмайды
- C) іс жүзінде билік болмайды, кездейсоқ жағдайларға байланысты және өздігінен аяқ астынан болады
- D) алғашқы қауымдық қоғамдағы бүкіл өмір болмыстағы былыққан сипатта болады, ұйымдасқан тәртіп болмайды
- E) қоғамдағы билік табиғат жаратылысының заңдарына негізделген болып келеді

=

12. Алғашқы қауым қоғамындағы адамдардың қатынастарын реттейтін әлеуметтік нормалар:

- A) заң нормалары
- B) саяси нормалар
- C) рулық әдет-ғұрыптар (мононормалар)
- D) техникалық нормалар
- E) діни нормалар

=

13. “Отбасының, жеке меншіктің және мемлекеттің пайда болуы” атты ғылыми еңбектің авторы:

- A) Ф. Энгельс
- B) К. Маркс
- C) В.И. Ленин

- D) Гуго Гроций
- E) Жан-Жак Руссо

=

14. Тарихи материалистік ілімне сүйене отырып, мемлекеттің пайда болуына әсер еткен алғы шарттар мен факторлар:

- A) ақшаның, қалалардың және қол өнершілердің пайда болуы
- B) матриархат пен патриархаттың ауысуы, діннің пайда болуы
- C) жер бетінде климаттық жағдайлардың өзгеруі
- D) өндіргіш күштердің дамуы, қоғамда еңбектің жіктелуі, үстеме өнімнің жасалуы, жеке меншіктің пайда болуы
- E) көпес топтарының пайда болуы, тауар айналым мен өсімқорлық

=

15. Күштеу теориясына сәйкес мемлекеттің пайда болуының алғы шарттары:

- A) ақшаның, қалалардың және қол өнершілердің пайда болуы
- B) таптардың пайда болуы, олардың араларында ымырасыз бітіспес күрестің

туындауы

- C) тайпалардың бірін-бірі жаулап алуы, күшті тайпаның ғана үстемдік етуі
- D) климаттық жағдайдың өзгеруі, өндіріс құралдарының дамуы
- E) мемлекет құру үшін адамдар арасында еркін, өз ықтиярларымен келісімдер жасалуы

=

16. Мемлекеттің патриархалдық теория бойынша туындауының ең басты идеясы:

- A) мемлекет отбасыдан, оның өсіп-ұлғайғаннан пайда болады
- B) мемлекет бір тайпалар басқа тайпаларды күш жұмсап жаулап, басып алудың

нәтижесінде пайда болады

- C) мемлекет жеке меншік, таптар пайда болғанда, теңсіздік орнауынан туындайды
- D) мемлекет барлық уақыттарда бар болған, ол адамзатпен бір мезгілде пайда

болған

- E) мемлекеттің туындауы адам психологиясының ерекшелігімен байланысты

=

Мемлекеттің пайда болуы туралы келісім (шарт) теориясының басты идеясы:

A) мемлекет қоғамда үстеме өнімнің, жеке меншіктің, таптардың пайда болуына байланысты туындайтын ымыраға келмейтін қарама-қайшылықтардың нәтижесі

B) мемлекет адамдардың ортақтасып, бірлесіп тұру үшін өз ықтиярларымен келісіп жасасқан мәмәлелердің нәтижесі

- C) мемлекет құдай тағаланың ерік-ықтиярымен пайда болады

D) мемлекет жер бетінде шарындағы әлемдік климаттық өзгерістердің салдарынан пайда болады

- E) мемлекет әр қашанда болған, ол адамзатпен бір мезгілде пайда болған

=

Мемлекеттің пайда болуының теологиялық теориясының басты идеясы:

A) мемлекет еңбектің жіктелуі, артық өнімнің шығуы, жеке меншіктің, таптардың туындауы негізінде пайда болды

- B) мемлекет матриархаттың патриархатпен алмасуының нәтижесінде пайда болды

- C) мемлекет құдай тағаланың ерік-ықтиярының нәтижесі

- D) мемлекет адамдардың өз ерік-ықтиярларымен жасасқан келісімдерінің нәтижесі

E) мемлекет әрқашанда да болған, ол жер бетінде адамзат қоғамымен бір мезгілде пайда болған

=

19. Мемлекет пен құқықтың пайда болуын “шарт теориясымен” түсіндіруді ұсынған ғалымдар:

- A) Г. Гроций, Г. Гоббс, Ж. Руссо, Радищев

- В) Фома Аквинский, Маритэн
- С) Гумплович, Дюринг, Каутский
- Д) К.Маркс, Ф.Энгельс
- Е) Аристотель, Фильмер

=

Мемлекет пен құқықтың пайда болуын “психологиялық теорияны” ұсынған авторлар:

- А) Гумплович, Каутский, Дюринг
- В) Гроций, Гоббс, Руссо, Радищев
- С) Аристотель, Фильмер, Михайловский
- Д) Маркс, Энгельс, Ленин
- Е) Петражицкий, Фрезер, Тард

=

21. Төменде аталған ойшылдардың қайсысы даосизм ілімін қалады:

- А) Конфуции
- В) Моцзы
- С) Шан Ян
- Д) Кан Фэй
- Е) Лаоцзы

=

22. “Белсенді әрекеттерді жасаудан бас тарту” қағидасы қандай ілімге негізделеді:

- А) конфуцианства
- В) легизм
- С) даосизм
- Д) буддизм
- Е) моцзы

=

23. “Барлық адамдардың теңдігі” қағидасы қандай ілімнің негізіне тән:

- А) даосизм
- В) легизм
- С) конфуцианства
- Д) буддизм
- Е) моцзы

=

24. Аталған ойшылдардың қайсысы легистік мектептің негізін салған:

- А) Конфуции
- В) Моцзы
- С) Лаоцзы
- Д) Шэнь Бэй
- Е) Шан Ян

=

25. Қандай мемлекет нысанын Ф.Аквинский дұрыс деп санады:

- А) аристократия
- В) олигархия
- С) демократия
- Д) аралас басқару жүйесі
- Е) монархия

=

26. Абсолюттік монархия мен саяси монархияның түсінігін ажыратқан кім:

- А) Ж.Ж.Руссо
- В) Аристотель
- С) Конт

- D) Гегель
- E) Ф.Аквинский

=

27. Ф.Аквинскийдің “Заңдар пирамидасы” ілімінің негізінде не жатыр:

- A) мәңгілік заң
- B) табиғи заң
- C) позитивтік құқық
- D) құдайылық заң
- E) аталғандардың барлығы

=

28. Әл-Фарабидің еңбегін атаңыз:

- A) қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат
- B) мемлекет
- C) патша
- D) заңдар дүниесі
- E) сот реформалары туралы хат

=

29. Төмендегілердің қайсысы “Шығыс Аристотелі” аталады.

- A) Муканов
- B) Навой
- C) Моздак
- D) Шәкәрім
- E) Әл-Фараби

=

30. 18 ғасырдағы Франциядағы саяси идеологияның негізгі бағытын атаңыз:

- A) тираноборшылық
- B) реформация
- C) ағартушылық
- D) левеллер
- E) индепендтер

=

Гумплович, Каутский, Дюринг мемлекет және құқықтық пайда болуы жөніндегі теориялардың қайсысын зерттеді?

- A) Таптық теорияны
- B) Теологиялық теорияны
- C) Патриархалдық теорияны
- D) Органикалық теорияны
- E) Шарт жасасу теориясын

=

32. Аристотель, Фильмер, Михайловский мемлекет және құқықтық пайда болуы жөніндегі теориялардың қайсысын зерттеді?

- A) Патриархалдық теорияны
- B) Теологиялық теорияны
- C) Таптық теорияны
- D) Органикалық теорияны
- E) Шарт жасасу теориясын

=

33. Фома Аквинский және Маритэн мемлекет және құқықтың пайда болуы жөніндегі қандай концепцияны (көзқарастар жүйесін) жақтаған?

- A) Теологиялық
- B) Жаратылыстық құқықтық

- С) Суландыру
D) Шарт жасасу
E) Таптық
=
34. Мемлекет пен құқықтық пайда болуының “таптық теориясын” ұсынған өкілдер
A) Макиавелли, Гамильтон
B) Фома Аквинский, Маритэн
C) Михайловский, Бакунин
D) Аристотель, Фильмер
E). Маркс, Энгельс, Ленин
=
35. Өте ұзақ мерзім барысында пайда болған, әдетке айналған, ауызша қалыптасқан, қоғамның еркімен қамтамасыз етілетін ереже тәртіп:
A) құқық
B) көз-қарастар
C) әдет-ғұрыптар
D) экономикалық нормалар
E) саяси нормалар
=
36. “Мононормалар” немесе әдет-ғұрыптар қатынастардың реттеушісі:
A) құл иеленушілік қоғамда
B) феодалдық қоғамда
C) алғашқы қауымдық қоғамда
D) буржуазиялық қоғамда
E) қазіргі таңдағы демократиялық қоғамда
=
37. Алғашқы қауымдық қоғамдық қатынасқа тән емес белгі:
A) тыйымдардың басым болуы
B) құқықтар мен міндеттердің ажыратылмауы
C) қоғамнан бөлек, мәжбүрлеу механизмі арқылы қамтамасыз ететін ерекше нормаларының болмауы
D) қоғамдық қатынастағы негізгі реттеуші – рулық әдет-ғұрып
E) мемлекетпен қамтамасыз етілген
=
38. Мемлекеттердің шығыстық (азия) типінің негізгі белгісі:
A) Бұл мемлекеттер жерге мемлекеттік және қоғамдық иесі болуына негізделген
B) Бұл мемлекеттерде биліктің қайнар көзі - меншік
C) Бұл мемлекеттерде биліктің негізі жеке меншік болып табылады
D) Бұл мемлекеттерде қуатты чиновниктік аппарат болмайды
E) Бұл мемлекеттер қала-мемлекеттер ретінде пайда болып өмір сүреді
=
39. Мемлекеттердің батыстық (еуропалық) типінің негізгі белгісі:
A) Бұл мемлекеттер жерге мемлекеттің және қоғамның меншік иесі болуына негізделген;
B) Бұл мемлекеттердің қуатты чиновниктік бюрократтық аппараты бар, олар ндіріс құралдарының шын мәнісіндегі меншік иелері болып табылады
C) Мемлеттік аппарат қатал түрде орталықтандырылған, оның басында шексіз билікті монарх отырады
D) Бұл мемлекеттер тоқырау сипатта болады
E) Бұл мемлекеттерде биліктің қайнар көздері жеке меншік болып табылады
=

40. Гоббс, Джон Локк, Жан-Жак Руссо мемлекеттің пайда болуының қай теориясын дамытты?

- A) шарт
- B) патриархалдық
- C) теологиялық
- D) күштеу
- E) психологиялық

=

41. Ш.Монтескьенің еңбегін атаңыз:

- A) заңдар әлемі
- B) бейбітшілік және соғыс құқығы туралы
- C) патша
- D) теология суммасы
- E) қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат

=

42. Ж.Ж.Руссоның еңбегін атаңыз:

- A) қоғамдық келісім туралы
- B) заңдар рухында
- C) парсылық хаттар
- D) бейбітшілік және соғыс құқығы туралы
- E) патша

=

43. Ж.Ж.Руссо қандай теорияның өкіліне жатады:

- A) келісім-шарт теориясы
- B) теологиялық теориясы
- C) ирригациялық теориясы
- D) күштеу теориясы
- E) патриархалдық теориясы

=

44. Гегельдің саяси идеологиясы болып табылады:

- A) конституциялық монархия
- B) республика
- C) демократия
- D) аристократия
- E) абсолюттік монархия

=

45. Тарихи құқық мектебінің негізін салушы:

- A) Филмер
- B) Гуго
- C) Дюги
- D) Парето
- E) Кельзен

=

46. Савиний, Пухта қай ілімнің өкілдеріне жатады:

- A) солидаризм теориясы
- B) элита теориясы
- C) нормативистік құқық мектебі
- D) тарихи құқық мектебі
- E) позитивизм

=

47. Тарихи құқық мектебінің негізгі ілімі болып табылады:

- A) позитивтік құқық
- B) табиғи құқық
- C) әдет-ғұрып құқығы
- D) жеке құқық
- E) көпшілік құқық

=

48. 19 ғасырдағы саяси-құқықтық идеология бағытының либералды өкілдерін атаңыз:

- A) Констан
- B) Конт
- C) Дюги
- D) Парето
- E) Моска

=

49. Төменде аталған ойшылдардың ішінен позитивизм өкілдерін атаңыз:

- A) Бентам
- B) Констан
- C) Штеин
- D) Конт
- E) Савини

=

50. “Сот реформасы туралы хат” авторын атаңыз:

- A) Ы.Алтынсарин
- B) А.Құнанбаев
- C) Әл-Фараби
- D) Ә.Бөкейханов
- E) Ш.Уалиханов

=

51. К. Маркс, Ф. Энгельс, В.И. Ленин мемлекеттің пайда болуын түсіндіретін теорияның қайсысын дамытты?

- A) теологиялық (діни)
- B) патриархалдық
- C) шарт
- D) таптық
- E) психологиялық

=

52. Алғашқы қауым қоғамындағы биліктің ұйымдастырылуына тән негізгі белгі нышандар:

- A) бұл билік өз азаматтарының аумақтық ортақтығына негізделетін
- B) бұл билік барлық ру - тайпалық бірлестік мүшелерінің арасындағы қандас туыстыққа негізделетін
- C) алғашқы қауымдағы бұл билік табиғаттың жаратылыс заңына негізделінген болатын
- D) мұнда яғни алғашқы қауымдағы даму өз-өзінен (спонтандық түрде) стихиялық түрде яғни табиғи түрде жүріп жататын, ешқандай биліктің жұрнағы да болмайтын
- E) мұнда абақты, әскери күштер мықты дамыған теориялық - танымдық қызмет

=

53. Алғашқы қауымдық құрылыстағы қоғамдық билік білдіреді...

- A) көсемнің мүддесін
- B) белгілі бір әлеуметтік топтың, таптың мүддесін
- C) бүкіл қауымның (ру-тайпаның), қоғамның мүддесін
- D) ешкімнің де мүддесін білдірмейді

Е) жеке тұлғалардың мүддесін

=

54. Әйелдің қоғамда ең беделді орынды алғашқы кезде ұйымдастыру нысаны:

А) матриархат

В) патриархат

С) жабайылық

Д) басқыншылық

Е) өркениет

=

55. Көшпенді мемлекет рулық құрылыстың кейбір белгілерін сақтап қалды. Олар:

А) халықты аумақтық сипатқа қарай бөлу

В) әдет-ғұрып нормаларының әдіт-ғұрып құқығы ретінде сақталынуы

С) мемлекеттердің нығайыуы

Д) жеке меншіктің дамуы

Е) таптық келіспеушіліктердің бар болуы

=

56. Мононормалар –бұл...

А) заңдарда көрініс тапқан құқық нормалары

В) өнеге нормалары

С) адамгершілік нормалары

Д) алғашқы қауымдағы әдет-ғұрыптар

Е) діни нормалар

=

57. Мемлекеттің пайда болуының шығыстық жолы тән...

А) жер бетіндегі барлық мемлекеттерге

В) кеәбір мемлекеттерге ғана

С) тек қана еуропалық мемлекеттерге

Д) тек қана азиялық мемлекеттерге

Е) тек Қазақстанға ғана

=

58. Алғашқы мемлекеттер пайда болды

А) 1 млн. жыл бұрын

В) V-IV мың. б.ғ.д.

С) 500 ж. б.ғ.д.

Д) XX мың. б.ғ.д.

Е) X мың. б.ғ.д.

=

59. Жер бетінде алғашқы пайда болған мемлекеттер...

А) Қазақстан аумағында;

В) Тигр, Ефрат, Нил, Инд, Ганг атты ең үлкен өзендер жағалауларында;

С) Африкандық континентінде;

Д) Еуропада;

Е) Ежелгі Римде және Ежелгі Афинада.

=

60. Мемлекеттің даму жолын айқындайтын келесідей белгілер қандай ерекшеліктерге тән: Өндіріс құралдарының сипатында қоғамдық және мемлекеттік меншік арқылы, жеке меншіктің дамымағандығы, қоғамдағы нақты таптық бөліністің болмауы, рулық бастамашылықтардың мемлекеттік аппаратта орын алуы?

А) шығыстық (азия) жолына

В) батыстық (еуропа) жолына

С) екеуіне де

- D) ешқайсысына
E) бұл белгі тек қана бірегей мемлекеттерге тән. Мысалы: Франция, Ұлыбритания
=
61. Ш.Ш.Уалиханов билер сотының қандай позитивті белгілерін атады:
A) билердің сайлануы
B) сот үрдісінің жариялылығы
C) сот шешімдеріне шағымдану мүмкіндігі
D) қорғаушылардың болуы
E) аталғандардың барлығы
=
62. Кім бірінші болып құқықты жеке және көпшілік деп бөлуді ұсынды:
A) рим заңгерлері
B) софистер
C) тұрақтанушылар
D) пифагоршілер
E) Аристотель
=
63. Юриспруденция – жеке ғылым ретінде пайда болды:
A) Ежелгі Римде
B) Ежелгі Грекияда
C) Ежелгі Қытайда
D) Ежелгі Египетте
E) Ежелгі үндістанда
=
64. Аталғандардың ішінде қайсысы атақты рим заңгері болып табылады:
A) Демокрит
B) Гераклит
C) Полибии
D) Гесоид
E) Ульпиан
=
65. Гроции, юриспруденцияның пәні ретінде нені санады:
A) еркіндік пен бостандық
B) құқық пен әділдік
C) мақсаттылық пен пайда
D) мүдде мен пайда
E) аталғандардың барлығы
=
66. Робеспьердің саяси идеологиясы:
A) аристокртиялық республика
B) демократиялық республика
C) конституциялық монархия
D) абсолюттік монархия
E) аралас мемлекет нысаны
=
67. Якобиншілер диктатурасының ресми идеологиясының негізін құрайды:
A) Монтескье идеясы
B) Ж.ЖРуссо идеясы
C) Вольтер идеясы
D) Г.Гроции идеясы
E) Д.Локк идеясы

=

68. Робеспьер қандай теорияның авторы:

- A) революциялық үкімет идеясы
- B) егемендік идеясы
- C) табиғи жағдай идеясы
- D) биліктің бөліну идеясы
- E) қоғамдық келісім идеясы

=

69. Аталған ойшылдардың қайсысы революциялық террор идеясын қалады.

- A) Марат
- B) Ж.Руссо
- C) Вольтер
- D) Монтескье
- E) Дидро

=

70. Р.Иеринг қай ілімнің өкіліне жатады.

- A) солидаризм
- B) позитивизм
- C) тарихи құқық мектебі
- D) нормативизм
- E) юриспруденция мүддесі

=

71. “Көзге-көз”, “тіске-тіс” талион қағидасы ...

- A) әдет-ғұрып
- B) өнеге нормалары
- C) техникалық нормалар
- D) қоғамдық ұйымдардың нормалары
- E) діни нормалар.

=

72. Қоғамдағы келіспеушіліктердің шешім таппау өнімі, бөлінген қоғамның белгісі (К.

Маркс, Ф.Энгельс) бұл:

- A) мемлекет
- B) қоғам
- C) әртүрлі қоғамдық ұйым
- D) партия
- E) ұйымдардың одағы

=

73. Адамдар негізінен қандық - рулық сипатта ұйымдастырылған тұрақты қоғам, адамдардың қызметтерінің бір шаруашылықта және ұжымдаса өмір сүруі, бұл:

- A) ру
- B) мемлекет
- C) қоғам
- D) корпорация
- E) таптық одақ

=

74. Мемлекеттің пайда болуын объективті сипатта түсіндіретін ілім:

- A) тарихи-материалистік
- B) теологиялық
- C) органикалық
- D) шарттық
- E) патриархалдық

- =
75. Құқыққа сай келмейтін белгі:
- A) атадан балаға мұра ретінде қалыптасқан, бүкіл қоғаммен қабылданған норма
  - B) жалпыға бірдей міндетті
  - C) мемлекетпен қамтамсыз етілген
  - D) нақты анықтылығы
  - E) жүйелігі
- =
76. Құқықтық әдет-ғұрып бұл:
- A) біздің заманымызға жеткен кез-келген әдеттер мен ғұрыптар
  - B) жазбаша түрде білдірілген үрдістер, әдет-ғұрыптар
  - C) мемлекеттің қолдауы мен кепілдендірілуіне ие болған қатал түрде белгіленген әдет-ғұрыптар
  - D) мемлекет қабылдаған заңдар
  - E) лауазымды тұлғаның ауыз екі айтқан жарлығы, бұйрығы
- =
77. Жаратылыстық (табиғи) - құқықтық теорияның өкілдері:
- A) Ганс Кельзен
  - B) К.Маркс, Ф.Энгельс
  - C) Р.Паунд, Д. Фрэнк
  - D) Гуго Гроций, Т.Гоббс, Д. Локк, Жан-Жак Руссо
  - E) Густав Гуго, Савиньи
- =
78. “homo sapiens” саналы адам жер бетінде пайда болды...
- A) шамамен миллион жылдар бұрын
  - B) 40 мың жыл бұрын
  - C) шамамен 5 мың жыл бұрын
  - D) 10 мың жыл бұрын
  - E) шамамен 3 мың жыл бұрын
- =
79. Мемлекет пен құқықтың пайда болуының әлеуметтік себептері:
- A) ауыл-шаруашылыққа, жер өңдеуге, қол өнер мен саудаға қоғамдық еңбектің бөлінуі
  - B) еңбек өнімінің өсуі мен құнына қосымша қосылуы
  - C) рудың ыдырауы мен отбасының пайда болуы, артық өнімнің пайда болуы, антоганизмдік, қоғамның тапқа бөлшектелінуі
  - D) жеке меншіктің пайда болуы
  - E) қалалардың пайда болуы, климаттық жағдайлардың өзгеруі
- =
80. Мемлекет отбасынан пайда болды, және де сол бойынша мемлекет қамқоршы, әке билігін иеленуші деген теория:
- A) патриархалдық
  - B) шарттық
  - C) теологиялық
  - D) материалистік
  - E) органикалық
- =
81. Спенсер қай мектептің өкілі болып табылады:
- A) юриспруденция мүддесі
  - B) солидаризм
  - C) мемлекеттің табиғи теориясы
  - D) элита теориясы

Е) нормативтік теория

=

82. Юриспруденция мүддесі ілімінің өкілдерін атаңыз:

А) Спенсер

В) Парето

С) Конт

Д) Моска

Е) Иеринг

=

83. Мемлекеттің табиғи теориясы ілімінің өкілдері:

А) Моска

В) Петражицкий

С) Конт

Д) Иеринг

Е) Спенсер

=

84. Күштеу теориясының өкілдері:

А) Аристотель

В) Спенсер

С) Кельзен

Д) Иеринг

Е) Гумплович

=

85. Саяси-құқықтық солидаризм ілімінің өкілдерін атаңыз:

А) Аристотель

В) Спенсер

С) Кельзен

Д) Иеринг

Е) Пухта

=

86. Нормативизм ілімінің өкілдерін атаңыз:

А) Аристотель

В) Спенсер

С) Кельзен

Д) Иеринг

Е) Дюги

=

87. Ш.Ш.Уалиханов қазақ халқының дамуының қандай қағидаларын атады:

А) өзіндік даму

В) өзіндік басқару

С) өзіндік қорғану

Д) өзіндік сот әділдігі

Е) аталғандардың барлығы

=

88. М.Қашқаридің еңбегін атаңыз:

А) Диуани хикмет

В) Құтадғу білік

С) Тарихи-и-Рашиди

Д) Диуани лұғат-ат-Түрік

Е) аталғандардың барлығы

=

89. Мемлекет басшысы өз орнын мұра ретінде қабылдаған және оның билігі басқа бір биліктің, ұйым немесе сайлаушылардың туындысы емес басқару формасы:

- A) демократия
- B) монархия
- C) тирания
- D) республика
- E) аристократия

=

90. Тоталитарлық саяси жүйені сипаттайтын белгі:

- A) биліктің құқықтық заңмен шектелуі
- B) билік органдарының халықтың сайлауы
- C) қоғам өмірінің барлық салаларының толық мемлекеттенуі
- D) мемлекеттің төменгі органдары үшін жоғары билік органдарының шешімінің міндеттілігі
- E) мемлекет органдары қызметінің еркіндігі, жариялылық

=

91. Мемлекет бұл теория арқылы адам ағзасынан пайда болды деді, және де оның жекелеген бөлшектері биологиялық органдарға сай мемлекеттік органның басқарылуында:

- A) материалистік
- B) патриархалдық
- C) органикалық
- D) теологиялық
- E) психологиялық

=

92. Материалистік ілім арықылы құқық пайда болды:

- A) мемлекет пайда болған кезбен бір сәтте
- B) құқық алғашқы қауымдық құрылыста өмір сүрген
- C) заң ғылымы бұған жауап бере алмайды
- D) “homo sapiens” саналы адам пайда болған кезде
- E) құдайдың еркімен, жоғары әулиемен

=

93. Құқықтың әдет-ғұрып тардан айырмашылығы

- A) әдет-ғұрыптарды мемлекет жасайды, ал құқықты қоғам жасайды
- B) әдет-ғұрыптар мемлекет мүддесін қорғайды, ал құқық ру мүддесін қорғайды
- C) әдет-ғұрыптар жазбаша болады, ал құқық аузша болады;
- D) әдет-ғұрыптар бүкіл қоғам пікірімен қамтамасыз етеді, құқық мемлекетпен қамтамасыз етіледі, жазбаша нормативтік актілер түрінде шығарылады
- E) аталған барлық белгілермен

=

94. Қазақстан аумағында бірінші ежелгі адамдар тұрды:

- A) 2 млн. жыл бұрын
- B) 1 млн. жыл бұрын
- C) 40 мың жыл бұрын
- D) 1 мың жылдар бұрын
- E) б.э.д. 1 ғасырда

=

95. Жер бетінде алғашқы ежелгі адамдар пайда болды:

- A) 200 млн жылдар бұрын
- B) 5 мың жылдар бұрын
- C) 10 мың жылдар бұрын

- D) 2 млн. жылдар бұрын
E) 40 мың жылдар бұрын
=
96. Шектеулі монархиялық басқару нысаны бар осы заманғы мемлекеттер:
A) Италия, Түркия
B) АҚШ, Франция
C) Үнді мемлекеті, Германия
D) Греция, Ресей
E) Швеция, Жапония
=
97. Парламенттік республикаға жататын мемлекеттер:
A) Германия, Үнді мемлекеті
B) АҚШ, Франция
C) Ресей, Қазақстан
D) Өзбекстан, Финляндия
E) Тәжікстан, Қырғызстан
=
98. КСРО мемлекеттік құрылым нысаны бойынша болған:
A) унитарлы
B) конфедеративті
C) федеративті
D) империя
E) президенттік
=
99. Мемлекеттің құрамына кіретін бөліністерде жеке конституциясы, заң шығару, атқару, сот органдары бар мемлекеттік құрылым нысаны:
A) конфедерация
B) федерация
C) унитарлы мемлекет
D) империя
E) халықаралық ұйым
=
100. АҚШ-тың құрылым нысаны қандай?
A) конфедерация
B) федерация
C) унитарлы мемлекет
D) халықаралық ұйым
E) парламенттік ұйым
=

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

Глоссарий

Білгір, абыз - ежелгі Мысырдағы билік етуші класс.

Кеми – ежелгі Мысырдың көне атауы.

Хакупта – ежелгі Мысыр астанасының қорғаушысы (құдайы)

Хор – патша құдайы

Патша – ежелгі Мысыр халқының патшасы

- Нут** – аспан құдайы
Амон-ра - күн құдайы
Хапи – Нил өзенінің құдайы
Сет- шөл құдайы
Хаммурапи – Вавилон патшасы (1792-1750 ж.ж. б.д.д.).
Авилум – ежелгі Вавилондағы толық құқылы адам
Мушкенум – құқығы шектелген адам.
Брахманы – ежелгі Үндістандағы жоғарғы варна.
Кшатрии – Ежелгі Үндістандағы артықшылық берілген варна.
Вайшьи – ежелгі Үндістандағы құқықтары шектеулі тұлғалар.
Шудры – ежелгі Үндістандағы құқықтары шектеулі тұлғалар.
Паришад – ежелгі Үндістандағы сановниктердің патшалық кеңесі.
Ин Чжэн – Цинь патшалығын билеушісі.
Шан Ян – Қытай императорының бас кеңесшісі.
Цинь – Қытайдағы мемлекет
Халық жиналысы– Афина мемлекетіндегі негізгі орган
Фила – ежелгі Грециядағы аумақтық
Зевс – найзағай құдайы
Посейдон – теңіз құдайы
Гелиос – күн құдайы
Олигархия – басқару нысаны.
Драконта заңы – Афинадағы жазылған құқық.
Комициялар – ежелгі Римдегі халық жиналысы.
Триблар – он курийдің біріктірілуі
Сенат – старейшиндар кеңесі.
Рекс – ежелгі Римдегі билеуші, патша.
Патриции – ежелгі Римдегі толық құқылы азаматтар.
Плебеилер – ежелгі Римдегі құқығы шектелген адамдар.
Сервий Туллий – ежелгі Рим патшасы (б.д.д. Vғ. ортасы.)
Перегриндер – Рим империясындағы провинцияның ерікті тұрғындағы.
XII кесте заңы – ежелгі Римдегі құқықтың қайнар көзі.
Вераблды шарт – ежелгі Римдегі шарттың бір түрі.
Paterfamilias – отағасы.
Юстиниан – ежелгі Рим императоры.
Салоническая правда – Салон Франктарының әдет-ғұрып құқығының жазбалары.
Монархия – басқару нысаны.
Бенефициарий – бенефициді ұстаушы (Франк мемлекетіндегі артықшылықтарға ие тұлға).
Карл Мартел – Франк мемлекетіндегі король.
Майорд – король сарайының бас билеушісі.
Маршал – атты әскер басшысы.
Сарай графы – сарай сотының басшысы.
Архикапеллан – корольдың рухани ұстазы.
Парламент – IX Людовиктің тұсындағы арнайы сот органы.
Дворяндық – феодалдық Франциядағы артықшылық құқығына ие болған қоғам.
Вилландар – феодалдық Франциядағы толық құқылы шаруалар
Феод – жер.
Фелония – феодалдық Англиядағы ауыр қылмыстар.
Мисдиминор – феодалдық Англиядағы түрме немесе айыппұлмен жазаланатын құқық бұзушылық.

Джентри – Англиядағы жаңа дворяндар.

Король тағының соты – қылмыстық істер бойынша жоғарғы сот.

Лэттер – Англияның жартылай ерікті азаматтары.

Шеффен – қасиетті империядағы судья.

Паральбюргерлер – қаладан тыс жерлерде жер учаскелері бар адамдар.

Индепендент – орта және ұсақ дворяндықтың өкілдері.

Пресвитериан – ірі буржуазия мен жер аристократиясы.

Судьялардың ауыстырылмауы қағидасы – тек қана Парламенттің шешімі бойынша судьяны қызметтен босату.

Контрасигнатура қағидасы – корольдің шығарған актілері тиісті министр қол қойған жағдайда ғана заңды деп есептелінуі.

Конституция – АҚШ-тағы негізгі заң.

Конфедерация – нақты мәселені шешу мақсатында құрылған саяси құрылым, одақ.

Геба – жер құдайы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5B030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

1 Тақырып Ежелгі Шығыстағы саяси құқықтық ойлар

Түйінді сөздер: теократия, генезис, мифология, легизм, брахманизм, конфуций ілімі.

Негізгі сұрақтар:

1 Саяси және құқықтық ілімдер қалай пайда болды? Оның қайнар көздері неде? Қайдан шықты? Олардың алғашқы авторлары кімдер? Олардың көзқарастары мен ойлары нені білдіреді? Және кімнің мүддесін қорғайды?

1.2. Ежелгі Үндістандағы саяси және құқықтық ілім мифтік және діни көзқарастар қалай калыптасты

1.3. Ежелгі Қытай философиясы мен қоғамдық-саяси ойлар

Тезис: 1.1. Саяси және құқықтық ілімдер қалай пайда болды? Оның қайнар көздері неде? Қайдан шықты? Олардың алғашқы авторлары кімдер? Олардың көзқарастары мен ойлары нені білдіреді? Және кімнің мүддесін қорғайды? Осы тәрізді сұрақтарға Ежелгі Шығыс елдеріндегі саяси және құқықтық ілім тарихын оқи бастағанда-ақ тап боламыз және оның адамзат дамуының тарихында ұзақ қайшылықты жолдан өтетінін байқаймыз. Оның пайда болуы рулық қауымның ыдырап, ертедегі таптық мемлекеттердің пайда болуы мен өмір сүрген кезеңіне сәйкес келеді.

Саяси-құқықтық ілімдер алғашқы кезеңде адамдардың алғашқы мифтік көзқарастары негізінде пайда болды. Адамдардың қоғам мен табиғаттағы орны туралы мәселе ежелгі Шығыс және Батыс халықтарында, египеттіктерде, үндістерде, вавилондықтарда, парсыларда, еврейлерде, гректерде, қытайларда, римдіктерде және т.б. халықтардың мифтік аңыздарында көрініс табады.

Мифология - ежелгі адамдардың өзін қоршаған әлемге, дүниеге қатынасы. Бұл кездегі өндіріс қатынастары мен өндіргіш күштердің жетілмегендігінен, бүкіл әлемді, оның заңдылықтарын түсіну өте қиынға соқты. Сондықтан да ежелгі дүние адамдары әлемді

екіге бөліп қарады. Оның бірі - өздері өмір сүріп, тіршілік етіп отырған көз алдындағы дүние болса, оның екіншісі - олардан тыс жатқан, сыры белгісіз, өздері көріп тани алмайтын басқа дүние еді.

Мифтік көзқарастардың сипаты, негізінен, болған оқиғалардың қарапайым хабарламалары және бұл оқиғаларға адамдардың бағыныштылығы туралы болып келеді. Яғни, табиғаттан тыс, адамдардың еркі мен әрекетінен жоғары тұратын күш туралы айтылады. Жердегі өмір мен адамдардың іс-әрекеті - құдай ісі деп көрсетіледі. Қоғамдық және мемлекеттік құрылыс, ел билеу мәселесі, адамдардың, адамдар мен құдайлардың өзара қарым-қатынастары, олардың міндеттері мен құқықтары құдай бұйырған әрекетгер ретінде айтылады. Не істеу керек немесе не істеуге болмайтындығы алдын-ала шешілген. Оған қарсы туруға болмайды, ол адамның тағдыры ретінде адамдарды патшалар мен құдайларға бағынышты ретінде көрсетеді.

Мифтік көзқарастарда сонымен бірге болашақ ілімдердің элементтері де кездесетінін, оларды алғашқы адамдар өздерінің тіршілігі мен қызметіне қажетті түрде пайдалана білгенін де айта кеткен жөн. Мифтік аңыздарда адамдарды алғашқыда құдайлардың билегендігі, кейіннен құдайлар адамдарды ел билеу әдістеріне үйретіп, ел билеуді олардың өз қолдарына бергендігі туралы айтылады. Мысалы, Геродот өзінің шығармасында алғашқы Египет патшасынан б.з.д. V ғасырға дейін Египетте 341 патша мен абыздар ұрпағының өткендігін және оның 11340 жылға созылғандығын жазады. Египет абыздарының айтуынша, елді құдайлар билеген, олар адамдармен бірге өмір сүрген.

Ежелгі еврей халқында адамдарды алғашында құдайлардың билегендігі, ежелгі Қытайда Аспан астындағы билеушінің болғандығы туралы айтылады. Ежелгі Египеттің діни және мифтік аңыздарында әділдік пен заңдылықты, шындық пен жақсылықты құдай-ана Ма-ат жіберіп отыратындығы баяндалады. Египеттіктердегі «ма-ат» ұғымы сияқты ежелгі үндістерде «рта», ежелгі Қытайда «дао», ежелгі гректерде «дике» ұғымдары бар және бұлардың барлығында олар шындық пен әділдіктің елшісі ретінде көрсетіледі.

Ежелгі Египетте «Птахотеп өсиеті» (б.з.д. XXVIII ғ.), «Өлілер кітабы» (б.з.д. XXV-XXIV ғғ.) және т.б. жердегі әлеуметтік-саяси тәртіптер мен заңдар, адамдардың іс-әрекеттері мен өзара қарым-қатынастары құдайдың әділ істері ретінде мақталады.

“Птахотеп өсиеті” кітабында барлық адамдардың табиғи еркіндігі, туа біткен данышпандар мен оқымыстылардың болмағандығы туралы көзқарастар кездеседі. Будда адамдардың мінезқұлқы «ка» принципіне - ізгілікті де қайырымды және еділсіз мінез-құлық. олшеміне сойкес келу қажеттілігі негізге алынады. “Гераклеопольдық патшаның өзінің улына айтқан өсиетінде” (б.з.д. XXII ғ.) құдайларға айтылғат-і мақтаулар мсп пергауышның құдайлық билігі туралы соадермен қатар, заң мен еділдікке қарсы ешқандай іс-әрекет жасамау керектігі, ейттеген жағдайда адамдардың қудайың қайғарыша ұшырал, қайыршылық пен азалты өмір кешетіндігі туралы үндеулер кездеседі. Бұл өсиет кітапта патша сот-імен бірге “өділдікті жасаушы және қорғаушы” ретінде

деріптелсді. Өсиет кітаптағы авторы патша Ахтой өзінің улына, яғни мурагеріяс “Өзінің билігінді жоғары ұста және опыт одан ері кетере тус, ол сенің заңшыңды қушті стеді және мемлекетіңді қорғайды” деп, өсиет айтады.

“Өлілер кітабында” адамдардың елгеннен кейінгі тіршілігі өлілер патшалығына ауысатындығы туралы баяндалады. Бұл патшалықта жылу мен жарық және адамдар турмысына қажетті нерснің бері бар. Бұл патшалыққа келгендерді Осирис құдайдың әділ соты олардың жер үстінде өмірінде өділ де қайырымды немесе қатыгез де сурішя болғандығын таразылайды. Шындық құдайы — Ма-ат мүсіні жаньх-ща Осиристің өділ соты олардың барлық іс-әрекетің сурайды. Сот алдына келгендер “Мен ешкімге қастық жасаған жоқпын, мен ұрлық жасаған жоқпын, мен ешкімді алдаған жоқпын, мсп ешкімді жылатқан жоқпын, мсп ешкімге қарыздар емеспін, мсп құдайларды секкен жоқпын” — деп, ант-су ішеді.

Египеттіктердің тусінігінше, адамдар жер бетіндегі сот жазасынан қутылғанымен, олілер патшалығының Осирис құдайдың әділ сотынан қутыла алмайды. Жер бетіндегі өмірде еділдік пен шыи-щыц бола бермейді, бірақ тубінде оган жауап беруге тура келеді. Жер бетіндегі патшалықтағы тецсіздік пен зацсыздыкк,а адамдардың езі жол берген. Мемлекет билеушісі — пергауын — құдайлар патшасы — кун құдайының улы. Сондықтан да ол адамдар патшасьх болып тагайындалған. Ол жер бетіндегі барлық орекстті, жамандык пен жақсылықты, катыгсздік пен әділдікті бүтіндей баылай алмайды, адамдар арасындағы келіспсушіліктердід орын алуы да осыдан пайда болады.

Билік гіен зацның белгілі бір топтың гана мүддесін коргагандығы және оган мүддесі топтардың осы зацдар мен нормаларды да ез максаттары үшін пайдаланғандығы, оның кызғыштай коргагандығы еділдік пен билік туралы жоғарыда айтылған ережелерден айқын керінеді. Мактаньшпен айтылған еділ билік пен әділетгі зацға халық букарасының наразылық білдірет-дігі, қарулы күреске шыққандығы туралы мәліметтер де кездеседі. Осындай халық қозғалыстарының бірі туралы (б.з.д. 1750 жылдар шамасы) “Ипусердің сездеріте” айтылады. Ол бұл қозғалысты “зац мен билікке қарсы ерскет етушілер” ретінде керсетеді, бұл кезде сзше адам айтқысыз өзгерістердің болғандығын, билік органдарының мсп сот палаталарының қиратылғандығын, билеуші сарайындағы сақтаулы зацдардың кешеге шығарылып, аяққа тапталғандығын және жойылғандығын баяндайды.

Ежелгі Вавилон билеушілері өздерінің билігі мен заңдарының құдайлық сипатта дәлелдеуге тырысты. Б.з.д. ХУІІІ г. Хаммурапи заңдарының кіріспесінде “Аннуактардың мертебелі патшасы Анум мен ел тағдырын шешуші кек пен жердің емірінісі!... буюл адамзапы билеуді маған беріл, елге әділеттілігі орнату үшін, қылмыс пен жауыздықты құртып, аңі олсізге қысым жасамау үшін және елге жарық беруге Анум мсп Эпиль игілігіне халық мені шақырды, жерде еділдік пен тәртіп орнату үшін мені Шаман құдай жіберді, менің бұйрықтарым мен заңдарымды ешкімің де өзгертуге Қуқы жоқ” деп айтылады.

Хаммурапи бірінші Вавилон еулетінің алтыншы патшасы (б.з.д. 1792—1750 ж.ж.) Бұл уақыт Вавилонның бүкіл Кос озен аралығында экономикалық, саяси және мәдени орталығына айналу және оның гүлденуі мен деуірлеуі кезеңі. вавилонның саяси және өлеуметтік құрылымы туралы бағалы және жан-жақты мәліметтер қалдырған хаммурапи заңдары жазылған биік базалы бағана 1901—1902 жылдары француздың археологиялық экспедициясының сузы қаласын қазуы кезінде табылды. бағананың жоғары жағында тақта отырған кун теңірісі шаман құдай және оның алдында ілтипатты тұрған ежел патша Хаммурапи салынған. Бағананың қалған бөлігінде заңдар сыналап ойып жазылған.

Әділдікті қорғаушы ретінде баяндалған бұл заң еркін адамдардың құқықтарын жағдайын заң жүзіне бекітсе. Олардың өлеуметтік жағдайы мен турмысын өзгертуге жатпайтын норма ретінде бағалайды, билеуші топтың мүддесін және жеке меншікті қызғыштай қорғайды.

Ежелгі ғарсылардың дүниетанымы туралы қарама-қарсы пікірлерде керілік тағты және дамытылды. дүние-ғарсылық бұл ағымның негізін қалаушы б.з.д. ХІІІ ғасырда өмір сүрген заратустра болып саналады. Көптеген тарихшылар оның туып өскен жері сыр бойы деп те есептейді. Қалай болғанда да бұл ағым дүниетанымы сипатында дамып, кейіннен едеуір территорияға ықпалын тигізді. Таяу шығыс, алдыңғы азия, ундістан, греция, орта азия елдеріне кең тарады. Зороастризмнің негізгі қағдасы бірбіріне қарама-қарсы екі күш - жақсылық пен жамандықтың өзара күресі мазмұнында орнады. Қайырымдылық пен жақсылықты жасауы жарық дүниені патшалығы Ормузда құдай, жауыздық пен жамандықты жасаушы қараңғы дүниені патшалығы Ариман құдай күдіреті деп керсетіледі.

Қайырымдылық пен жарық дүниені адамдардың жауыздығы мен қараңғы дүниені қарсы күресіне көмектеседі. Адамдардың өмірі мен турмысы да күрес нәтижесінде айқындалады. Бұл күресте жауыздықтың уақытша жеңілісімен кейін ордайым жақсылық жеңіске жетіп отырады.

Зороастризм бойынша мемлекет аспан құдайы Ормузданың жердегі билігі болып саналады. Мемлекет билеушісі — монарх — жердегі Ормузданың емірін орындаушы қызметкері, ол халықты жауыздық пен жамаядықтан қорғауға, мемлекетке қауіп төндіретін орысқа қарсы күресу, Қайырымдылық әрекетін жасауға міндетті, оның әлеуметтік құрылымы, зороастризм бойынша, оркімнің қандай кесітпен шұғылданып еркіне таауы бойынша жүзеге асырылады. Бұл әлеуметтік топтың еркінің басында жетекшілік ролді атқаратын НСГЛЫМ белсенді және беделді адамдар тұрады. Заратустра Ормузда қызметшілерін өзара сүйіспеншілік пен сыйдастыққа, бір-бірін кешіре білуге және бітімге шақырады.

Саяси-құқықтық ойлардың ежелгі шығыс халқында батысқа қарағанда неғұрлым ертерек пайда болуы да Ежелгі шығыс мәдениетінің ерекшеліктерінің бірі болып саналады. Қазіргі заманға да бұл ерекшелік езінің мәдениетінің бағытымен елеулі күшке ие болып отыр. Бүгін Иран, Ауғанстан елдеріндегі дінге бағытталған әртүрлі “ағымдар” күлкісі мысал бола алады.

Қоғамның сәтсіз дамуында саяси-құқықтық ойдың ғылымға негізделі қоймаған кезінде сана бұйым елсіз мифтік тұрғыға қалыптасты. Айтылған ойлар мәні кезектестік белгілі бір күшке, құдайға келіп тірелді және олар мәдениетті құқықтық нормалар ретінде қабылданды. Сонымен бірге Ежелгі Шығыстың саяси-қоғамдық және әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктеріне қарай құқық саласында да олардың ерекшеліктері болды. Олардың қатарына жеке меншік құқығының өсіп дамуы, патриархтық отбасының сақталуы, қылмысқа бүкіл ұжым болып жауап беруі, жазалаудың тәлімі принциптері және т.б. жатады.

Қорығанда айтқанда, саяси-құқықтық ойлар мифологиялық тұрғыдан болса да алғаш рет Ежелгі Шығыста қалыптасты, құқықтық қатынастар мен құқықтық тәсілдер алғаш рет Шығыста пайда болды. Саяси-құқықтық ойлар Ежелгі Шығыста дінге сәйкес қалыптасқанымен, оларда тәлімдік мәдениеттің белгілері де басым болды, бұл ойлар белгілі бір топтың мәдениеті.

Бұл білдірді, солардың билігін қолдады және Ежелгі Шығыс заңдары қалыбымен еңгізілді.

Жердегі тәртіп туралы мифтік қарастар мен адамдардың қоғамдық өмірді мифтік тұрғыдан ұйымдастыру тәжірибесі саяси-құқықтық ойдың дамуына зор әйпәл етті, саясат, мемлекет және құқық туралы алғашқы ғылыми концепциялардың пайда болуының алғы шарттарына дайындады және саяси-құқықтық ілімнің одан кейінгі кезеңдердегі дамуына сәтсіз берді.

1.2. Ежелгі Үндістандағы саяси және құқықтық ілім мифтік және дінді қарастар түрінде қалыптасты. Бұның өзі ежелгі уақытқа қарағанда ұзақ ғасырлар бойы олардың рухани және әлеуметтік-саяси өмірінде үстем болған брахмандарға тікелей байланысты болып келеді.

Брахманизм идеяларының алғашқы кезеңдері б.з.д. екі мыңжылдықтағы “Веда” ескерткіштерінде кездеседі. “Веда” — “білім, кіріспе” (Санскрит тілінде) деген ұғымды білдіреді. Бұл ведаларда адамдардың төрт қабатқа (кастаға) бөлінгендігі және олардың брахмандар — Пуруши құдайдың аузынан, кшатрийлер — құдайдың қолынан, вайшийлер — құдайдың санынан, шудралар — құдайдың табанынан жаратылды деп айтылады. Ману заңдарының 96-бабында “Тірі нәрселердің ішіндегі ең қасиеттісі — жандылар, ал жандылардың ішінде адам, ал адамдардың ішінде брахмандар” деп айтылады.

Веда бойынша барлық қабаттар мәні олардың Мүшелері құдай көрсетіп берген “дхармаға” заңдарға, міндетгерге, құқықтар мен сәтсіздерге бағытталуы тиіс дхармадағы ережелер бойынша брахмандар қоғамда жоғары дәрежеде және үстемдік жағдайда қорғалды. Оқу, білім, дін ілімін, құрбандың шалуы, өзіне және өзгеге арнап садақ уәстеліру, садақ алу ісін құдай брахманға міндеттеген.

Брахмаиғизм идеялары брахман мектебінің ертурлі екілдері жасаған “дхармасугра” және “дхармашасгтра” сияқты ертурлі куқықтық жинақтарда кездеседі, Брахманизм ежелгі упді ойының ескерткіші “Упатшшщца” (б.э.д. IX—Уі г.г.) одан орі дамытылады және нақтылана түседі.

“Ману зацдарышда” адамдардың варналарға болінуі және олардың когак’дагы орнығ мсп олеуметтік тецсіздігі корғалады. Мунда да брахмаі-тдардың жоғары дережедегі жағдайы мсп устемдігі, артыжшьЫыгы туралы айтылады. Тігтті патшалар да

брахмапдарды курметгеуге, олардың ақыл-кецестері мен талаптарын орыцдауга, олардан “Веда” ілімін оқып уйренуге тиісті. Бұл зац бойынша патшакыц басты міядеті варна жуйесіа корғау және оған арсы келгсндерді жазалау болып табылады.

“Ману заі-шары” бойынша патшаныц екілдігі шектеулі, ол брахмаі-шардың ақыл-кецестерін тыцдаумен қатар кейбір талаптарға да сейкес болуы керек. “Ману зацдарының” 3-ба- бында “ақылсыздықпен оз елін азаша салған патша уаыт кугтірместен езінің ағайын-туыістарымен бірге елден кстуі тиіс және ол емірден айрылады” ден айтылады. “Ману зацдарышда” жазаға коп кеціл болінген, оаыц басты максаты варналарды сатауга және корғауға багытталған. Құдай иелігінің улы ретіыше жаза (данда) оның жердегі бейнесі “таш” деген ұғымды білдіреді. Яғни, жаза озінің бұл ұғымыиша “басқару енері” (данданипер) деген мағына берсді.

“Ману завдарының” 7-тарауы бутіцдей жазаға арналған. Онда жазаыц куаттылыгты мен куштілігі және когамға пайдасы туралы коп айтылады. “Жаза бүкіл адамды билейді. Жаза адамдарды корғайды, ол озгелер уйықтагт жаткайда ссргектік танытады, данышнандар жазаы, данданы корғаушы” ден жариялаган. Егер патша кылмысына қарай жаза тағайышдауды уздіксіз жузеге асырып отырмаса, онда куштілер елсіздерді кармактагы балытай куырған болар еді. Жаза дурыс қолданылмаса бүкіл варналар бузылып, бегеттер жойылып, бүкіл халық наразы болар еді” делінеді.

Эртурлі варна мушслерінің укыктарыи мсп міндеперінің тен болмауығ олардың зац алдындагы кылмыс пен жазадагы әділетсіздігінсн корінсді. Брахмандар зац алдында ерекше жсцлдіктерге ис болған. “елемдегі бар нерсеніц бері брахмаццардың меншігі болып табылуымен бірге” (100-бап), оларға етлкашан тен жазасы қолданылмайтын еді. Олар утшы ец ауыр жаза — шашыш алу болып саналды. Ікылмыс үшін айыш телсуде варналардың коғашагы тецсіздігінің сиктаты анық керінеді. Мысалы, брахманды тілдсген кшатрийге 100 пап айып салынады, вайший екі жарым сес артык телейді, ал шудра дене жаракатымен жазаланады (267-бап). Ал “брахман кшатрийді тілдесе 50 пап, вайшийді тілдесе, оған 12 пап айыш салынады” (268-бап). Будан біз жаза белгілеуде кылмыстыц ауыр немесе жецілдігі смес, адамның когамдагыі алатын орны назарға алынатынын байқаймыз.

Б.з.д. УІ ғасырда Будда (“даныпіпан” дсген ұғымды білдіреді) деген атпен бслгілі болған Сцддхартха Гаутама “Веда” ілімін сынға алады, кудаіщЫиН адамдар оміривс араласуын, олардың билігі мсп заішарын жокка шығарады. Оның айтуығнша, адамзат ісі адамдардың оздеріііщ бслснді эрскетгеріас байланысты. Будда діні бойынлга брахмандардың жоғары дорежесі мсп артыкшылыгктары жокка шығарылады. Будда бастысы адамның атагы мен шыққан тегі емес, адамгершілігі” ден уйретгі. Буддистер үшін брахмаі-шар артыкшылыкка ие болған варна мушсесі смес, карапайым адамдардың бірі.

Будца ілімін жактаушылар дхарманы табиғи заңдылыгкуы басқарушы олем ретінде кореді. Саналы мінез-кулык үшін танымның кджеггілігі, табиғи заңдылыкты кдбылдау және мойындау туралы айтылады. Адам омфінін мәні байлык пен атакта емес, оркашан шыпдыкты айтып, мсйірімділік пен кайырымдытлыкх а умтылуда екецідігі цэріптелсді.

Дхарма түсіішірмелерінде адаішардың бір-бірінс бауырмалдыгы, кайырымдыглығы, жамаядыкка жамандыктсн емес, жаксышыкдсн жауап беруі гана бұл олемде ізгілікті емірге қол жеткізетіндігі баяндалады. Буддизм ілімі бойынша адамдардың барлығы тен

дережеде. Олар қаядай варнада немесе олеуметтік сатыша турса да, аурудан, квсіреттен және олімнен кутыла алмайды. Оған олардың лауазымдық шені де, құдайға шалған курбаядығы да кемектесе алмайды.

Б.з.д. ГУ—ІІ ғасырларда жазылған “дхаммапада” жинағыт-ша брахманизмге караганда жазаның ролі мсп қолсмінің азайғандығы байқалады. Мунда кино делелденбей жаза қолданбау туралы арнайы атап керсетіледі. Будда іліміде сонымен бірге өмірдің заяды жолына, заңдылығын қатаң сақталуы мсп орыңдалуына үлкен мөйбсірлісді.

Б.з.д. ІІІ ғасырдан бастап буддизмнің кептеген идеялары елеуметтік-саяси маңызға ис болып, мемлекеттік саясат пен заңдылыққа да ықпалын тигізе бастады. Уядістаңды бф орталық,ка біріктірген Ашока патшаның бялігі кезіаде (б.з.д. 268— 232 хок.) буддизм мемлекеттік дін больш жараялады. Буддизмнің ықпалы кейіннен Қытай, Жапония, Бирма, Цейлон елдеріне де тарады.

Брахмаизм ядеологиясыая сдоуір ауытқу б.з.д. ГУ—ІІІ ғасырларда өмір сурген Каугильяның “Артхашастра” трактатында керініс тапқвн. Бұл шығармада философия логикалық долелдемелер арқылы Веда ілімінде заңдылық пен заңсыздықты,

шаруашылық іліміаде — пайда мен зияды, мемлекеттік басқару туралы ілімде — дурьс және кате саясатғы зер’ттейтіядігі туралы айтылады. Шығармада сонымен бірге саясат пен заңдылық және билік туралы айтылады. Ояда билеушінің заңды бузбай оз Муддесін ойлауына куқык берілген. Бірақ оның ең басғы мпдеті варна жуйесін сақтау және мемлекет ауіпсіздігія орғау болып табылады.

1.3. Ежелгі Қытай философиясы мен когамдық-саяси ойыадагы ықпалды агымдардың бірі даосизм ілімінің негізін салушы болып б.з.д. VІ ғасырда өмір сурген Қытай оқымыстысы болып саналады. Оның басты еңбегі “дао және дә туралы кітапта” (“Дао дә цзин”) Аспан астыадагы күштер туралы дестурлі діни тусініктерден даосизмнің айырматдылығы аспан астыадагы билсушіден тоуелсіз за’ғгардың табиғи дамуы мен табиғи заңдылықтары туралы сипапама берілуіаде. Яғни, даосизм ілімі “дао” ұғымына негізделеді, ал “дао” “алғашқы туп негіз” дегенді білдіреді.

Даосизм ілімінде аспан, табиғат және когам заядылықтары анықталады. Бұл заңдылықтар жоғары қайырымдылық исп табиғи әділдікті жақтайды. Дао ілімі бойынша барлық адам тең. Оз доуіріндегі модени жетімсіздіктер мсп адамдардың елеумепіксаяси теңсіздігія, халықтың қайыршылық жағдайын және т.б. Лао—цзы даодая ауытқу ден ссегттейді. Сол кездегі халықтың ауыр жағдайына наразылық білдірген Лао-цзы даоның еділдікті қайта орнататыяына сенеді.

Лао-цзы даоны аспан және адам даосы ден екіге боледі. Оның айтуынша, аспан даосы байлардың артық дунислерін алып, кедейлерге береді, ал жердегі дао кедейлердің керек затыш алып, байларға береді.

даосизм іліміаде адамдардың канагатшылдығы мсп белсеңді өрекетгерден тартыну принципі кебірек орын алған. Лао-цзы сонымен бірге соғыстың барлық түрі мен армиямы қапы сышға алады. Оның айтуығяша, ескер жүріп еткен жерде арам шогттер Мсп тікснектер гана еседі, үлкен соғыстардан кейін ашаршылық жылдары басталады. Прогрестік дамуды жақтырмаған Лао-цзы еткен доуірге қайта оралуды және білім мен ғылымнан бас тартуды ұсынады. Оның айтуынша ақылды бялеуші езінің қол астындағыларға “дао” жолымен (табиғи жолмен) журуге жағдай жасайды. Ондай бвлеуші халықтың жеке ісіае араласпайды. Оның басты мпдеті — слдегі тортіп пен заңдылықты сақтау гана.

Қытайдагы саяси және философиялық ілім тарихыаца конфуцизм ілімі маңызды роль атқарады. Оның негізін іалаған б.з.д. 551—479 жылдары өмір сурген улы Қытай ойшылы Кон фуций болды. Оның козарастары оның шокіртгері курастырган “Лунь юй” (“Оңгімелер мен пікірлер”) кітабында жинақталған. Бұл кітап ғасырлар бойы Қытай халының өмірі мен козқарасына, төлім-торбиесін сдоуір ықпал еті. Оны балалар жатқа айтығы, отбасылық және саяси істерде үлкендер беделге ис болды. Оның даналық

туралы өсиеттері елі күнге дейін мәнін жойған жоқ. Ол “даналыққа біз, ‘ш түрлі ЖОЛМСІ-Т жстеміз, сн ізгі жол — санамен саралау, сн оңай жол — сәліктеу, ең қиын жол — тежірібсден телім алу” деді.

Достурлі қозқарастарға сүйенген Конфуций мәмлскеттің патриархалды — патерналистік концепциясын дамытты. Оның айтуы бойынша, мемлекет — үлкен жануя. Патшаның қол астындағыларға билігі екінің балаға билігі ретінде керсетіледі. Патшаның билігі отбасындағы жасы кішілердің ересктерге бағышшытылығымен теңестіріледі. Конфуций суреттеген елеуметтік-саяси жүйесі адамдар теңсіздігі, “араңғы адамдар”, “томенгі адамдар”, “қурмепі адамлар”, “жоғары шеңі адамлар”, “лауазымды адамдар” ретінде қорсетіледі.

Элеуметтік теңсіздік қалыпты жағдай ретінде қарастырған Конфуций аристократиялы билік концепциясын, яғни әксеріктер тобының билігін жақтады. Биліктің зорлықсыз теңілін жақтаған Конфуций билеушілерді өз бағыныштыларына қайырымды болуға шақырды. Билеуші қайырымды болса, теменгі адам да қайырымды болады. Биліктің осы ережесін жақтаған Конфуцийден “Шен жел соққан жаққа қисаяды” деген нақыл сез қалған. Ішю және сыртты соғыстарға қарсы болған Конфуций Қытай жерінен алыс туратын басқа халықтарды білімділіктен және ақылмен жаулап алуды ұсынды.

Конфуций барлық іорес үнемі өзгерісте болады, уақыт тоқтамайды, ербір нерсенің басталуы мен аяқталуы болады дейді. “Адамның ісі де солай, бас-аяғынсыз бірде-бір іс жоқ. Оның басталуы мен аяқталуы анық түсінісі адам әкікатқа жақын турады”.

Конфуцийдің этикалық-құқықтық және мінсіз-құлық нормалары мен принциптері адам өмірі мен турмысының барлық жағын қамтыған. Бұған дәстүр ережелері (ли), ата-аналар мен үлкендерге құрмет (сяо), адамдық қасиет (жэнь), адамдар қамқорлығы (шу), билеушіге адалдық (чжун), парыз (и) және т.б. жатады.

Конфуций ілімін одан ері жалғастырған Сянь-цзы “елем өзінің табиғи заңшылықтарымен өмір сүреді, сондықтан да оны тіршілік қажетіне жарату үшін оны зерттеу, құпия сырларын білу қажет” деп ой түйеді. Яғни адамдардың табиғаттан өз үлесін алуы немесе бай және кедей болып өмір сүруі олардың өздерінен байланысты. Сянь-цзының пікірінше адам тұмысынан қызғаншақ, дүниеқұмар, ашқез болып келеді. Сондықтан да адамдардың мінсізін жақсы тәрбие беріл қана табиғи қалпына өзгертуге болады. Ол үшін адамдардың өзі де өзін-өзі тәрбиелеуге және бір-біріннің қателігін бетке басып айтуы тиіс. Бұл туралы од былай дейді: “Менің қателігімді дұрыс көрсеткен адам

— менің ұстазым, менің игі ісімді дұрыс байқаған кісі — менің досым, ал маған жағынып, жарамсақтанушылар — менің жауым”.

Конфуцизм ілімі, сонымен бірге, ел билеушілері мен өкімдерге де қол астындағыларға туган баласындай қарауға кеңес берілді. Конфуций бойынша “ақылды билеуші ауыр жазамен адамдардың жанын қинамайды, оларды табыадышықпен, ең алдымен өзі үлгі-өнеге көрсетіп жақсылыққа тәрбиелейді. Конфуцизм ілімі мемлекеттік дін ролін атқара бастады.

Ежелгі Қытайдағы легизм идеялары б.з.д. ГЧ ғасырларда жарық көрген “Шан цзю шу” (“Шая облысы билеушісінің кітабы”) трактатында баяндалған. Бұл трактаттың негізгі белімдері Шан Ян деген атпен белгілі болған Гуясуянь Янь жазды. Легизм ілімінің және заңшылар мектебінің негізін қалаған ол Шан облысының билеушісі болды. Шая Ян заңдар мен қатал жазаға сүйенген басқару жүйесін қолдады. Сол кездің үлкен ықпалға ие болған конфуцизмді сынаған Шан Ян заң нормалары ғана елде тертіп орнатылады деп есептеді. Ел басқарудың негізгі одісі ретінде қатал заңдарды жақтаған ол мемлекет пен адамдар арасындағы қатынастарды оңай реттеуге болатындығын айтты. Бұл “кіші кімнің жеңістігі” туралы принципке негізделген таңғалар құресінің қатынастарын қорсетті. Оның айтыныша, “халық өз өкіметінен күштегірек болса, мемлекет елсіз, ал өкімет өз халқынан күштегірек болса, армия күшті, ері қуатты болады”.

Легистер кайырымдылық пен адамгершілік қылмысқа апаратын тура жол, ад нағыз айырымдылық пен суйіспеншілік озінің бастауын жазала н алады ден деріятеді. Яғни олар

К)ЗНУ

ф)Нд мейірімділіктен брын коркыншышты алдыңғы орынға қояды. Олардың пікірінше елде жаппай тертіпсіздік болмас үшін, мейіряцтіктен горі жазалау басым болуы керек. Аямай жазалау аркылы халық арасында урей мен коркыншыш тудыру керек. Олардың бұл кагидасы урей мсп коркыншыш кана елде тортіп гісн заі-шылық орната алады дегей-іді білдірсді.

Шан Янньц баскару туралы концепциясы адамдарға душ пандык кезкараста болу оларды жазалау және куштсу шаралары аркылы калаган Тортіпкс кондіруге боладьг деген тужьгрымга сойкес келеді. Легистер ілімін Шан Яннан баска да Цзыгн Чань Шэн Бу-хай, Ханфэй және т.б. одан орі дамытгы.

Әдебиеттер:

1.Негізгі

1.Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005

2.Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006

3.Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

2. Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

2 Тақырып Ежелгі Грециядағы саяси және құқықтық ілім

Түйінді сөздер: полюс, мифтер, аристократия, демократия, охлократия.

Негізгі сұрақтар:

2.1. Ежелгі грек оркениетінің даму кезеңдері және оның философиялық-құқықтық ілімі.

2.2. Ерте доуірдегі саяси-құқықтық ойлар (б.э.д. IX—VI гг.).

2.3. Ежелгі грек саяси-құқықтық ойының гүлденген дәуірі (б.э.д. V—IV ғасырлардың біріяші жартысы).

2.4. Эллинизм доуірішегі саяси-құқықтық ойлар (б.э.д. IV— II гг.).

Тезис: 2.1. Ежелгі грек оркениетінің даму кезеңдері және оның философиялық-құқықтық ілімі.

2.2. Ерте доуірдегі саяси-құқықтық ойлар (б.э.д. IX—VI гг.).

2.3. Ежелгі грек саяси-құқықтық ойының гүлденген дәуірі (б.э.д. V—IV ғасырлардың біріяші жартысы).

2.4. Эллинизм дәуірішегі саяси-қуқықтық ойлар (б.э.д. IV— II ғғ.).

2.1. Б.э.д. мыңжылдықтың басында Ежелгі Грецияда жеке және тәуелсіз полистер формасы түрінде бірнеше қала-мемлекеттер пайда болды. Алғашқы қауымдық құрылыстан қоғамдық өмірдің ерте таптық және қоғамдық формасына қошу халықтың өлеуметтік жіктелу процесін одан ері күшейтіп ру ақсүйектері мен қайыршыланған қауым мүшелерінің, байлар мен кедейлердің, еріктілер мен кулдардың арасындағы күресті шиеленістіріс түсті. Осындай жағдайда ежелгі грек полистерінде басқару формасының өздері жақтаған түрін орнату жолында ертурлі өлеуметтік топтар арасында аяусыз күрес жүрді. Ол кездегі басқару формасының негізгі түрлері мынадай еді: аристократия (ескі немесе жаңа ақсүйектер тобы), олигархия (байлар мен деулетгілер тобы) және демократия (халық билігі). Осындай күрес нәтижесінде б.э.д. IV—II ғғ. ертурлі полистерде басқарудың өзіндік формалары пайда болды, одан өрі дамыды. Афиньша демократия, Фивыда олигархия, Спарта мемлекетіше аристократия пайда болды. Осы процесс Ежелгі Грецияның саяси және құқықтық ілімінде көрініс тағыт.

Ежелгі грек полистерінде саяси-қуқықтық кезкарастың найда болуы мен дамуында үш кезек айқын байқалады. Ерте кезек- (б.з.д. IX—VI ғғ.) ежелгі грек мемлекеттілігінің пайда болуына сәйкес келеді. Бұл кезекте саяси-қуқықтық қозғалыста рационализация (Гомер, Гесиод, атақты жеті данышпан) байқалады және мемлекет пен құқық проблемаларына философиялық тұрғыдан қарау (Пифагор, Гераклит) қалыптасады. Екінші кезек

— (б.з.д. V және IV ғасырдың бірінші жартысы) ежелгі грек философиясы мен саяси-қуқықтық ойларының гүлденген кезеңі (демокрит, софистер, Сократ, Платон, Аристотель және т.б.) үшінші кезек — (б.э.д. IV ғасырдың екінші жартысы мен II

ғасырлары) эллинизм кезеңі, ежелгі грек мемлекеттілігінің

19 құлдырауы, грек полистерінің алғашқыда Македония, кейіннен Рим билігіне қошу (Эпикур, стоиктер, Полибий және т.б.)

Адамдардың еріктілерге және кулдарға бөліну жағдайында қалыптасқан антикалық саяси-қуқықтық ой еркіндік идеологиясы ретінде бекітілі және дамыды. Бостандық — басты құндылық, ежелгі гректік саяси — теориялық ілімнің негізгі мәселесі және мақсаты болды. Бірақ бұл жалпыға бірдей бостандық емес, шектелген бостандық еді. ұлдар бостандық мәселесіше есепке де алынбады, олар туралы сез де болмады.

Грециядағы кулдық демократия азаматтардың қоғамдағы алатын орын олардың шығу тегіне қарап емес, мүлктік жағдайларымен байланыстырды. Бұл жағдай ақыл—ой еңбегімен айналысатын адамдардың бөлініп шығуына екеді. Кул еңбегі олардың ғылыммен, біліммен, ағартушылықпен және өнермен кесібі тұрғыла шұғылданыуына мүмкіндік берді. Осының нәтижесінде таза зиялылар мен ойшылдар қауымы пайда болып, саяси-қуқықтық және өлеуметтік философиялық, жаңа қозғалыстардың қоғамдық пікірі мен санасы қалыптасты.

Саяси ой мен оған қатысты практикалық және рухани іс бостандық, ретінде қарастырылып, ол ертісгі адамдардың қызмет аясы, ап еңбек, оның ішінде ауыр қол жұмыстары, кулдардың үлесі ретінде қарастырылды. Барлық ендірістік — еңбек және отбасы ортасы, сол кездегі ұғым бойынша, бостандықтан тыс аймақ прит-щипі, яғни бостандық, тұрғысынан алғанда саясаттан тыс болып есептеледі. Қожайын мен кулдың, отбасы ісін мен оның басқару мүшелерінің билік және бағыныштылық жөніндегі қатынасы саяси емес қарым-қатынас түріше түсірілді. Дестурлі, эллистік саяси өмір формасының варварлық деспоттық билігіне қарсы қойылуы да осыған байланысты болып келді.

Мемлекет пен құқықты зерпеудегі ежелгі грек саяси-қуқықтық ойының ерте кезеңінде оның мифологиялық түсініктері (Гомер, Гесиод) қоғамдық ойдың даму барысында езінен кейінгі қалыптасқан жаңа қозғалыстарға, атап айтқанда философиялық тұрғыдан түсініктіруге (“Жеті данышпан”, Пифагор, Гераклит, демокрит) одан кейінгі рационалістік интерпретацияға (софистер), философиялықтан тыс, галдауға (Сократ,

Платон) және акыр соңында эмпирикалық — гылым (Аристотель) және тарихи-саяси (Полибий) ілімге ОРЫН берді.

Ежелгі грек полистерінің теусіздігін жоғалтқан эллиндік доғрында бұрынғы ұндылықтарды қайта бағаттауда бұрынғы ұжымдық ПОЛИСТИК омгр кумен тудырып, адамдарды еріктілер

мен қуларға боду пршщипі сынга ушырайды. Бұл кезде бостай-щық, елеуметтік-саяси қубылыс ретінде емес, рухани қубылыс ретінде тусіндіріледі. Осы принцип негізінде адамдардың жалғтыға бірдей бостаядығы мен сріндігі табиғат задылығы мен табиғи куыктар кагидасы турғысында наш етіледі.

2.2. Б.з.д. IX—VIII ғасырларда ежелгі мифтік козкаралар архаистік поэзияда, одан кейін Гомер мен Гесиодтың поэмаларында езінің алғаяғы сипатын жоғалтып, этикалық, және саяси, куықтың езгеріске ушырайды. Олардың тусіндіруі бойынша, құдайлардың бкілік үшін күресі және бас құдайдың ауысуы (Уран-Крон-Зевс) билік пен басқару принциптерінің алмасуымен қатар жүрді.

Гректрдің тусінігі бойынша, құдайлардың уш ұрпағы боу[ған. Аға ұрпақтарды кіші ұрпақтар тактан тусіріп, жойып отырған. Бұл өзгерістер құдайлардың өзара қарым-қатынастары ғана емес, жердегі қоғамдық өмірдің тортігтеріне, адамдар арасындағы қатынастарға да ықпалын тигізді. Осындай өзгерістер жағдайында ежелгі гректердің сана-сезімінде сртедегі жаугершіліктер мсп тайпааралық, күрсе фантастикалық түрде көрініп отырды. Көптеген грек ойшылдарының еділдіктің бастауы мен заңдылық және ежелгі полистік өмір Зевстің атымен байланытырылады. Құдайлардың үшінші ұрпағының басшысы Зевс — күн күркіреу мен найзағайдың, табиғатын дулей күшінің және адамдардың құдайға болып саналды. Мифтік тусінік бойынша, олимптік құдайлар күн иеленушілердің қамқоршысына айналды, ал Зевс басқа олимптік құдайлармен қатар отырып, басты базилев ретінде бүкіл грек өлеміне билік етті және оның Пікірі шешуші маңызға ие болды.

Гомердің “Илиада” және вОдиссея поэмаларындағы оқиғалар (б.з.д. VIII ғ.) гректердің ескери және қоғамдық өмірінен көптеген құнды мәліметтер берді. Поэмаларда б.з.д. II—’ мың жылдар шамасында тепе-тең жер пайдалану және ордайым белгілі бір уақытта жерді бөліп отыру негізінде құрылған жер қауымдарының болғандығы туралы деректер кездеседі. Қауым мүшелері жерді жеребе тарту бойынша алған. Жерге қауымдық меншік сакталғанымен, қауым мүшелері арасында дүние-мүлктің жіктелуі басталғанын поэмалар оқиғасынан байқау қиын емес. Тайпа кесемдері — базилевтер өздерінің туыстарына қауым жерлерінен үлкен және ең шурайлы жерлерді бөліп берген. Поэмалардың мазмұнына қарағанда, сонымен бірге басқа да елеуметтік топтардың өздерінің қауымдарымен байланыстарына үзіп алған жолкөзбе қолөнершілердің де болғанын аңғаруға болады.

“Одиссея” поэмасында халық жиналысының ролі мен маңызы анық суреттелген. Бұл екілік органның қызметі туралы грек жауынгерлерінің Троя түбіндегі жиналысынан, “Илиада” поэмасындағы мысалдан, “Одиссеяда” Итака аралының тұрғындары жиналысының баяндалуынан білуге болады. Троя түбіндегі жиналыста қатардағы жауынгер Терситтің жауынгерлердің мүддесін қорғап, базилевтерге қарсы айтқан айыптау Сөздерін лауазымды басшылардың теріске шығара алмауы халық жиналысының ролін айқындай түседі. Ал халық жиналысы маңызының төмендеуі “Юдиссеяда” айқын көрсетілген. Итака аралында Одиссей болмағат жиырма жылда халық жиналысы бірдебір рет шақырылмаған. Ал Одиссейдің ұлы Телмак жиналыс шақырғанда, тұрғындардың көпшілігі бұл жиналысқа қатысқан.

Поэмада Гомер Юлданған “дике” (еділік) және “ігемис” (едет, едет-құрыштың іуілік) ұғымына Гомер доуіріндегі саяси-і уқытық жағдайды тусінуге жордөмін тигізеді. Гомердің еділдігі (дике) қалыптасқан дәстүр мсп Одет-гүріптің Куықтың (Теміс)

негізі мсп принципі түріңде корінеді, ал одст-гурып тык куқыщ (темис) омірлік әділдік'тің, оның адамдар арасыңагы кдрыМ-катынастарда сакталуының пакты керіясін білдіреді.

Б.з.д. УІ ғасырдагы ежелгі Грскцияыщ саяси және когамдың еміркідегі катынастар Гесиодтыщ “Ецбск және кутшер” мен “Теогония” поэмаларыЮа баядалады. Беотияда туып ескен Гесйодтыщ бұл поэмаларыщда құдайлар мсп дунисніц пайда бОлуЫтндагы грекТердің кезкарастары және адамгсршіліккуЫт тык ППринциптер сипатталады.

“Теогония” Поэмасы бойышша Зевстіц Фемидамен (моцгі табітги Тертіп пен әділдікті жаратушы) неке одагынан ею КЫз; құдай Дике (әділдік) және Эвномия (ізгі заңдылық) емірге келеді. дике табиғи оді)щіюі кузеТеді және әділетсіздікті жазалайды. Эвномют болса, когамдь курылымдагы зат-щылыи бастауының құдайлық сипатын және ПОЛИСТіК курылымдагы заңдылытыц терец ілгю байланысын бідціреді.

“Ецбск және кундер” поэмасыида Гесиод мемлекетке дСЙінгі патриархалды курылыс идеалгцарын коргай отырып, “бес ғасырдың” — (“алтын”, “куміс”, “мыс”, “жартылай құдай батырлар” және “темір” гасБирлары) алмасуы кезй-ідегі адамдар емірі мсп

тіршілігін сурстгсйді. Крон құдайдың “алтын ғасырЫи-ща” адамдар ешкаидай жокшылық кормей, бакытгы емір сурді, “куміс ғасырьшда” құдайга бағынбағандарды Зевс жойды, “мыс ғасырьшда” жауынгер адамдар озара согыста бірін-бірін куртып тынды, “тортінші ғасырдагы” кантогіс согыстарда жартылай құдайбатырлардың ойгілі оулеті жойылды. “Темір ғасырында” Гесиод адамдардың ауыр турмысын, зорлық пен жауыздықтыц устемдігін, едет-гурьигітык нормалардыгц бузылуыгн, әділдіктіц жоктыгын, табиғи куқыктыиц куш және зорлықпен алмасуын куйінс отырып баяцдайды.

Поэмада Гесиод егіншілік ецбсгіве, тілті кандай да болсыя сцбек кьтзметіне оте зор курметпен іарайды. Аристократгар істеп отырған еділетсіздік пен зацсыздыкка карсы езінің дәрменсіз наразылығын коркем дережеде каршыга мен тоты кус туралы мысалында суретгейді.

Гомер мсп Гесиод поэмаларына тен адамдар оректі мен олардың озара карым-катынастарындагы адамгершілік-куқыжтык тортіптср туралы кезкарастар Ежелгі Грециядагы “Жеті данышпан” дел аталғандардың шығармашылығында одан орі жалғасын табады. Оларга едетге Фалес, Питтак, Периат-тдр, Вианг, Солон, Клеобұл және Хилон енгізілді. Олар полистік емірде еділетгі заңдардың устем болуын батыл жақтады. Олардың кейбіреулері билік және зац шығару кызметтеріде оздерінің саяси-куқыктык тщяларын жуэсге асыруга орекетгецді. Биант, Солон, Хилон сиякты грек ойшылдарының пікіріншс, ізгілікті полистік когамдагы зацның сакталуы және салтанат куруы оның айрыкша белгісі болып табылады. Азаматгардың тираннан коркатындай зацы калыптаскан мемлекеті Биант сн улгілі мемлекет ден есептсді. “Озіцді-езіц таны” кагидасының авторы спартандыгк Хилонның “Зацга табын” деген шақыруы дельфадагы Алаллон храмына ойылыш жазылды. Ец игілікті полис деп Хилон азама'тгары шшендерден гері заі-щарды кобірек тыцдайтын полисті санады.

“Жеті гуламаньщ” катарына косылган Солон (б.з.д. 638 —559 жж.) тарихта атакты реформатор, мемлекеттік Кайраткер және зац шығарушы ретінде де белгілі. Б.з.д. 621 жылы орхот-гг драконт жазган зац нормалары демос пен евпатридтер арасындагы кайшылықтарды ЖО5Г алмады, ейткені ол демостыц экономикалык жагдайын кандай да болмасын дорежеде езгертпсді. Драконт заадары сонымсн бірге шектен тыс каталдыгЫтмен де әйгілі болды. Сондыктан да Афины халкы полисті басаруды және жаца заңдар айыгаруды елге акыадЫиты}Мен белгілі болган Солонга тапсырды.

Архонт болып сайланган ол б.з.д. 594 жылы жаца заіщар шыгарды. Оның реформаларын экономикалык және саяси ден белуге болады. Зац шығарушы рсТінде Солон селолы және калалык демостыц және оган косылган еВпатщтердің муддесін коргады. Оның сн басты реформасы “сисахфия”- (“ауыр жукті сілкіп тастау”), ягт-ти кедейлердің кепіщікке алынган жер учаскесіндегі карыз тастарды жою еді. Бұл іарыз

тастар бойынша қарызын өтей алмаған адамдар Озінің жеке бостандығын кепілдікке салған, яғни қарызын өтей алмағандар қулға айналдырылған.

Солоя “сисахфияны” (қулдық борыш) ЖОЙЫП, шаруалардың Кепілдікке алынған жерін қайтарды. Солонның саяси реформаларындағы ең бастысы, Сол кезге дейін өмір сүріп келген генократияны (“генос” — ру) жойып (рульщ аристократтар билігі), оны тимократиямен (“тима”.- “баға”, “мүлік”) дунис-мүлік цензісіне негізделген блікпен алмастыруға еді. Ол бұл жарлыштарымен аристократтарды рулық, урылыстың ерекше артықшылықтарынан айырды. Аппканың барлық азаматтары дунис-мүлік цензісіне қарай төрт тонка болды. Олар: негизсіз шер (бес жүздіктер), салт аттылар, зсвчигттер және фетгер. Жаңадан құрылған төрт жүздік кеңес аристократтардың тірсігі болып келген ареопагың ролін кемітті. Солон СОНЫМЕН бірге ант берген жаңа жоғарғы сот — герияны құрды. Азаматтарды шыққан тегіне қарай бағалау ДУНІС-мүлікке қарай бағалаумен алмастырылды.

“Улы істерде жұрттың беріне жағу Қиын” деп Солонның езі айтқандай, оның “сисахфия” және басқа да реформаларына азаматтардың барлығы бірдей риза болған жоқ. Сондықтан да ол өзі шығарған Заңдарды жүзеге асыру үшін ертүрлі айлашарғыларды қолданған. Олдат-шығыт билік тзгінін қолға алған Солон “саясаткерлік деген — алдампаздық», деп, реформаларды іске асырған ештеңеден Тайынбалы, өтірік уәде берді, екі жақтың Муддесін де қорғай білді. Сол кездегі ел билеу саясатынан “Тепе-теңдік жанқал боддырмайды” деген қанатты сезі елге кең тарайды. Ол езшің осып-шай тепе-теңді саясаты туралы “мен өзіңші тобеттер арасына тускен бөрідей СсЗіндіМ” деіп жазды. Солон өзі шығарған заңын езі орындамаған Мемлекет тубіде куйреп тынады деп

есегітеп, заңдарды халыққа жететіндей етіп бағанаға ойып жаздыруды ұмытпады.

Б.з.д. VІ-У ғасырларда Пифагор, Архит, Филолай, Гераклит және тағы басқалар қоғамдық және саяси-құқықтық тәртіптерді философиялық негізде қайта құру қажеттігі туралы идеялар ұсынды. Олар демократия-ты сынап отырып, ақыл және адамгершілік элитасының “өзгерістері” билігі — аристократиялық идеалды жақтады.

Самос аралында туып өскен Пифагор Поликрат тиранның билігінен кейін туған жерін тастап, Египетте, Вавилонда, Ундістанда болып, ең соңында “Улы Элладалың” Критон қаласында өмір кешті. Ол осы қалада, кейіннен басқа да полистерде өзінің мектебін ашады. Оның ілімі негізгі-ше пайда болған пифагор- - шылдық, гетерийлер рухы жөнінен аристократиялық құпия философиялық-саяси одақтар Грецияда кеп болігі мен Оң-густік Италияда үлкен ықпалға ие болады.

Пифагорлықтардың дунисанымдық кезеңдері туралы олардың сандар туралы ілімі елеулі роль атқарды. Бұл ілімі бойынша, сандар — барлық заттардың және өлшемнің негізі. Сандарды элементтік үйлесімділіктен бейнесі стіл қарастырған олар саяси-құқықтық қабилыстардың сандық, /математикалық/ сипатын анықтауға тырысты, “теңдік” ұғымның теориялық негізін ашуға ұмтылды. Олардың айтуы бойынша, “еділдік дегеніміз тепе-теңдік болып табылады”. Яғни олар адамдар арасындағы теңдікті математикалық тәсілмен түсіндіреді. Философтардың ішінен бірінші болып сан категориясын жан-жақты қарастырған Пифагор ілімі Платон жөнінен тағы басқалардың шығармашылығында одан өрі дамытылды.

2.3. Б.з.д. V ғасырда саяси-құқықтық ойлардың дамуына қоғам, мемлекет, саясат және құқық туралы проблемаларға философиялық және өлеуметтік талдаулардың тереңдеуі едәуір ықпал етті. Гректің ұлы ойшылы Демокрит б.з.д. IV ғасырдың бірінші жартысының алғашқы жылдарында адамның, адам қауымдастығының және қоғамның пайда болуы мен тұрақтануын өлеуметтік дамудың табиғи процесіндегі бір белшек ретінде қарастыруға талпынды. Дамудың осы процесі барысында адамдар қажеттілік есесінен, табиғатпен оның ерекшеліктеріне бағылау жасай отырып қоғамдық, өмірге қажетті негізгі білім мен қабілетті қалыптастырды.

Адамзат қоғамы табиғаттың алғашқы жағдайынан прогрес— сивті өзгеріске дейін узақ эволюциялық, жолдан етті. Яғли қоғам, мемлекет, заң шығару, билік табиғаттың берген дайын нетюкесі емес, адамдардың қолдан жасалған іс-ерскеті болығы табылады. Табиғи дамуга езіндік баға берген Демокриттің айтуынша, табиғатқа қайшы келгендердің бері еділ болып табылмайды. Оның ойынша, мемлекетке жалпы игілік пен еділдік жоғары туруы тиіс. Сондықтан да ол адамлардың іс-ерскеті мемлекет және оның жақсы ұйымдасқан құрылымы мен басқаруына қамқорлық жасауға бағытталуға тиіс деп санайды. Мемлекеттік билікті сақтау үшін демокрит азаматтардың бірлігін, олардың өзара сыйластығын, бір-біріне көмектесуін, бірлесіп іс-ісін және бауырмалдықты талап етеді. Азамат соғысы жауласушы жақтардың қайсысына болса да қасірет болып саналады.

Мемлекеттік басқаруда халық билігі — демократияны жақтаған Демокрит сонымен бірге аристократияның пайдалы жақтары бар екендігін айтады. Оның пікірінше, “Ақымақтардың ел басқарғанынан бағынғаны артық. Табиғат да ұздіктер мен саналықтардың басқаратыны молім, сондықтан да жоғары ақыл мен адамгершілік қасиеттері бар адамдардың билігі дұрыс болып табылады”. Демокриттің айтуы бойынша, заңдар адамдардың қоғамдағы қалыпты өмірін қамтамасыз етуге және сот-судай нәтижеге жетуге қажетті жағдай жасауы тиіс.

Саяси-құқықтық тақырыпты көпшілік назарына талқылауға ұсыну б.з.д. V ғасырда антикалық демократияның нығайту және күшею жағдайындағы софистердің атымен тығыз байланысты - “Софист” атауы “софос” (“данышпан”) деген сөзден шыққан. Софистер өз заманында данышпандық және мемлекет пен құқық мәселелері жөніндегі ақыл жұмыс істейтін мұғалімдер болды. Белгілі бір тақырыптар бойынша сөз сайысын өткізген софистер сөздің дәлдігі мен сөйлеу шешендігі арқылы жеңіске жетуге тырысты. Олардың көпшілігі философия, логика, этика, риторика, саясат және құқық салалары бойынша өз дәуірінің ұлы ағартушылары мен ойшылдары еді. Софистер қандай да бір бірыңғай мектеп бола алған жоқ, олар ер түрлі философиялық, саяси және құқықтық кезеңдерді дамытты.

Ежелгі дәуірдің өзінде-ақ софистердің екі ұрпағы: аға ұрпақ (Протагор, Горгий, Прокл, Гипсий, Антифон және т.б.) және кіші ұрпақ (Фрасимах, Каллий, Ликофон, Алкидам Элейский және т.б.) ерекшеленді. Аға ұрпақ софистерінің көпшілігі демократиялық кезеңде болса, кіші ұрпақ софистерінің көпшілігі аристократия мен тиранияны жақтады.

Б.з.д. 481—411 жылдары өмір сүрген Протагор өзінің асқан білімділігімен, ұздік сөз сайыскерлігімен және тамаша шешендігімен егілі болды. “Бардың бар екендігін, ал жоқтың жоқ екендігін білдіретін барлық заңның елшісі — адам” деп айтқан Протагордың бұл негізгі пікірін көптеген софистер де жақтады. Осы жағдаяттан Протагор демократиялық құрылыстың еділеттілігі мен қажеттілігі туралы ой түйеді. Адам мен адам қауымдасушының пайда болуы туралы мифтік идеяны оның ойдағы бұған дәлел бола алады.

Протагордың пікірі бойынша, Зевс пен Прометей берген сыйлар бәрі адамға тең. Сонымен бірге Протагор барлық адамның теңдігі және мемлекеттік өмірдегі өнері мен игілігі туралы принципті мойындайды. Тұрмыстағы және мемлекеттегі игі істерге қол жеткізу үшін Протагор іздегісі білім қажет деп санайды.

Б.з.д. 483-375 жылдары өмір сүрген Горгий Протагормен қатар сол дәуірдегі атақты софистердің бірі болды. Адамзат мәдениетінің табыстары жоғары бағаланған Горгий, солардың қатарына “еділеткі қорғаушылары ретінде жазылған заңдарды” да жатқызады. “Жазылған заң — адамзат ашқан жасақты жаңалық”. Горгий “жазылған заңнан” құдайлық және жалпыға бірдей заңдар болып табылатын жазылмаған еділеткілік айыра білу қажеттігін айтады. Бірақ бұл олардың арасында түбірлі айырмашылық пен қарама-

қайшылықтың бар екендігін білдірмейді. Горгий сонымен бірге құндылығы жаттығынан еділдікті олардан жоғары қояды.

Табиғи-құқықтық қозғалыстарды (б.з.д. 400 жылдар шамасында) софист Антифонтың дамытты. Адамдардың табиғи теңдігі туралы қағиданы негізге алған ол адамдардың барлығы да эллиндіктер мен варварлар да, дәулетгілер мен қарапайым адамдар да табиғи қажеттілігіне татынады дейді. Адамдардың теңсіздігі табиғаттан емес, (бұл теңсіздік) адамдардың едәуір шығарған заңдардан пайда болды деген қорытынды жасайды. “Табиғат бойынша біз барлық қарым-қатынаста теңбіз” деп жазады Антифонтың. Ол бұл жерде барлық адамның табиғатпен қажеттілігі бірдей екеніне ерекше көңіл бөлу керектігін айтады. “Полис заңдары” менің “табиғат заңдарым” беле отырып, ол негізгі басымдықты табиғат заңдарына береді.

Халкедон қаласынан шыққан Фрасимах софистердің кіші ұрпағының ең алғашқы және ең ірі ойшылдарының бірі болып табылды. Фрасимахтың айтуынша, саясат — құдайдың іс-әрекеті емес, одан адам қуштары мен мүддесінің еркіне болуынан. Билік принципі мен саясатты жүзеге асырудың нағыз ең ірі ретінде Фрасимах қуштың пайдалылығы туралы қағиданы жақтады. Оның айтуынша қуш бар жерде ғана еділдік болады, ейткені одықтар қуштар ғана орната алады. Озінің бұл ойын Фрасимах ер мемлекет заңдары өз мүддесіне қарай жасайды деп түсіндірді. Заңдарды осылай бекіткен олар бұл заңдарды еділеткі ден жариялайды. Бәлкіне ие болу үлкен артықшылық береді. Фрасимах осылайша мемлекеттік қызметке қушты мен зорлықтың ролін және саясат пен заңның авторитарлық сипатын атап көрсетті.

3-ші ұрпақтан шыққан софист Алкидам Элейский 1-ші ұрпақтан мен қоса барлық адамдардың теңдігі туралы ойды дамытты. Оның “Құдай барлық адамды еркін етіп жаратты, ал табиғат ешкімді де қуш етіп жаратқан жоқ” деген ақпаратты сөзі тарихта қалды.

Ең ірі ақыл-ой тарихындағы ұлы адамдар қатарынан қорықпай орын алған Сократ софистердің кейбір қозғалыстарын сынға алғанымен, олардың көптеген идеяларын одан ері дамытты. Озінің “даналыққа қуштар” философиясын деп есептеген ол алғашқы философиялық білімді ұстазы Проклитан алады. Одан басқалар сияқты өз мектебін құрмаған жоқ. Оның замандастары мен шәкірттерінің айтуына қарағанда ол сабақты кез-келген жерде, ел аралап, көпшілік жерде берген. Ол өзінің сабақтарын сурақ-жауап түріндегі диалог арқылы өткізген. Қарастырып отырған мәселені ең ірі мәселе, сурақ беру, сураққа жауап қайтару арқылы түсіндіруге, оның ақпаратына жетуге тырысты. “Мен өзімнің тек білмейтінімді білемін, ал басқалар тілсіз мұны да білмейді” деген ұлағатты сөзін өз философиясының басты қағидаларының бірі ретінде ұстайды. “Басқаны білу үшін алдымен “өзіңді біл” деген қағида оның “мемлекетті басқарғыш келсе, алдымен өзіңді біл” басқаруды ұйымдастыру” деген тұжырымына сәйкес келеді.

Софистер сияқты Сократ та полис заңдары мен табиғи құқықтарды бөліп қарады, бірақ оның софистерден айырмашылығы табиғи құқықтар мен полис заңдарының алғашқы танымдық негізі бар деп есептеді. Заңдылықтың белгісіздігіне жол бермеу болған ол еділеттілік пен заңдылықтың бір-біріне сәйкес келуіне батыл қарғады. Заңды бұзбау керек деген қағидадан ол

өзінің сөзге сенгеніне сенбеді. Б.з.д. 399 жылғы билік басына келген демократтар 70 жастағы Сократқа құдайға тіл тигізді, жастарға теріс тәрбие берді деген айыппұл елім жазасына бұйырады. Заңды бұзбау және еділетсіздікке еділетсіздікпен жауап бермеу деген принципке адал болған Сократтың достарының көмегімен түрмеден қашып шығуға мүмкіндігі болады. Алайда елімге өзі мойынсұнады. Сократтың бұл әрекеті оның ілімінің қалай іске асқандығын көрсеткеніне қайшы емес.

Сократ еділетсіздікке негізделген басқару формаларының бірі — монархиялық тиранияны, аристократияны, тіпті демократияны да сынға алды. Еділеттілікке негізделген мемлекеттің қажеттігін мойылдаған ол мұндай мемлекеттерді ойы озық, білімі терең, алыстық болмай білетін, халықтың қамын ойлайтын даналар басқару керек деп санады.

Оның даналық туралы философиялық, ілімдерімен қатар саясат, мемлекет, заңдылық пен еділділік туралы ойлары Платонның, Аристотельдің және тағы басқалардың қозғалыстарына едәуір ықпал етіп, саяси-құқықтық ілімнің дамуына зор мұра болып қосылды.

Платон — антикалық заманның гана емес, бүкіл философия, саяси және құқықтық ілімдер тарихындағы ұлы ойшылдардың бірі. Ол ірі ақсүйек отбасында дүниеге келді. Жас кезінде ол (б.з.д. 407—399 жж.) Сократтың шәкірті және тәрбиешісі болды. Сократтың қазасынан кейін, Платон басқа шәкірттерімен бірге Афинаның қаласына қоныс аударды. Алдымен Мегараға қоныс алған жас ойшыл кейін талай ел мен жерге, Египетке, Парсы елдеріне, Ассирияға, Финикияға, Италия мен Сицилияға барады. Б.з.д. 387 жылы грек патшалығы Академияның атымен аталатын Академиядан өзінің философиялық мектебін ашты. Бұл мектептің өмірі, заң болып, өзінің өмірі сүрген жылдай тарихында философтар мен математиктердің ғылыми ордасы ретінде жұмыс істеді.

Өзінің шәкірттері мен шәкірттерімен философиядағы абсолюттік идеяларды жақтады. Оның айтуынша, ербір идея жеке заттың немесе барша заттың абсолюттік мені білдіретін ерекше идеялар елемін құрайды, яғни идеялар мәңгілік, олар жоғалып кетпейді, жаңадан пайда болмайды. Бұл елем, табиғат пен қоғам — сол идеялардың жүзеге асырылуы болып табылады.

Платон идеяларды мемлекет туралы философияда еділдікті еркіннің өз ісімен айналысуымен және басқаның ісін араласпауымен қарсы қарастырды. Адамдардың елеуметтік топқа бөлінуі мен олардың арасындағы мүлік теңсіздігі қалыптасуы жағдай ретінде қарастырады және олардың бір топтан екінші топқа өту мүмкіндігін жоюға тырысады.

Платон идеяларды мемлекет туралы философияда аристократиялық мемлекеттік құрылымды жақтайды және өз философиясының КИИИ-ден болса да жүзеге асырылуына сенеді. Идеяларды мемлекеттің өзі де, Платонның ойына, мәңгі өмір сүре алмайды. ейткені, билік басына келгендердің бәрі де қайырымды бола бермейді, адамдық қасиетке зорлық-зомбылық қасиеттері де қосылады. Сондықтан да басқа мемлекеттік құрылым түрі келеді.

Платон адамдардың жан дүниесіне мемлекеттік құрылымның бес түрінің сәйкес келетіндігі туралы (аристократия, тимократия, олигархия, демократия және тирания) айтады. Олардың әрқайсысы шәкірттерін өз мүдделеріне қарай іске асырады. Тимократияда әскери адамдар билікте болады, олар жиі соғысады, соғыс мемлекеттің басты байлығы болып есептелінді. Олигархияда байлар билікке ие болғандықтан, өздеріне дұшпандың ниетіне кедейлермен, теңемі қатығыста болады. Бұл мемлекетке кедейлердің наразылығы нәтижесінде кез-келген уақытта мемлекеттік төңкеріс болуы мүмкін. Тирания — мемлекеттік құрылымның заңсыздық пен зорлық-зомбылық үстемдік еткен ең нашар түрі.

“Заң” деген шығармасында Платон мемлекеттік құрылымның екінші философиясын ұсынады. Екінші мемлекеттің бірінші мемлекеттен басты айырмашылығы оның 5040 азаматы жерге бөлініп жер учаскелерін алады. Бұл жер оларға жеке меншік түрінде емес, пайдалану құқығы түрінде ғана беріледі де, мемлекеттің жалпы меншігі болып саналады. Мүлік санына қарай барлық азаматтар төрт топқа бөлінеді. Қайыршылық пен байлықтың заң шеңберіндегі шегі анықталады. Жеке меншік иелерінің ешқайсы да алтынға немесе күміске ие бола алмайды. Азаматтар қатарына (5040) қолдар мен шет елдіктер жатқызылмайды.

Тұтыну теңдігін жақтаған Платон қолдар мен шет елдіктерден басталарында мүлік артықшылығы болмауы тиіс деп санайды. Жеке отбасылар мойындалғанымен, тәрбие ісі тугелдей заңдастырылған арнайы лауазымды адамдар қолына берілді. Ойлар ерлермен тең құқылы болғанымен, олар жоғары билік қатарына ене алмайды.

Платон Мемлекетінің басында көп сатылы сайлау жолымен сайланған 37 бәлеуші турды. Бәлеушілер жасы 50-ден 70-ке дейін шектелді. Билік басында бір билеуші-әң 20 жыл турға мүмкіндігі болды. 360 Мүшеден тұратын (ор топтан 90 адамнан)

сайланбалы кеңес едеуір билікке исе бола алды. Халы жиналысына бірінші және екінші топ азаматтарының қатысуы міндетті еді, ал үшінші және төртінші топ азаматтарының халы жиналысына қатысуы міндетті болмады. Заңдылығын сақталуына еділ сот жауап берді, жекелеген және қатал заңдар азаматтардың бұқаралық және жеке өмірші реттеп отырды. Соғға

қаралған істерді қорғау мүмкіндігі

Антикалық саяси-құқықтық ойдың одан ері дамуы және тереңдеуі Платонның шекіртті және сыншысы Аристотельдің (б.з.д. 384—322жж.) есімімен тікелей байланысты. Кейбір деректер бойынша, ол саны 400-ден 1000-ға дейін жететін ғылыми еңбектердің авторы болып табылады. Оның “Саясат”, “Афины политиясы”, “Никомах этикасы” және т.б. еңбектері әлі күнге дейін құндылығын жоймаған ғылыми шығармалар болып саналады. Ол өзі өмір сүрген замандағы құл иеленуші мемлекеттің әртүрлі формаларын зергітеп, оның үш түрін керсетті.

Аристотель тұңғыш рет саясат ғылымы туралы талдау жасауға талпыныс жасады. Аристотельде саясат ғылым ретінде этикамен тығыз байланысты. Оның көзқарасына, бойынша саясатты ғылыми тұрғыдан түсіну адамгершілік пен этиканың дамыған ұғымы болып табылады. Этика саясаттың бастауы, оның кіріспесі ретінде керінеді. Аристотель өлдіктің екі түрі — теңестіретін және үлестіретін түрлерін анықтайды. Теңестіретін әділдіктің еңсемі ретінде “арифметикалық теңдік” қарастырылады. Бұл принциптің қолданылу аясы — азаматтық-құқықтық мемлекеттер, шығыс-шығыс қалпына келтіру, жаза және т.б., ал үлестіру әділдігі “геометриялық теңдік” принципі түрінде ұсынылады және бұл принцип ортақ игіліктерді еңбегі мен қоғамдағы орнына қарай бөлуге негізделді.

Мемлекет формасын Аристотель мемлекеттегі жоғары билікті білдіретін саяси жүйе ретінде сипаттайды. Бұл жерде мемлекет формасы билеушілердің санымен (біреу, аз ғана топ, көпшілік) анықталады. Бұдан басқа мемлекеттің дұрыс және бұрыс формалары туралы да айтылады. Дұрыс формадағы билеушілер көпшіліктің мүддесін қорғаса, бұрыс формадағы билеушілер тек қана өздерінің жеке басының мүдделерін қорғайды. Аристотель пікірінше, дұрыс формадағы мемлекеттерге монархиялық, аристократиялық және полития, екі екінші формаға тирания, олигархия және демократия жатады. Мемлекеттің екі дұрыс форма- сы ретінде Аристотель политияны айтады. Политияда жалпының мүддесі үшін көпшілік билік құрады. Мемлекеттің басқа формалары политиядан ері немесе кері ауытқуы ретінде айтылады. Екінші жағынан қарастырығанда, Аристотельдің түсінігіне, полития демократия мен олигархияның аралас түрі ретінде қарастырылады.

Жоғарғы билік заңның емес, демократияның қолында деп есептеген Аристотель демократияны сынға алады. Ол мүлктік демократияны ғана мақұлдайды және демократияның екі түрі

— заңға негізделген және жоғарғы үкіметке билік жүргізетін демократияны анықтайды.

Аристотельдің саясат жөніндегі ойлары да қорықарлық Оның айтуынша, саясаттың мәні оның алдына қойған мақсатына қарай анықталады. Дұрыс саясаттың негізі — адамдардың тербиелігінде болып табылады. Адамдар дұрыс тәрбиенің нәтижесінде ғана жақсы қасиеттерді бойларына сіңіріп, саяси мақсаттарын игілікке қарай бұрады, осының арқасында ғана әділдік орнайды.

2.4. Ежелгі грек мемлекетшілігінің дағдарысына ұшырауы, грек полистерінің Македонияға, одан кейін Рим үстемдігіне бағынышты болуы (б.з.д. IV ғасырдың екінші жартысынан б.з.д. II ғасырына дейін) эллиндік кезіндегі мемлекет және құқық туралы іліміне өз ізін қалдырды. Александр Македонскийдің әскери жорықтарынан Жерорта теңізі жағалауы мен Шығыстағы эллиндік кезек басталады. Б.з.д. II ғасырдың ортасына

таман улы іолбасшы курган Македония империясы ыщырап, кішігірім патшалықтарға (Сирия, Египет, Греция, Кілт Азия т.б.) болініп кетті, ал Македонияның езі б.з.д. II ғасырда Рим империясының отарына айналды. Айттік замаі-шағы бұл саяси өзгерістер сол кезеңдегі саяси және философиялық ойлар мен идеялардың моні мен мазмұнына ықпал етті. Ежелгі Шығыстың дүниетанымдық, аса зор рухани байлығы да эллиндік мәдениетке есер етпей қоймады. Бұл кезеңдегі саяси-құқықтық ойлар стоиктер мен Эпикурдың, Полибийдің және тағы басқалардың ілімдерінде керініс тапты.

Философиялық кезкарасы жағынан Эпикур (б.з.д. 34 1-270 жж.) Демокриттің атомистік ілімдерін жалғастырушы болды. Самос аралынан шыққан ол мугалімнің отбасында дүниеге келді. Кейіннен Афинға қоныс аударған Эпикур шекірткерді шағын топқа боліп (оның ішінде құлдар да болды) езінің жеке бағына жинап алып, оқытты. Демокриттің атомдық теориясын негізге алған ол елем дүниесінің мені мен заңдылығын түсіт-шірді.

Стоицизмдегі сияқты Эпикур философиясының басты міндеті мақсатқа умтылған адамның мінсз-құжы туралы ілімге талдау жасау болды. Эпикур ілімі бойынша, табиғат құдайлардың араласуынсыз, өз заңдары бойынша дамиды. Соңықтан да ол табиғатты оның заңдарын ашу арқылы танып білуге болады деді. Бірақ адамдардың табиғатты, оның ішкі заңдылықтары мен құбылыстары-і танып білуі басты міндет емес дей отырып, Эпикур табиғат туралы білім адамдарды жалған сенім мен қараңғылықтан құтқаруға және өмір үшін арпалыстағы қорқынылыты жеңуге, олардың бақытты өмір сүруіне мүмкіндік туғызады деп санады.

Эпикурдың этикасы жеке адамдарды олардың саяси-құқықтық қозғалыстарымен байланыстырады. Эпикур этикасының басты құндылығы — оның құмарлық, қорқыныс және жаман ниетпен аулақ болуға тәрбиелейді. Оның айтуынша, адам бастауының оны езінің өмір салтын саналы түрде таңдай бітудегі жауапкершілігінде өзінің іс-ерекетін бағалай білуінде. Эпикур адамдардың саяси және қоғамдық істерге белсене араласуын күтіамады. Ойткені қоғамдық жұмыстар, оның пікірінше, адамдардың бастау-шығына кедергі келтіреді, оның жеке іс-ерекеттеріне тусау болады. Қоғамдық жұмыспен айналысқан адам өзін еркін сезіне алмайды, өйткені бұл жұмыс оған басқалар үшін де жауапкершілікте боду міндетін жүктейді.

Эпикур бойынша, мемлекеттік биліктің басты мақсаты адамдардың өзара қауіпсіздігін сақтау, олардың бір-бірінен қорқу сезімін жою және олардың бір-біріне зиян келтіруіне жол бермеу. Нағыз қауіпсіздік адамдар қауымдастығынан белініп жеке дара өмір кешкей-ше ғана мүмкін. Сот-шытан да “адамдардан келетін қауіп” мемлекет тарапынан кең келеңде күш қолдануды қажет етеді. Адамдардың саяси бірлесуі мен қарым-қатынасына Эпикур олардың өзара қауіпсіздігін сақтау үшін жасаған өзара келісімі деп түсіндіреді. “Табиғаттан шығатын әділдік,— деп атап қорсетті ол, — адамдардың бір-біріне зиян келтірмеу мақсатында құрған одағы”.

Эпикурдың түсіндіруіне, заңдар ақылдыларды тобырдан қорғау қызметін атқарады. “Заңдар,— деп жазды ол,— ақылдылардың зулымдың жасауы үшін емес, оларға қастандық жасалмауы үшін шығарылған. Эпикур заңдарды барлы адамның құқығын қорғайтын құрал ретінде емес, жекелеген топтардың ғана мүддесін қорғайтын құрал деп білді.

Индивидуализмді бар жан-төнімен қорғаған ол демократияны жақтамады. Ол данышпан адамды “тобырға” қарсы ойды. Адамдар атомдардан тұратын болғандықтан, өзінің жеке-дара белсенділігінің кемегімен жақсы сезімге толы мақсатқа жете алады. Егер стоиктер өмір сүріп отырған қоғамды ақтай отырып, барлық адамдарды тағдырдың жазғанын орындауға шақырса, Эпикур бұған қарама-қарсы түрлі әдіспен жеке адамға бостандық, әпере отырғы, оларды қоғамдық істерден бойларын аулақ, ұстауға және өзін-өзі жетілдіруге шақырды.

Стоицизмнің негізін салушы Китоннан шыққан Зенон (б.з.д. 336—264 жж.) болды. Ол өзін тыйаудағы келестігердің берін — Афиньшағы адам кеп жаяалатын жерде — агорода уй алдындағы кабыргасы жок, жан-жагы ашык калка астына шақырып, өзін осылай тыт-щауга (фялософиялык, агымның аты да осыдан келіп шыққан) дағдылаядырды.

Стоицизм тарихы, ты кезеңген — ежелгі, орта және жана (римдік)- ерекшелееді. Ежелгі стоицизм (б.з.д. III—II гг.) басты кайраткерлері Зенонмен бірге Клеанф және Хрисипп, орта стоицизмнің (б.э.д. II—I гг.) жетекші екілдері Панетий және Посидоний, ал жаңа (римдік) стоицизмнің (б.з.д. I—II гг.) өкілдері Сенека, Зпикет және император Марк Аврелий болды.

Стоицизм белгілі дерседе грек және шығыс кезкарастарының бірыңғай жанақталған қосыншысы еді. Ол ед көп тараған фялософиялык, мектеп болып қаяна қайған жок, соньмен қатар ең, ‘зак өмір сурген эллиндік фялософиялык мектеп те болды.

Стоиктер дуаясның беріл, оның ішіяде ойды, созді, опы және тагы басқаларды дене ден атады. дуниеде пайда болған және жузеге асқан нерсенің бері заңды да қажетгі қ, ‘былыс. өлемдік бұл заядылықты стоякгер тағдыр деп атады. Олардың кезкарасы бойынша, бүкіл елем тағдыр арқылы басқарылады және тағдыр құдайлық сьтаты мен ұғымы бар ‘табьгя зад’ ретінде қарастырылады. Зенонның айтуына ‘табьгя заддар қ, удайлык, болып келеді және д’трис яерсені орындататын және дурыс емес нерсеге тиым салатын кушке ие’.

Стоиктердің ойынша, ербір адам табигатқа сыйкес өмір суруге және табигат алдытшағы өз борышын орындауға тиіс. Яғни еркім өзінің өмірдегі тағдыр белгілеген орнына, турмыстіршілігіне риза болуға тиіс. Бостаядық, ұғымын да стоиктер ‘тағдыр’ арқылы түсіндіруге тырысады, өмірдегі алдын-ала шешіліп қойылған тағдыр белгілі болғандықтан, бостаядықтың болуы да мүмкін емес.

Стоиктердің табиғи — қуқытық кезкарастарының мені бойынша, қуқытық актуға болмайды. Бірақ олар (қуқдар) да тағдырдың жазанына қояуға тиіс, олар да тағдырдың бергенін орындай отырып, рақымшылдықпен ізеттілікке жете алады деп сөйттеді.

Стоиктер ілімі эллиндік кезеңнің саяси кайраткері жанс кернекті тарихшысы Полибийдің қозкарастарына едеуір ықпал етті. Оның саяси және қуқытық, ойлары ‘Қырық кітап тарихы’ еңбегінде айқын көрінеді. Тарихқа қубылыстарды бүтінше камтуда од стоиктердің ‘тағдыр’ туралы жетілдірілген қозкарастарына сүйенеді, яғни тарихқа қубылыстарды дуниеж’тәлік жалпы заң мсп парасапыд нетяжесі деп т’сіңдірді. Оның ‘жалпы тарихтағы’, ‘тағдыры’ бірыңғай тарихи процестердің ішкі заңдылықтарының бейнесінде тарихи тағдыры ретінде көрінді. Оның пікірінше, кезкелген мемлекеттік құрылымның адамдар арасындағы қарымқатынастағы мемлекеттің ролі төмендемейлі және өзгермейді.

Мемлекеттіліктің пайда болуы мен мемлекеттің басқару формасының алмасуын Полибий ‘табигат заңдары’ бойынша жузеге асыратын табиғи процесс деп түсіндіреді. Полибий бойынша, табиғи заңда болу және алмасу реттілігі жағынан мемлекеттің негізгі алты формасы бар. Олар алмасу реттері бойынша былайша орналасады: патшалық (патша бәлігі), тирания, аристократия, олигархия, демократия және охлократия.

Адамдардың табиғи және тарихи қауымдасуын Полибий олардың жаяуарлар саяси органдылығы мен әлсіздігіне осыдан келіп тобырға басшылық, жасаудың қажеттілігі түсінуінен деп ұғывдырады. Алғашқы кезде өзінің қушима және батылдығымен тобыр кесемі болғандар біртіндеп билікті өз қолдарына алып, бұл бәлікті табиғи заңдылық ретінде пайдаланған.

Патшалық, бәлік бірте-бірте мұрагерлік болып қалыптасады. Патша бұрынғы өмір салтын өзгертіп, бәлігін асыра пайдалана бастайды. Бағынышлы халықтың наразылығы мсп патша бәлігіне қызғануы, кере алмаушылығы тиранияны туғызады. Тиранияның қалыптасуы мен өзгеруі ержурек жетекшілердің басшылығымен болған күрестің нәтижесінде оны күйреуі және аристократияның орналуына алып келді. Алғашқы

кезде жалпы мүдде үшін қызмет еткен аристократтар билігі біртіндеп олигархиямен алмасады. Бұл кезде бәлікті теріс пайдалау, заңсыздық, әділетсіздік және тойымсыздық, кедергі алады. Халықтың олигархияға қарсы НОТИЖСЛІ курсы демократияны орнатады. Мемлекеттің демократиялық басқару формасының алғашқы кезеңі-ше бостандық пен еркіндік жоғары бағаланады. Бірақ басқалар есебінен емір суреге дағдыланған тобыр ездерінің кесемін сайлап, демократияны билікті кулатады және Мемлекет ісінен бойын аула салады. Демократия охлократияға айналады. Бұл жағдай ізгілікті Мемлекеттің ең нашар түрі ретінде көрінеді және басқару формаларының ең соңғы сатысы болып есептеледі.

Мемлекеттік билік формаларының ауысуын сипаттай келе, Полибий басқарудың ең тиімді формасы ретінде патшалық биліктің, аристократияның және демократияның ең жақсы тустарының араласқан формасын ұсынады. Оның басқарудың аралас формасы туралы ойлары мемлекет, құқық және билік белу теориясында одан әрі дамытылды.

Әдебиеттер:

1. Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

2. Қосымша

2. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

3 Тақырып Ежелгі Рим өркениетінің саяси-құқықтық ілімі

Түйінді сөздер: сенат, демократия, республика, заңдар, мемлекет.

Негізгі сұрақтар:

- 3.1. Ежелгі Рим саяси-құқықтық ілімінің жалпы сипаттамасы және оның даму кезеңдері.
- 3.2. Марк Туллий Цицеронның мемлекет және құқық туралы ілімі.
- 3.3. Рим саяси-құқықтық кезеңдері.
- 3.4. Рим заңгерлерінің құқық туралы ілімі.

Тезис: 3.1. Ежелгі Римдегі саяси және құқықтық ойлардың тарихы бүтінше мың ЖЫЛДЫ кезеңі және оның эволюциялы дамуында Ежелгі Римнің ұзақ уақытқа созылған феудальді-экономикалық және саяси өміріндегі айтулы өзгерістерді білдіреді. Рим тарихының екі кезеңге бөлінеді: 1) патшалық Рим (б.з.д. 754—510 жж.); 2) республикалық Рим (б.з.д. 509—28 жж.); 3) императорлық Рим (б.з.д. 27-б.з. 476 жж.) Сонымен бірге біртұтас Рим империясы б.з. 395 жылы екіге: Батыс және Шығыс Римге бөлінеді. Шығыс Рим—Византия империясы 1453 жылға дейін өмір сүрді.

Ежелгі Римдегі саяси-құқықтық институттар мен кезеңдер халықтың орта дәуір топтары — патрицийлер мен плебейлер, нобилиттер (патрицийлер мен байыңғы плебейлер) мен кедейлер, оптиматтар (когнаттық ақсүйектер тобы) мен понулярлар

(теменгі халықты қолдаушылар), сріктілер мен кулдар арасындағы еткір күрсе жағдайындағы ұзақ тарихы бойында үнемі дамып отырды.

Ежелгі Рим тарихында ездерінің куқықтық және әлеуметтік жағдайын патрицийлермен теңестіру жолындағы тілсөздер күресі маңызды роль атқарды. Гибеллердің бұл күресі Римнің алтыншы патшасы Сервий Туллийдің реформа жасауына екіліп соқты. Аталған реформа бойынша плебейлер “Рим халқының” құрамына қосылды және мүлкілік белгісі бойынша бес разрядқа бөлінді.

Реформа байлардың мемлекет басқарудағы артықшылығын бекітіп берді. Плебейлер халық жиналыстарына қатысуға және қоғамдық мәнісіз уәкілеттілікке ие болды. Бірақ олардың куқықтық жағдайы патрицийлермен толық теңестірілмеді. Сондықтан патрицийлерге қарсы күресін ұзақ уақыт бойы жүргізуіне тура келді.

Плебейлер күресінің кернеуіне әкелген Тибериус және Гай Гракхтар болды. Халық трибуналары болып сайланған олар ірі жер иеленушілікті шектеуді, артық жерлерді тәркілеуді және оны жерсіз азаматтарға уәкілеттілік талап етті. Қала халқының қандай да бір тобы үшін Гай Гракх ханның бағасын арзандату, жол құрылысын салу сияқты ұсыныстар енгізді. Бұл шараларды іске асыру ерекеті Рим қоғамындағы жоғары топтың иян-кескі қарсылығын тудырды. Осының НОТіжесінде қарулы күрсе басталып, күрсе барысында ағайынды Гракхтар қаза тапты.

Ежелгі Римнің саяси-куқықтық ойы жалпы теориялық ізденісте сол деңгейдегі ежелгі грек концепцияларының дәуірлік маңызына ие болды. Б.з.д. V ғасырдың орта кезінде плебейлер жазба заңдарды құрастыруға талап еткен кезде гректердің заң шығару ісімен, есіресе Солон заңдарымен танысу үшін Грецияға Рим елшілері жіберілді. Осындай танысудың нәтижесінде ежелгі Рим куқықтық басты құжатты XII кесте заңдары құрастырылды. Алғашқы он кесте б.з.д. 451 жылы, екіншісі кесте б.з.д. 450—449 жылдары жасалып, қабылданды.

Ежелгі рим авторларына Сократтың, Платонның, Аристотельдің, Полибийдің, стоиктердің және т.б. келген грек ойшылдарының кезеңдеріне өзінің дәуірлік маңызына ие болды. Демокрит пен Эпикурдың адамның алғашқы табиғи жағдайдан саяси өмірмен мемлекеттің, заңдармен ойлардың пайда болуына дейінгі прогрессивті дамуы туралы жалпы философиялық кезеңдері Тит Лукрецийдің “Табиғаттың табиғаты туралы” поэмасында керініс тапты және одан өзі дамығандығы. Оның бұл шығармасында адамның, табиғаттың, өлеңнің және қоғамның пайда болуы туралы мәселелер материалистік тұрғыдан жасалып, түсінікті түрде өлеңмен баяндалады.

Дүниеден берінің негізін материя деп мойындай отырып, Лукреций “бері материядан есіп шығады және бері сонымен өмір сүреді” деп атап көрсетеді. Діңді ғылым прогресінде кедергісі деп білген ол діни ұғымдарды да батыл сынға алады. Рим қоғамының кәсіпшіліктерінен де айыптай отырып, саяси күрсе мен билікті езінің жеке басының мүддесі үшін пайдаланғандар туралы теріс пікірде болды. Ол табиғаттағы және қоғамдағы себептілік заңынан басқа да елестік күштің бар екендігін мойындағанымен, оны құдай ісімен байластырмайды. Ойткені құдай жердегі адамдар өмірін араласпайды. Лукреций адамдар өз тағдырын өздері жасауы тиіс, олардың бақытты өмірі ездеріне ғана байланысты дел тужырлайды.

Рим авторлары ездерінің теориялық ілімдерінде грек ойшылдарының табиғи-куқықтық идеяларын, олардың саясатпен саяси еділеттілік, мемлекет формалары, басқарудың араласқан формасы сияқты және т.б. ілімдерін пайдаланды. Рим авторлары өздерінен бұрынғылардың ілімдерін пайдаланып қана қойғандық жоқ, сонымен бірге олардың Римнің әлеуметтік-саяси жағдайының ерекшеліктеріне ықпалымен одан өзі дамытты және күт-шы идеялармен байланысты.

Ежелгі рим ойшылдарының маңызды табыстарының бірі куқықтануды жеке ғылым ретінде алып қарайтын болды. Рим заңгерлері мемлекетпен куқықтық жалғыз теориясы саласында саяси-куқықтық мәселелерге және жекелеген заң мәселелеріне (азаматтық куқық,

мемлекеттік және өкімшілік құқық, қылмыстық құқық, халықаралық құқық) кешенді түрде терең талдау жасады.

Ерте христиандық пән одан кейінгі II—III ғасырларда христиандықтың өлемдік дінге айналуы кезеңі-түсі де бұл дін Ежелгі Римде саяси және құқықтық ойларға өз ықпалын тигізіп алды. Бұл кездегі ресми христиан доктринасы мен христиандықтың саяси идеологиясының кернекті қайраткері Аврелий Августин ілімі-түсі схоластика қағидалары да керініс тапты.

Рим империясы-тың ауыр саяси дағдарысы кезінде б.з.д. 68- 69 жылдары Иудей және басқа да ауыр зардап шеккен провинциялардың халқы римдіктерге арсы кетеріліске шығады. Осы кезде Иудей жұртшылығы арасына Яхве теңірі оларды ұтқаруға елші (“меесия”) жіберілті. Ол зулымдардың үстемдігін құртады және “құдайдың мың жындық әділсіздігі патшалығын орнатады” деген сез тарайды. Бұл сездер сол кездің өзінде-Еж “пайғамбарлардың” шығармалары түрінде иудейлер арасында таралады.

Б.з.д. 69 жылының басында осылардың бірі “Иоанн Богословтың мойын-шаулары” (“Алохалипсис”) деген атпен жарық кереді. Мұнда Яхве теңірі жіберген елші (Христос) барлық еңбекшілер мен ауыртпалық көргендерге рухани бастаулық, елгендерді Тірлілікке сенім екелген қарапайым уағыздаушы ретінде көрінеді. Бұл уағыздаушыны Иерусалим абыздары жазалап елтіреді Алайда “күндердің күнінде”, “ақиқат елшісі” қайта келеді де, “еділеттікті қалпына келтіреді”. Кедейлердің молшылыққа ие болатындығы, байлардың жазаға ұшырайтындығы туралы бұл уағызда сонымен бірге, Римнің бұлаушылыққа ұшырайтын тағдыры туралы да айтылады.

Ерте христиандық кезеңде пайда болған діни шығармаларда христиан құрамында жеке меншіктің болмауы барлық нерсенің ортақ мұнаса болғандығы, “тіршілікке қажетті заттардың еркімге қажетіне қарай” болуы туралы айтылады. Мұнда меншік, еңбек, тұрғын-үй мен болу мәселелерімен бірге жалпыға бірдей еңбек түсімінді және өкімнің сөзінге қарай болу принциптері уағыздалады (“Өкім өз үлесін сөзінге қарай алады”, “Еңбек етпеген ішкі-Жемейді» және т.б.)

Ерте христиандықтың пайда болуы алғашқы кезден бастап қайшылыққа толы болды. Бұл кезде Христос туралы жұрт таныған ешқандай бірыңғай ілім болған жоқ еді. Қауымнан қауымға ауысып жүрген жеке-кейін уағыздаушылар түрлі діни шығармаларға сүйеніп, Христос ілімін түрліше баяндады. Осының Нотийжесінде ерте Христиандық барлық топтары өзара кескілескен күрес жүргізді. Б.з. II ғасырдың аяғы мен III ғасырдың басына қарай өзін-өзі бірден-бір шынайы Христиан деп санаған, басқа идеологиялық ағымдардың өкілдерін адаққандар (еретиктер) деп атаған Навел “апостолдың” қозғалыстары мен нәзіл дастандарының жақтастары бірте-бірте басым бола бастады. Осы кезде өзінің ПОЗИЦИЯСЫ нығайтқан Христиан шіркеуі еретиктерге қарсы күресте ресми үкімнің КОММУНИСМ де сүйенеді. 311 жылы Христиандық Рим империясының тең құқылы діндердің бірі ретінде мойындалып 324 жылы мемлекеттік дін болып жарияланды.

Император Константин Христиандықты мемлекеттік дін ретінде қабылдағаннан кейін діни философиялық ілім-патристик (рационализм) тәсілдері қарқын алды. Оның бұл кездегі басты оюларды Амвросий Майлацский Аврелий Августин бодды. Бұл ілімде алғашқы кезде Христостың табиғаты және саяси шіркеулік мәселелер қарастырылды Христиан шіркеуінің кернекті идеологиясының бірі Аврелий Августин адамзат тарихының Христиандық КОМУНИСТИКА барлық елеулілік, мемлекеттік және құқықтық құрылымдарды Библия қағидаларына сүйеніп отырып, адамның құнына батылдық салдары ретінде керсетеді. Ол “Құдай Қаласы туралы” сөзінде Адам мен Еваның “ауыр қунесынан” қасиетін бүкіл адамзат қауымы табиғи сәттен айрылып, қунесі олардың ұрпақтарына мұра болып қалды деп жазады. Оның айтуынша, адамзаттың бұл қунесін Жаратушы құдай алдында белгілеп қойған. Августин елесті әдет-ғұрыптары мен дәстүрлері ертүрлі” халықтар өмір сүргенімен, барлық уақытта “адамзат қауымының

скі патшалығы — каимен және жанмен өмір суретін адамдардың болғандығын айтады. Осыған сүйенген ол адамзат тарихын бір-біріне қарсы екі патшалықтың күресінің нәтижесі деп тусіңдіреді.

Жердегі мемлекеттік-құқықты өмірдің күнелілігі (қарым-қатынастар мен тәртіптер), Августиннің пікірі бойынша, басқару мен бағынудағы, Қожалық, пен құлдықтағы адамның адамға үстемдігі нәтижесінде пайда болған. Қалыптасқан бұл жағдайды Августин адам тіршілігінің “табиғи тәртібі” деп атайды. Жердегі адам қауымдастығының тарихи эволюциясын Аврелий Августин адам өмірінің алты мезгіліне сәйкес алты кезеңге бөледі. Олар:

себилік, балалық, жастық, жігіттік, ересек және керілік. Оның бірінші кезеңі Адам мен Еваның балаларының дүниеге келуінен басталып, дүниежүзілік су тасқынына дейін жалғасады, ал ең соңғысы Христостың келуі мен христиандықтың пайда болуынан басталып, Христостың қайта оралуы және ақырзаманмен аяқталады.

Августиннің құқықтық позициялары табиғи, ұдайлық және адамзаттық заңдарды тусіңдіруінде айқын көрінеді. Оның айтуынша, адамдар бұл заңдарға бағышуы тиіс, бірақ адамдар оны жиі бұзады. Августиннің Құқық туралы пікірлері көптеген жағдайда римдіктер мен заңгерлерінің, атап айтқанда Цицеронның, “табиғи Құқық” туралы тусіңдірмелеріне ұқсас келеді.

Христиан дінінің қағидаларын саясат пен құқықтық позицияда тусің-шірген Августин ілімі теологиялық-философиялық бағыт ретінде Еуропада XII ғасырға дейін үстемдік етті.

3.2. Ежелгі Римнің атакты шешені, заңгері, мемлекеттік қайраткері және ойшылы Марк Туллий Цицерон б.з.д. 106 жылы туып, б.з.д. 43 жылы қайтыс болды. Ол кейінгі ұрпаққа, адамзат мәдениетіне орасан зор мұра қалдырған ұлы философ және саясаткер болды. Оның кең қамтылған шығармашылығында мемлекет пен құқық мәселелеріне көп орын берілген. Бұл мәселелер оның осы тақырыпқа арнайы жазған мемлекет туралы “Құдайлардың табиғаты туралы”, “Міндетшілік туралы”, “Жамандық пен жақсылықтың шегі туралы” және “Зат-шар туралы” еңбектерінде кең қамтылған Саяси-құқықтық мәселелер оның басқа да еңбектерінде (мысалы, “Міндеттер туралы”) және сонымен бірге оның КОПТІСІН саяси және сот баян-шамалары мен сездерінде көрініс тапқан.

Цицеронның мемлекет және құқық саласындағы теориялық кезеңдері ежелгі грек ойларының, сонымен бірге Платонның, Аристотельдің Платонның және Стоиктердің Сдеуір Ұқпалы болды. Сонымен бірге Цицерон Рим патриоты және Қайраткері ретінде бұл “жат жерлік” Ұлттық Мемлекет ұлттық тожірибе мен саяси Құқықтық ойларды Рим мемлекеті мен құқығының өзіндік сипаты бар тарихымен сол кезеңдегі Елеумет пен саясаттағы нақты жағдаймен, өзіндік міңдеттермен байланыстыруға тырысты. Нақтылап айтқанда Цицеронның саяси-құқықтық ілімінде өзіндей ідейлерді шығармашылықпен пайдалану бар. Ол мемлекет пен құқық теориясы туралы жаңа қағидаларды одан өзі дамытты. Цицерон мемлекетке халық еңбегінің ЖСМІСІ ретінде анықтама берді.

Мемлекеттің пайда болуына себебін Цицерон адамдардың өмірлік қажеттілігі мен Қорқынышымен емес, олардың туганнан бірге туру қажеттілігіне Ұмтылуынан деп есептейді. Бұл мәселе бойынша, Аристо... тельдің ЛОЗІЦЮЮІТН Куптаған Цицерон сол КСЗдегі Мемлекеттің пайда болуының келісіңдік сипаты туралы КСЦ дамыған Тусіңіюі жоқа Шығарады. Ол мемлекет пен жеке Мемлекеттің алғашқы Кезеңдегі байланысын анықтап, стоик Панетияның мемлекеттің пайда болуының негізгі себебі жеке меншікті қорғау туралы ережелерін мақұлдайды.

Ежелгі грек Ойларының достурлері Негізінде Цицерон мемлекеттің Ұрғылымының ертүрлі формаларына талдау жасауға, бір формадағы екінші форманың пайда болуына, сонымен бірге олардың ең дурыс формаларын іздеуге және т.б. мәселелерге үлкен көңіл бөлді. Бәлкі, бірақ Санітн Қдрай Цицерон мемлекеттің бәрапайым ұш формасын: патша билігін (монархия), оптималарды (аристократия) және халық билігін

(демократют) атап керсетеді. Мемлекеттің осы Каралайым Турлерінің елясдйсьтсы наттыт және ец ыцгайлысы емес, бфак Цицерон бойынша, олар егер мемлекепі Куруга адамдарды катыстыруга Мумкіндік ту ьтса және оның Негізі мен байланысы (оның паяйде кукьтктыгы да) СаКталса отак Тезуге және кетлуге болады.

Бұл формалардың оркдйсысының оз артыКшылыКтары мен КсМілЛері бар. Цицеронның пайыКшауыща егер соларды таядау туган жагдайда тацдау ец алдымен паттва бялітке тусер еді де, демократия ец СОНГЫ орыяда болар еді. Эр форманың кСміЗшрі мен аРтыКшыыКтарына галдау жасагая Цицерон басКарудың аралас формасын, яғни Монархия, аристократия және демократ элементгері озара уштасып уйлесетін бас

каруды Қолдайды. Цицерон езінің тлыгармашылык және саяси кызмет тежірибесінде (квестор, сенатор, эял, претор, консул кызметгеріндс) жекелсгек адамдар бялігіне, оның ішіі-ще оскери диктатура режимінс карсы сенапыгк ресгіубликалык курылысты жактайды. Мемлекет пен кукык меселслеріне арнап орасан зор мура калдырган Цицерон кулдыктыг калыгтты жагдай және еділетгі дсп есептейді. Оның айтуышша “улдьжтыц еділетгі болуы, оның мундай адамдарга пайдалы болуынан, ойткені саналы турде жургізілген кулдык олардың (кулдардың) пайдасыг үшін жасалады”. Табигатга куштінің олсізге зорлығы сиякты кулдык та табиғи Кубыильгс. Текті адамдардың елсіздергс устемдік жургізуі олар үшін (багыныштылар үшін) пайдалы. Акыл мен санангыц ашу мен куштарлыкты жецетіццігі сиякты (“Аліу — душпан”, “ашуды акылга жсцдіру”) куштінің олсізді билеуін Цицерон еділетсіздік ден сакамайды. Мысалы, адамдар малдың пайдасын қору ,шін олардың жатдайын жасайды (жыды кора, жом-шен, жырткыш ацдардан қорғау т.б.). Соыцтан да Цицерон кулдарга жумыс істеуге жагдай жасап, олардан какты нотюкспі талап сту керек доп есептейді.

Цицерон шыгармасында жагыгмды мемлекет Кайраткерлері мен оның срікті азаматгарына коп коціл белінген. Мемлекетгі баскару ток блім мен Кайырымдътлыкты гана емес, гылым мсп енсрді ДС іажст етеді доп есептеген Цицерон, оны жалпы мудде үшін пайдалатіу “адамдарды к.ауіпсіз және деулстгі етеді” ден санайды. Оның айтуыштта, акылды мемлекеттік к.айраткер мемлекеттік басару ісінде болатын қолайсыз сеттер мек сотсіздіктерді алдын-ала кере білуі керек. Мемлекет бклеушісіне тон муядай касиет мемлекеттің турактылыгы мсп тутастыгына, жалпыга бірдей кукьгк тертібін сактауга жардемік тигізеді. Мемлекет басшысы, сонымен біргс, мемлекет туралы ілім мен кукьж негіздерін жаксы білуі шарт. Муядай білімі жок мемлекет кайраткері билеген слде оді.тцік болмайды. “Одізцік салтанат кургаяда гана эркімнің сыбагасы езіне тиесілі болмак”.

Мемлекепі тетенше жагдай туган сотгс кереген кайраткер ХЛЫЦТЫЦ жалгты кгілігі үшін “едце диктатор реТі}Ще мемяекетіік тортіп орнатуы тиіс”. Саясаткер муыцай жатдайда озінің “жымыскьг максаты үшін емес, ресубликакьг сактаушы ретіцде керіледі”.

Нагыз азаматгардың міндеттеріне, Цицерон акикапы таяуды, әділетгілікті, білімділікті және сабырлылыкты жатКызады. Азаматтар баскага зиянын тигізбсугс, басіаныц меНшігіне қол сукпауга, еділетсіздіккс жол бермеуге, еділетсіздіктеН жапа шеккендерге кемск беруге және жалпы итілік үшін ецбек етуге тиіс. Азаматгардың жалпы саяси белсенділігін ордайым батыл жактаган Цицерон “азаматгардың бостандыгын қорғауда ешкімгс дс артыкшылык беруге болмайды” деп атап керсегті. Ол ресгтубликаны қорғауды ербір азаматтыц касиепі борьышы ден санады. М Римнің нагыз азамапары ой-ерісті кецейту, жандуниені байыту үшін оздерін жан-жаКты жстілдіру идеясын мәцгілік серік етуі керек. Цицеронның ойынліа адамдыт жанжат ты жетілуге ИТсрмелсйтін терт ізгі норсе бар, олар: акьІтл, әділстгі болу, ерлік және сабырлылыщ. “Адам негурлым ак- әділ болган сайын, согурлым баскадан арамдъж кутпейді”. Арамдық пен еділетсіздіктің аз гана жугыны бар адамдардың езі де озгслерді сондай кореді.

Куқык негізінс Цицерон табиғи әділеттілікті алады. Бұл жерде, ол едлеттілікті меңгі өзгермсітін және табиғат пен адам табиғатының да ажырағысыз қасиеті деп Тусидіреді. Әділеттілікті табиғаттың езі берген несібесі ден караган Цицерон оны табиғи куқыкка жатқызады және оған темсндегідей анықтама берсді: “Нағыз заң — табиғатқа сейкес барлық адамға бірдей берілген саналы ереже, бұл заңдар адамдарға парыздарын отсу міндетін жүктсйді, қылмысқа қорқыту арқылы тиым салады. Бірақ адал адалдыққа міндеттемей, тыйым салмай және бұйрық бермей орысқатуға мүмкіндік болғанда заң ешнорсе де емес және қажет те болмайды. Мұндай заңды жарым-жартылай немесе толық жоюды ұсыну ақымақтық, оны қандай да бір деңгейде аяқтау — мүмкін емес Сондықтан да біз саясаттың да, халықтың да қаулысы бойынша бұл заңдарды жою алмаймыз”. Бұл нағыз заң барлық жерде және барлық уақытта барлық халыққа бір ғана заң және өзгермсітін заң ретінде қалады және барлық адамның өміршісі болып саналады. Адамдық табиғатты ескермей бұған бас иемгендердің барлығын Цицерон өздеріне-өзі оры қазған қатқылдар деп қарады.

Әділдік, Цицеронның айтуы бойынша, бәсіне зиян келтірмеу және басқаның менетігін бұзбау. “Әділдікке қойылатын бірінші талап, — деп Керсепі, — ол ешкімнің де бәсіне зиян келтірмеуі, ешкімнен, барлық адамның орта жалпылай, ал жеке менің өз Меншігіндей пайдалана алуы”. Яғни оның айтуы бойынша, “Әділдіктің ешкімге зиян тигізбеуі және қолға пайда келтіруі заңның екі қасиеті екені бар”.

Табиғи куқықтар, Цицерон бойынша, жазба заңдардың қайсысынан болса да ерте, тіпті мемлекеттен де ерте, пайда болған. Куқык адамдардың шешімдері мен қаулыларымен емес, табиғаттың әділдіктің қорғаушысы да, жақтаушысы болуы тиіс. Заңның қызыметі мен күші туралы Цицерон “заң — сейлейтін заң, ал заң тілсіз заң” деген анықтама берсді, яғни еділ заң “әділдікті ешкімге өзінсі тиістісін беруден тұрады”.

Цицерон шешендігімен, философиялық және саяси куқықтың шығармашылығымен ғана емес, Римнің саяси өмірінсі белсене араласқан қорнекті саяси қайраткер ретінде де тарихта белгілі. Ол Римдегі республикалық құрылыстың дағдарысы мен б.з.д. 40 жылдардағы азамат соғыстары, Гай Юлий Цезарьдің диктатурасы кезінде консул да болды, сенатты да басқарды. Осы жылдардағы елдегі аласапыран кезеңде мемлекеттің тұтастығы мен бірлігін сақтауға көп күш салды, қарсыластар тарапынан күшпен да керді.

Азамат соғысы жылдарында Цезарьдің жағында болған Цицерон Цезарьға ұйымдастырылған қарсыластыққа қарсы болған жоқ. Меңкеңеттік билікті нығайту мен орталықтандыру, соның ішінде республикаға қайсыбір “ректорлар” /өкімдер/ тағайындау керектігі туралы трактат жазды. Цезарь өлгеннен кейін ол қарсыластық ұйымдастырушыларға қарсы республикашылар жетекшісі болды. Римнің тұтастығы мен тұтастығын сақтауға күш салған Цицеронның өзі де б.з.д. 43 жылы Атоний мен Октавий Августтың қолынан қаза табады. Өзінің жаппай өмірімен, орасан зор философиялық және саяси-куқықтық қызыметімен барлық адамзатқа, кейінгі ұрпаққа үлгі болған Цицерон “заң-саяси”

— билік басқарушылардың бұйрық берушісі, ал билік басындағылар — халықтың өміршісі” қызыметінен өзінсімен де, өз өмірімен де делелдеп келгені.

Ежелгі Грециядан бастау алған стоицизм римдік

куқықтық ойда одан ері жалғасын талты. Рим стоиктерінің философиялық кезеңдері ежелгі грек философиялық, этикалық және саяси-куқықтық концепцияларының соңғы кезеңі болғанымен, олардың өзіндік ерекшеліктері айқындалды және одан ері дамығандық. Рим стоицизмінің басты өкілдері Луций Аней Снека /3—65жж./, Эпиктет /50—100жж./ және Марк Аврелий Атонин болды.

Стоиктердің іргімі бойынша, елем — біртұтас дене. Ол құдайлық пен адамдықтың арасындағы қарым-қатынас және оны елемдік құдай ретінде қарастырады. Олардың айтуынша, өлемде болып жатқан өзгерістер қатал қажеттілік заңына бағынған, сондықтан ол белгілі бір мақсатты жолмен, яғни оны керек еткенге қарай дамиды.

Қажеттілік заңын стоицистер қоғамдық өмірде де қолдақылды деп есептейді. Осы заңға сүйенген олар бостандық ұғымын да қажеттілік ұғымы арқылы тусіндіруге тырысады.

Рим стоицистерінің шығармашылығы бұрышты ПОЛИИстик идеология кундыИилтъгьи-ідағы дағдарыстың күшеюу, принцип билігі мен цезаризм режимінің нығаюу, Рим Империясының елшілік державаға айналу кезеңімен туспа-тус дамысы. Осындай жағдайда олар ежелгі гректік Стоицизмнен фатализмге, саяси жутақтық пен космопатололизмге кебірек мойын бұрады.

Сол доірдің улы ойшылы Сенека саясаткерлік пен ұстаздықтың орнынан көріне білді, ол сенатор да, император Нероның тербишісі де, көрнекті мемлекеттік қайраткер де болды. Саясат пен қоғамдық өмірге белсенді араласқан ол өзінің шәкірті Нероның бұйрығы бойынша қуғынға ұшыратылды, саяси ойынның құрбаны болған ол өзін-өзі олімге бұйырды.

Басқа стоицистерге қарағанда Сенека барлық адамдардың рухани бостандық идеясын олардың қоғамдағы орнынан тоуелсіз түрде қарастырды. Оның кезектесуі бойынша құлдықтың объектісі мен ауқымы адамның рухани және ақыл-ой дүниесі емес, оның тәні ғана. “Құлдық адамды барлық жағынан бектейді деп ойлайтындар Кателлесті”, — деп жазды ол, “оның ақыл-ойы құлдыққа тоуелсіз. Құлдың тәні ғана Қожайынына бағынғышты, ал ақыл-ойы мен рухы өзше тәуелсіз”. Сенеканың айтуынша, құл да табиғаты жағынан барлық адамдармен тең, оған жан жәнс рухани сипапар да тән. Құлдың өзін сатуға, немесе сатып алуға болғанмен, оның еркін ақыл-Ойы мен рухани жан-дүниесін саудаға салуға болмайды.

Ежелгі грек стоицистері сияқты Сенека да барлық себептерді Құдайлық рух пен тағдырдан іздейді. “Тағдыр заңы”, оның айтуы бойынша, өз дегеніне бағындырады. Адамдардың іс-әрекеті галамның қажеттілік заңына байланысты, олар бір-бірінен болмай қоймайтын заңды қажеттілікке, яғни тағдырға өз еркімен немесе мейбірлі түрде бағынуларымен ерекшеленді. Адамдар галамдық Қатынастарды өзгерте алмайды, оған қарсылық көрсетуге ғана талпынады. Олардың өмірдегі ауыр тауқыметіне риза болмағандар да, мұндай өмір сүретіндер де тағдырға қарсы тұруға талпыныс жасайды, өйткені адамның табиғаты тоқымсыз да, Қанағатсыз. Сенеканың табиғат-Құқықтық Қоңцепциясына қарағанда болмай қоймайтын жәнс құдайлық сипатқа ие “тағдыр заңдарына” бүкіл адамзат міндетті түрде бағынады. Табиғат құқық бұл жерде галамдық құрылымның тәртібі мен өкілдерінің себебін білдіретін қажетті табиғат факті ретінде көрсетіледі. Заңдар өзінің жазылған немесе жазылмағандығымен ғана ерекшеленбейді. Оның айтуынша, “жазылмаған кейбір заңдар жазылған заңдардан да қаттырақ”.

Мемлекеттің пайда болуы мен өмір сүруі де бүкіл галамдық қажеттіліктегі туган. “Табиғат құқықтары мен табиғат мемлекеті мойындау қажетті және парасатты іс” Табиғат-заңдары бойынша мұндай мемлекет мүшелерінің оны мойындаған кәсіпке мойындамағандығына қарамай жалғыз бірдей мемлекет болып саналады. Ал кейбір жекелеген мемлекеттік құрылымдар жекелеген топтардың мемлекеті ғана болып табылады. Осыған сәйкес мемлекеттің де үлкен және кіші түрлері бар. Олар да үлкенкішілігіне қарай “тағдыр заңдары” жүрді немесе оған наразылық білдірді.

“Тағдыр заңының” қажеттілігі туралы ойларына қарамастан Сенека адамдарды ізгілікке, жақсы істерге ұмтылуға жәнс даналық пен білімді үйренуге ілгері бағындырады. Ол адамдарды, “алдымен ізгі нәсілдерді, ал одан соң даналықты үйрен, өйткені, алғашқысысыз соңғысына үйреу қиын. Ерлік дегеніміз — үрейді жиренс жек қору. Ол бізге тән қауіп-қатерлерді мазасыз етеді, оларды шайқасқа шақырып, қуыретеді деп, ұнсыз ізденіс пен талғаттың Нысқа шақырады.

Сенека “ұят” ұғымын моральдің негізгі ұғымы — адамдардың іс-әрекетінің үйлестірушісі ретінде қарайды. Оның айтуына “ұяттылық кейде заңдар шектенген нәрсені де шектейді”.

Адамдар жеке басының мүддесі үшін ғана емес, басқалар үшін де, қоғам мен мемлекет үшін де өмір сүруі тиіс. Бұл қағида туралы Сенека “өзі туралы ғана ойлап, барлығың, нәрсенен өз пайдасың іздейтін адам бақытты бола алмайды. Өзің үшін өмір сүртін келсе, өзгелер үшін де өмір сүр” деген тужырым жасайды. Сенсканы өзінің диктатор шөкірті Нерон билікке қастандық жасады деген айыппен өзін-өзі елтіруді бұйырды. Билік төртбінен адалдық тақытқан ойшыл-ұстаз шөкіртінің бұйрығын өзінің тамырын КИЮ арқылы орындайды.

Осықдай идеяларды баса рим стоиктері философ Эпиктет пен император Марк Аврелий Антонин одан өрі жалғастырды. Шыққан тегі жағынан кул болған Эпиктет Кіші Азиядағы

Фригинде дүниеге келеді. Кейіннен император Неронның оққағарларының бірі ретінде Римге келген ол кеп ұзамай еркіндікке босатылады. Император Домитиан 94 ЖЫЛЫ Римнен барлық философтарды қуғаннан кейін Балқандағы Никополь қаласына тұратпап, онда өзінің философиялық мектебіп ашады. Эпиктет ешнәрсе жазған емес, од өзінің ілімін ауызша жүргізген. Оның философиялық және саяси—құқықтық ойлары шөкірті Флавий Аррионның жазып қалдыруымен ғана бізге дейін жетті. Аррион өзінің ұстазының ілімін “Эпиктетке сүйену”, “Эпиктеттің эңгімелері”, “Эпиктеттің ойлары” деген кітаптары түріде қалдырды.

Эпиктеттің философиялық кезқарасына рим стоиктерінің бірі философ Мусония Руфус сабағы үлкен есер етті. Ол кезде Римнің зиялы адамдарының арасында стоицизм іліміне еліктеу және үйрену сонге айналған еді. Эпиктеттің тәлім-тәрбиесі өмірі де оның өзінің жүргізген іліміне сәйкес келді.

Адамның ақыл-ойы мен адамгершілігі жан-жақты жетілдіруді және оған міндетті түрде сүйенуді тағыздаған Эпиктет билік пен құқықты терең сөзге алды. Аристотельдің “Өзіңе ұнамағанды басқаға істеме” деген тағатты сезін серік еткен ол “кул болу өзіңе ұнамаса, басқаны кулға айналдырма. Егер ҚУЛДЫН ҚЫЗМЕТІН ЕШНӘРСЕ ІСТЕЙ АЛМАСА, онда ең алдымен өзіңді кул есебіне жатқыз” деген тужырым жасайды.

Философияны этикаға жақындатқан СТОИЦИЗМ теориясы Эпиктетте анық байқалады. Этика бойынша Эпиктет адамның ішкі өмірі мен тағдырға бағыяу туралы қағидаларды қорғайды. Және де біздің еркіміздегі зағгар мен біздің еркімізден тыс зағгарды айыра білу керектігін айтады: “Біздің еркімізге біздің ойымыз, қажетсіздігіміз, мақсатқа ұмтылуымыз және бейбітшілігіміз, яғни біздің барлық ерекетіміз жатады, аз біздің еркімізден тыс нәрселерге денеміз, мүлкіміз, ақал-даққымыз, яғни біздің ерекетімізге кенбейтін нәрселер жатады”.

“Табиғаттан берілген біздің еркіміз бен бастауымызға ешнәрсе де кедергі келтірмеуі тиіс, аз біздің еркімізде тыс нәрселерден кедергі көп, ояы басқалар бізден алып та қоюы мүмкін” деп есептейді Эпиктет. Оның бұл пікірін адам бастауына ұғымы қорыныс табады. Бірақ Эпиктет бойынша бастауық шындық пен Тозімділікті және өзің-өзі ідектің блуді қажет етеді. Ол өзінің бұл ойыш былайда қорытындылайды: “адамның өзінің ақшасынан, ұй-жайынан, қарақопсысынан айрылуы екініңтеі емес, өйткені, бұның бері адамға тиесілі емес. Ал адам өзінің шынайы меншігі — өзінің қабілеті жогалтса, бұл өяді екіншітеі-ақ”.

Марк Аврелий Антонин (121—180 жж.) рим стоицизмінің кернекті өкілдерінің бірі. Ол Антонин Пийдің мұрагері болатын. Антонин Пий принципаты кезінде (136—161 жж.) Рим, аз одан кейін Еуропа тарихындағы “алтын ғасыр” деп атады. Антонин Пий өлгеннен кейін (161 жылы) оның мұрагерлері өзінің асырап алған ұлдары Марк Аврелий мен Луций Вер болады. Луций Вер қайтыс болғанға дейін олар империяны бірлесіп басарды. Бірақ іс жүзінде ИМПЕРИЯНЫ бұлардың үлкені Марк Аврелий бастады (161—180 жж.) Ол үлкен империяны бастауына қойған жоқ, “Өзімнен өзім оңаша” деп аталатын стоицизмдік философиялық трактат та жазады. Бірақ оның бұл шығармасы басуға арылмаған, өзінің

оңаша ойларынан туган жазбалар болатын. Ол өзімен-өзі сырласу арқылы қоршағая орта мен елемді тануға тырысады.

Ол барлы адамның заң алдындағы төттігі сақталған мемлекет туралы ойында ол, патшалықтағы барлық адамдардың бостандығын алдығы қатарға қояды. “Өзімен өзі оңаша” шығармасында ол, адамдар рухани бастауы жөнінен саналы тіршілік иелері, солай болғандықтан не істеу керек немесе не істемеу керектігі де жалпыға бірдей болады, солай болғандықтан заң да берімізге жалпы, заң жанды болғандықтан да біз беріміз тен еркін азаматтармыз”, — деп жазады.

Өзінің бұрынғы және сол кездегі өмірінс баға бере келіп, Марк Аврелий елем мен өмір бірқалыпты, ол жақадан ешнорс де бермейді, етектер гана қайталаңады деген тұжырым жасайды. Адамдар өмірге келеді, өлсе өтеді, үйленеді, дүниеге ұрпақ өкелсді, бір-бірімен соғысады, татуласады, бұның бері өткен уақыттарда болған, қазір де болып жатыр, алдағы уақытқа да бұл жағдай қайталаңады. Пессимистік сарында айтылғая ояң бұл ойлары өзі өмір сүрген, империяның дағдарысқа ұшырауы мен бүліншілікке тап болған кезең-тегі кеңіл-қуын білдіретін өді. Аятоян өзінің пессимистік ойларына адамдардың белгілі бір мақсат жолы-шағы күресі және тағдырға қонбсу туралы ойларын қарсы қояды. Тағдыр берген қиыншылықтарға арамастан адамдар өздөрінің адамгершілік қасиеті сақтауға, жаман өдеперден қашық болуға, адамдық парызын орындауға тиіс деп саяйды. “Адам қаядай болу керек деп бір-бірімізбен дауыққанмызша, адам болуымыз керек. Ойткөкі жаман өрекеттер шамның өз табиғатын жоюға өтермелесе, жақсы, мақсатғы іс-өрекеттер гана адамды басқа күш алдында бас өмеуге, өзіменөзі болуға бастайды. Адамдардың жалпыға пайдалы өрекеті жаллы өгілік болып табылады”.

Грек және рим стоиктерінің Индиядағы және табиғи

уқытқы қағидалары рим заңгерлерінің кезектөрісіне да өкпалын тигізді. Олардың аталған қағидаларын рим заңгерлері адамның ажырамас уқыттары туралы ойларында одан өрі дамытты.

Рим заңгерлерінің тек іуықтаяу саласында гана өмес, бүкіл өлөшік өркөністке қосқан өлесі айрықша. Олар қуқыктануды алғаш рет жеке ғылым ретінде қарастырды. Қуқыктанудың жеке ғылым ретінде талыптасуының өзіндік алғышарттары да болды. Оның өң бастысы өжсгі грек және рим мәдениетінің қарқынды дамуы өді. Рим Империясы керші мемлекеттерді өздеріне бағындырып қана қойған жоқ, олардың қуқытқы тежөібөсін, сот практикасын, саяси өстегі қуқыктарын Рим тарихына бөйөмдеп, өзіне тен өрекше іуық жүйөсін күрды. Рим қуқыгы үнемі өстөдірілуде болды. Қазіргі қуқыктануды терең түсіну үшін Рим қуқыгының тарихи дамуымен, оның өрксөліктерімен, белгілерімен және сол кездегі қуқытқы терминдер мен түсініктермен де жақсы таныс болу керек.

Өжелгі Римде қуқықпен айналысу алғашқы кезде абыздар алқасының бірі понтификтердің ісі болды. Жыл сайын понтификтердің бірі жеке адамдарға ашаның қуқытқы мәселелері жөніндегі Позициясына хабарлап отырды. Б.з.д. 300 жылдар шамасында қуқыктаңу понтифиөрд белініп шығады. Қуқыктанудың басталуы сол кездегі дерөктер бойынша Гней Флавияның атымен байланыстырылады.

Б.з.д. 253 жылы гөлебөйлерден шықан алғашқы жоғарғы понтифик Тиберий Корунканий өзінің шөкірттерімен бірге заң мәселелеріне талдау жасап, қуқыктанудың бұқаралы оқуын бастады.

Б.з.д. 11 ғасырдың ортасында қуқыктанудың, өсіресе азаматтық қуқытқы дамуына М. Манилий, П. Муций Сцевола, М. Юний Брут өдеуір өлес қосты. Претор өдиктысына алғаш рет Сервий Сульпіций Руф түсініктеме берді. Оның шөкірті А. Офилий азаматтық қуқық жөніндегі көптеген кітаптардың авторы болды. Офилийдің шөкірті К. Элий Туберон жеке және бұқаралық қуқық туралы жазды.

Рим заңгерлерінің қызметі мынадай қуқытқы мәселелерді шешуге көметсесті: 1) өөрожеге — жеке адамдардың қуқық мәселелері жөніндегі сурақтарына жауап беру, 2)

саеге - келісімдер мсп мемлелер (шартгар) жасауга кемектесу және формулаларды хабарлау, 3) аеге сот ісіне кемектесу.

Римдік куқык езінің гулденген кезеціне республиканың содгы кезеці мсн икшерияның алғашқы ею жарым ғасырыңда жетті. Империяның алғашқы кезеціпен бастап-ак императорлар куқыктану беделіне сүйснуге және оны оз мудделеріне бағындыруга тырысты. Осы максат ушіі Августиннің бтлік сту кезсцінен бастап атакты заңгерлер император атынан жауап беруге арнайы уыктар алды. Бұл кезде тек заң кызметкерлері гана емес, бүкіл куқык беделге ис болды. Когамның куқыкка дегсн осЫт-щай кезкарасы куқыктың устем және еділ болуына кемектесті.

Заңдар мсп куқыктык нормалар коп езгеріске ушырамады. Римдіктер куқық нормасын бузуга, езгертуге нсмесе жоюга асытктады. Куқыктык нормалар тек ешкім қолданбаган жат дай- да гана жойылу керек дегсн принцип устем болды. Заң шығару жумысы курметті де кийн жумыс ретінде багаланып, оның авторлары халық арасында улкен беделге ис болды. Осы кезде куқыкпен айналыскан заңгерлердің улкен тобы пайда болды. Олардың есімдері мсп ецбектері казіргі кунге дейін жетті.

Классикалькк деуірдегі кептеген атакты заңгерлерден Гайды (11 г.), Палинианды (іІ—ІІІ г.г.), Павелді (і—І г.г.), Ульпианды (ІІ —111 г.г.) және Модестицді (11—111 г.г.) атауга болады.

Император Юстинианның кезінде рим куқығын бір жуйеге келтіру — кодификациялау жургізілді. Кодификациялау рим куқы-гының кулдырауымен туспа-тус келсн еді. Бұл кезде рим куқыгы бурьшгыдай каркышды дамымады. Сондыңтан да куқыктык нормаларда оның саньшан горі сагтасына кошу урдіс алды. Азаматтык куқык жинакталган Юстиниан кодификациясы “Корпус юрис цивилис” деп аталды. Бұл кодифікацияга сд алдытмен Гайдың институциялары кірді. Гай институциялары куқыктык бастауыш окуга арналган рим куқыгының нсгізін урады. Мунда сонымен бірге Ульпианның, Флорснтиннің және Марцианның ецбектері де енгізілді. Институциялар терт кітапа, кітаптар титулга, титулдар параграфка беліяді. Кодификациялау сонымен бірге дягестерлерді (немесе пандскытар) де жамтыды. Бұл белітше б.з.д. 1 ғасырдан б.з. ГУ ғасырына дейінгі 38 заңгердің ецбеіегерінен ,тзіі-шілер альшды. Бүкіл дигестының 70 процентін улы бес заңгердің ецбектері курайды. дигестыларда барлығы 1570 кітаптан узінділер келтірлді. Кодификацияның үшінші белімі Юстиниан кодексі деп аталды. Буган рим императорлары шыгарган ресми жарлықтарымен бірге Юстинианның озінің де 50 жарлыгы енгізілді.

Кодификациялаудың барлык жумысын және дигестыларды курастыруды УІ гасырдагы танымал рим заңгері Трибониан баскарды. Рим заңгерлерінің кызметі сн алдымен куқыктың тожірибснің кажетін отеуге және сол кездегі заңдарды когамның даму ерекшелігі мен озгерісіне карай бейімдеуге бағытталды. Олар сонымен бірге тусініктемелер мен нақты істерге берген жауалтарыңца, кесіптік окулытарында кегттеген жалпы теориялькк кагтталар мен ережелерге талдаулар жасады. Бірақ олар жалпы куқыктык принциптер мен аныктамаларды айкыыщауда нақты куқыктык меселелерді талдауга кебірек кеціл белді. Олар кез-келген куқыктың нормалы аныкауга асыкпады. Ойткені асыгыс кддам жасауга жол берілмейтін і—ІІ гасырларда заңгерлердің ережесіне айналган “кез-хелген аныктама каулті” кагидасы да осы кезден калган. Бұл туралы белгілі рим заңгері Яволел “Цивилтік куқықта кез-келгел нерсеге аныктама берудің соың насырга шаптырады, ейткені оларды жокка шыгаратын жагдайлар аз кездеспейді”,— деді.

Ежелгі римдік куқыктык ойдың ерте сатысылда діни ұғымдардың устетшіігіне сейкес куқыт құдайдың берген сыйы ретінде тусілдіріледі және іа терминімен белгіленді. Ал “ц” ден аталган куқыкта табиғи куқықтар мен куқыктык ілімнің одан кейінгі даму тарлхылдагы куқыкталу, одет-гурып куқыгы, заңсар, маглстратгардың эдиктері, сенатгың шшітшері, залгерлер тусінДірмелері, принципстің жарлықтары, императорлардың конституциялары камтылды.

Ульпиан бүкіл куқықты букаралық және жеке куқық дел болді. Оз кезегілде жеке куқықтың озі утп бвлікке табиғи, халықтық және цивильдік болып белінді. Ульпиан халықтар куқығын табиғи куқықтың курамды бір болігі ретінде карастырады. Ойткені олардың арасыт-шағы айырмашылық бұл ардың мені, касиеті және сапасына карай емес, оның ереккет сту астарылан іздестірілсді. Ульпиат-тның айтуығ бойынша, табиғат буқл тіршілік иелеріне табиғи кужық берген. Ер мен ейелдің жакындасуы, одан баланың тууы, оган тербие беру тек адамдар гана емес, баска да тіршілік иелеріне тен касиет.

Ульпианның бұл ойын заңгер Гай да жалғастырды. “Залдар мел эдет-гурылтар арқылы басқарылатын барлық халықтар,— деп жазды ол, барлық адамға ортақ ездерінің жеке куқықтарын пайдаланады. Халықтар куқығы жадны куқықтар ретінде де, озілін негізі мел мені бойынша, табиғл куқықтар болыат табылады. Ойткені бұл куқықтары бүкіл адамдар арасына табиғи сана орнықтырады, барлық адамдарға бірдей қолданылады, корғалады және жалпы халықтық куқық болып саналады”.

Куқықжа тен оның касиетгері, және оның курамды беліктерінің езара байланысы мен бірлігі туралы заңгер Навел бірқатар кунды пікірлер айзты. Оның куқықтың бірыцғай сипаты туралы тусілдірмелеріңде куқықтың турлі беліктеріле карағалда олардың ертурлі езара байлалысышың мағыналық аспскгілері соз болады. “Куқық” сезі,— ден тусігшірді ол,— бірнешс мағынада қолданылады, біріншіден, “куқық”, табиғл куқық ретілде, еркашан да еділсггі және кайырымды дегелді білдіреді, ал баска мағынада “куқық” блсгілі бір мемлскетке тутас беріле немесе оның бір белігіне гана пайдалығ болып саналадын. дегснмен де біздің мемлскс’тте дурыс “куқық” рстілде преторлық куқықты атаймыз.

“уыжтығ оқып уырслу үшін,— ден атап керсстгі Ульпиан,— ец алдымен іт (куқық) созінң кайдан шыққанын білу керск, од діліа (шылдығк, еділдік) сезінен шыққан. Цельстің берген тамаша анықтамасылда куқық дсгеніміз ан (онер), Болі (кайырым) және аепі (телдік және еділдік).

Шылдық пен еділлік (ітіілт]а), Ульпиаллыл пікірінше, еркімге оз куқығын туракты және уздіксіз беру болып табылады. Куқық еділдігі туралы осьышдай жалпы тусніксксн Ульпиая “адал емір суру, баскаға злян келтірмсу, эркімге езінің кажеттігін алуға мүмкілдік беру” деген корытыңды жасайды.

Рим заңгерлерінің ецбекгерілде заң туралы тусініктемесі сдеуір орын алады. Мысалы, Пагиллал заңға мынадай анықтама берсді. “Заң дегеніміз — акылды адацдардың уйғарымы мел шешімі, эдейі немесе абайсызда жасалатығл кылмысТыи ауыңздықтауы, мемлекеттің жалпы корғаны” арапайым тілмен айтқалда, келтірілген заң анықтамасылда оның жалпы кундылығы, акылға конымдылығыт, елеуметтілігі, жалпы мемлскентік сипаты (заңды мемлекеітің корғауы және орылдау мідстгілігі мағынасылда) белгілері келтірілген.

Тағы бір рим заңгері Марциан заң сипатына анықтама беруде греістің лы ойшыл-іवेशені демосфеннің созін клтіреді. Оның айтуынша “заң дегеніміз — барлық адамның ортурлі куштер жатдайышда бағынышты болуы, яғни, кез-келген заңның адам ойының (ойлап табуы), құдайдың сыйы, акыңцығ адамдардың шешімі болып жедіс табылатындығыңда”. Ал заңгер Модестин заңның кушін оның “буйыру, тиым салу, жазалау” касиетсрінде дсп есептейді.

Рим куқықтық ойының маңызды табығстарышың бір куықТЫ букаралық (кепшілік) және жске куқықка белуі болып табылады. Олар букаралыж (копшілік) куқық саласында шіркеу ислері мен абыздардың Куқықтық жағдайы, мемлекеттік органдар мсп лауазымды адамдардың окілеттілігі, азаматтық және баека да мемлскепік-азамапық институттар ұғымына талдау жасады.

Республикадан монархияға ету кезінде рим заңгерлері цезаризм режимін Куқықтық турғышан ресікшеуге және императорлардың заң шығарушы билікке МТЫЛУЫТГ негіздеуге сдеуір куш салды. Мысалы, Гай императорлар жарлыцтарының заңдық кушін корғады. Ульпиан бойынша да императорлардың актілері заң болып табылды. Оның

“притщспс зат-щы орывдаудан босатылады”, “принцспске не кджет болса, соның зацдың куші бар” деген создері осының айқын делелі бола алады. Коптеген заңгерлер императорлардың сснімді, кецесшілері дс болды және мемлекетгегі жоғары лауазыщды кызметгсрді аткарды. Бірақ, олардың кейбірі билік кушінің курбацдарьша айнады. Мысалы, Ульпиан преторий префектісі КызмеТiНде прсториандықтардың бейбастыгы мен ЗорльЖ-зомбылығына карсы Куресінде бірнеяте іастаидықтардан кейін император Александр Севсрдің буйрыгымен елтірілсді. Преторий префектісі болған Павиниан да 212 жылы елімге буйырылады.

Рим заңгерлері жеке куқык, есіресе цивильді куқык меселелерін тацдауга басты коціл белді. Гай цивкгтьді куқыкка халықтар езі жасаган куқык ретінде тусінік береді. Оның айтуынша, рим халқының азамат'Іьтк куқыгы, оның ішінде жеке куқыгы завдардан, гтлебейлердід шешімдерінен, сенаггыц каулыларынан, императордың жарлықтарынан, магистратгардың эдиктерінен және заңгерлердің жауаптарынан турады.

Цивильдік куқык саласында рим заңгерлері мсншік, отбасы, есиет, шарт меселелерінс жан-жақты талдау жасады. Мулітстік катышастарды ретгеуде олар жеке меншікті корғау позициясында

болды. Олар меншік куқыгын затгы абсолютті турде ислену және вайдалану деп тусіт-щірді. Яғни зат иесі затгы жотога да куқылы. Бірақ, мсншік иесінің куқыгы каншама кец болғаныгмев, ел басқалармен санасуга мия,цеггі.

Рим куқыгыт бойыуша, мсвшік объектісіе малдар, затгар және тагы баса куралдармен бірге кулдар да енгізілді. Гай ивституцвясътнда “адақшардың куқыктыгк жагдайыцдагы басты беліушілік, барлық адамдардың не сріктілер, не кулдар екендігінде. Ерікті адамдардың кейбірсулері — еркін тугавдар, скіншілері — ерківдіккс жіберілгевдер. Ерків тугаядардың мені — олар емірге еркін келгеі-щер, еркіндіккс жіберілгевдер — олар заңды кулдықтан еркіндікке босатылгавдар”. Адамдардың куқыктыц жагдайы бойынша, осылай белінуіне Ульпиан да завдык сипат береді. Оның айтуынша, адамдардың муцдай топка белінуі “олардың табиғи куқык бойынша срків болып туганына карамасган, халықтар куқыгы бойынша пайда болган”.

Риі,і заңгерлерінің куқык туралы ілімі куқыктык ойдьтц одан ксйінгі дамуына улкен ык,валын тигізді. Рим ук,ыгының мыктылығы мен сапалылығын делелдсйтін жагдайлар атс кав. Елемді үшінші рст куқыгымен жаулап алган (бірініві рет есксрлерімсв, екінші рет христиан дінімен) римдіктердің елемдік куқыктануга коскан улссі орасан зор. Римнің бірнеше ғасырлық классикалык тарихы оның куқыктык дамуытн буктл елемдік тарихи маңызды окигага айналдырды. Рим куқыгы кейівгі деуірлсрде кеітегсн мемлекепсрдің куқык жүйссінің вегізін қалады. Рим куқыгымен айналыскан заңгерлер мен ойшылдар да оның узак ғасырлық тожірибесін жоғары бағалады. Қазіргі уакыпагы қолданыстагы куқык термивдері мен анықтамалары да ежелгі рим куқыгы дамуының жетістіктері болып табылады.

Әдебиетгер:

1.Негізгі

- 1.Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
- 2.Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
- 3.Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

2. Қосымша

1. Утченко С.Л. Политические учения Древнего Рима. 4-вв. д.н.э. М.,1977 г.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

**4 Тақырып Орта ғасырлық Батыс Европадағы саяси-құқықтық ілім
(У—ХУ г.г.)**

Түйінді сөздер: теократия, құдай заңы, әлемдік заң, аквинат, шіркеу, католицизм.

Негізгі сұрақтар:

4.1. Орта ғасырлық батыс еуропалық қоғамдағы саяси-құқықтық ойдың негізгі белгілері мен бағыттары.

4.2. Фома Аквинский мен Марсилиус Падуанскийдің мемлекет және құқық туралы ілімі.

4.3. Орта ғасырлық ерстіктер қозғалысындағы саяси ұйымдар (X—XV г.г.).

Тезис. 4.1. Батыс еуропалық орта ғасырлар тарихы алуан түрлі айтулы оқиғаларға толы ұзақ деуірді қамтиды. Бұл деуір экономикалық және қоғамдық өмірдің, ертүрлі топтар арасындағы шиеленіскеп күрестің жаңа формаларының тууы мен дамуымен, өткір саяси және ИДСОЛОГнюГЫК қалыптасуымен буржуазиялы алғашқы революциялармен және мәдениет пен ғылымның одан ері дамуымен, ұлы жаңалықтар мен өзгерістер ашқан ұлы ойшылдарымен елгілі болды. Бұл кезеңде адамзат материалдық және рухани мәдениеттің дамуы жөнінде тарихтың бұған дейінгі кезеңдерімен салыстырғанда деуір ілтері басты. Бұл деуір бүкіл адамзат ұрпағы мақтаншы ететін ұлы адамдар тобын өсіріп шығарды. Петр Абельяр, Роджер Бэкон, Николай Коперник, Джордано Бруно, Данте, Петрарка, Шекспир, Сервантес, Рафаэль, Микеланжело, Леонардо де Винчи, Рембрандт және т.б. әдебиет, опера және музыка салаларымен қатар саяси-құқықтық ойдың Фома Аквинский, Марсилиус Падуанский, Никола Макиавелли, Томас Мор, Томмазо Кампанелла, Мартин Лютер, Жан Боден, Филипп де Бомануар сияқты алдыңғы қатарлы өкілдері де осы деуірде өмір сүрді.

Орта ғасырлық батыс еуропалық саяси-құқықтық ойдың бұл кезеңдегі дамуының езілік белгілері мен ерекшеліктері де болды және қарастырылып отырған деуір аралығында саяси-құқықтық ілім өз бейнесі мен сипатын үнемі өзгертіп отырды. Бұл кезеңде СОЛ кезеңдегі феодалдық қоғамның елеулі, ЭКОНОМИКАЛЫК және саяси жүйесіндегі эволюциялар дамуының заңды негіздері болатын. Басқа да кезеңдер сияқты феодализм ершік мың жылда астам тарихында (У—ХУІІ г.г.) өзгеріссіз қалған жоқ. Өлі-дірігіш Қуштердің өсуімен бірге өндірістік қатынастарға тең алға басушылық та бошы, феодалдың мәмлесеуітердің

элеулеттік құрылысы сияқты саяси бейнесі де өзгерістерге ұвтырады.

Эволюциялық даму негіздеріне қарай тарихшылар орта ғасырлар кезеңін үш деуірге бөледі:

1. Ерте феодалдық кезең (У—Х' г.г.) Бұл кезде феодализм қоғамдық-экономикалық формация ретінде қалыптасты, алсіз ұйымдасқан ірі мемлекеттер пайда болды, олар біртіндеп саяси бытыраңқылыққа ұшырады.

2. Феодалдық қоғамның дамыған және гүлденген кезеңі (ХІ г. ортасынан — ХУ г. соңына дейін). Бұл кезде бір орталыққа бағынған сословиелі — өкілді монархиялар өмір сүрді.

3. Кейінгі орта ғасыр (XV г. соңы — XVII г. басы). Феодалдық қоғам елсіреп, дағдарысқа ұшырады, капиталистік қатынастар пайда болып, абсолютті монархиялық билік орнады.

Феодалдық қоғамның елеумсіз-экономикалық қурылысы және ол тудырған ортағасырлық қоғам арасындағы күрес оның саяси құрылымын, иерархиялық мазмұнын МСҚ сипатын және міндеттерін белгіледі. Мемлекет, құқық және дін мен шіркеу орта ғасырларда феодалдар мүддесін қорғап, халықтың басқа қалың тобын оларға бағынышты етуге қызмет етті.

Феодалдық мемлекеттер орта ғасырдың ортағасырлық ортағасырлық ортағасырлық формада билік етті. Феодалдық алғашқы дәуірде — ірі формадағы, бірақ мемлекеттік елсіз бірлестіктер (Улы Карл империясы), кейін X—XII ғасырларда ұсақ, саяси құрамалар — княздық, герцогтік, графтық және басқа түрлері де (феодалдың бытыраңқылық кезеңі) болды, XII—XIII ғасырларда келген елдерде мемлекеттік орталықтандыру процесі жүріп жатты және ол бірте-бірте “сословиелік монархия” формасына айналды, онда ең шамасынша күшті корольдік екімші билігі сословиелік билікпен жиналыстармен ұштастырылды. Ал, кейінгі орта ғасырда феодалдық мемлекеттер ең соңы, неғұрлым орталықтандырылған тежесіз монархия формасына ИС болды.

Феодалдық қоғам дамуының осындай кезеңдік сипаты батыс еуропалық орта ғасырлық, саяси құқықтық ойдың даму деңгейі мен оның ерекшеліктерін белгілеп берді. Бұл кездегі саяси құқықтық ойдың қалыптасуы мен дамуына орта ғасырлық философияның практикасы және схоластика деп аталған ілімдері де едәуір ықпал етті, Философияның схоластика деп аталған кезеңі Рим империясының құлауынан бастап қайта өрлеу дәуіріне дейінгі 600—700 жылдай уақытты қамтыды.

56

57 Схоластика ағыл-ойға діни сенімнің үстемдігін жүргізудің заңдылығын Доделдеуге тырысты. Христиан діні арқылы феодалдық қоғамдағы қарым-қатынастарды олардың қайшылықтарын, МСҚ биліктің үстемдігін заңластыруда схоластиканың басты миссиясы Кудашың ақиқат екендігі мен жанның мейілінділігін Доделдеуге ұмтылды. Осыдан келіп, мемлекет және билеушінің іс-әрекеттері мен ішкі мәнін, ұдай ісіммен байланыстырды.

Еуропа елдерінде феодалдар мен ақсүйектер үстемдігін нығайтуда христиан діні мен шіркеуі ораса зор рөл атқарды. Батыс және Орталық Еуропала бұл — католиктер Шіркеуі, Византия мен Шығыс Еуропа елдерінің көпшілігі — православия шіркеуі болды. Шіркеу феодалды ырығлысты ұдай қорғады, халық бұқарасына бой ұсынушылықты сезсіз бағыттылықты ұағыздады. Оларды о дүниеде Жарылауға үміттендірді және ой сәтіндігі Қоріністерін берімен аяусыз күрес жүргізді.

Батыс Еуропалық орта ғасырлық саяси құрылымның ойдың басты ерекшелігі олар сол кездегі христиан діні мен Рим-католиктік Шіркеуінің едәуір ықпал етуі болды. Шіркеу орта ғасырлардағы рухани өмір саласына үстемдік билік етті. Орта ғасырлық христиан діні феодалды қоғам қозғалысының түп тамырын белгіледі, адамдар санасына үстемдік етті. Орта ғасырлық саяси тарихтың бүкіл он бойында рим-католик шіркеуі мен Рим папасы және феодалдар мен монархтар арасындағы үстем билік үстемдігін қиял-кес күрес үздіксіз жүріп отырды. Бұл күрес те орта ғасырлық саяси құрылымның ойдың ортағасырлық дамуына және ортағасырлық кезеңдердің пайда болуына өзінше ықпалын тигізбей ойған жоқ.

Шіркеу идеологтары МСҚ ішкі құрылымын шіркеудің қамқорлық негізі деп түсіндірді. Осыдан келіп христиан дініне мемлекеттердің Христиан шіркеуіне бағыну міндеті пайда болды. Ерте феодалдық қоғам дәуірінде Шіркеудің өзінділігі мен феодалдардың шаруаларды қанауы және езуі діни кезеңдерге шеңберінен шыға алмады. Бірақ үстемдіктің және қанаудың құралы болған христиан діні мемлекет тарапынан қолдауға алынды.

Сол кездегі Саяси Үйшты Ойдың басты Месслерінің бірі де коғамдық өмірде ай билік (үйітм) Рухани (шіркеу) немесе азаматтық билік (мемлекет) басымдықта и болуы керек деген сурак теңретікде болды.

58

Шіркеудің саяси үстемдігін жақтағая оның кдеологгары мемлекеттің пайда болуы мсп онын өмір суруі шіркеуден, езінің беделі мен билік стү ықпалын Христостан алған деген уәжді алға тартты. Олардың айтуынша мемлекет және оның билеушісі шіркеудің қызметшісі.

Шіркеудің мемлекетті езіне бағышдыруга және коғамдық өмірде саяси басшылыққа умтылуыша қарсы болғандар мсп шіркеудің ақыл-ойға үстемдігіне наразылық білдіргендер де христиан ілімінің принциптерін жоққа шығармады. Озара жауласушы лагерьлер христиан дінінің принциптерін өз маісапары үшін пайдаланды. Ортурлі идеялық ағыпшар да діни дунистанымдыж кезкарас шеңберінен шыға алмады.

Христиандық және католик шіркеуінің қалың ықпалына ие болған орта ғасырлық саяси-қуқытық ойда, сонымен бірге, антикалық саяси-қуқықтық идеяларды жаңа тарихи жағдайға бейімдеу процесі де жүріп жатты. Қайта орлеу (фр. “Ренессанс”) доуірі саяси-қуқытық ойдың дамуының жаңатта мазмұнымен сипағалады. Әдебиет пен өнерде, философиялық және саяси қозғалыстарда жаңаша көрінген қайта орлеу мәдениетінің идеялық мазмұны, едетте “гуманизм” терминімен белгіленеді (“Гіңгіа

— адамгершілік деген сөзден шыққан). Қайта орлеу мәдениеті осының алдында өткен орта ғасырлық шіркеулік-феодалдық мәдениетке қарама-қарсы болуы оның шын сипаты болып табылады. Гуманистік ілімнің мұраты — шіркеу уағыздаған діни сенімдерден арылу және адамның жеке басын жанжақты дамыту еді. Бұл туралы итальян гуманисті Пеко делла Мирандолла “Құдай адамды өлемнің заңдарын танып білу, оның өсімдігін сую, оның ұлылығына таңдану үшін жаратқан. Адам өз еркі бойынша өсіп жетіле алады, оның бойында мейлінше сан-алуан тіршіліктің еркіндері бар”,— деп жазды.

Қайта өрлеу доуірінің адамдары, оның гуманист ойшылдары феодалдық дүние тану жүйесін сыңа алды. Жаңа өлсуметтік топтың кдеологгары — гуманистер — феодалдық коғамның соқыр сенітшеріне, қараңғылығына, шыққан тегімен мақтануына жиіркене қарады.

XV ғасырда жаңа туыс келс жатқан буржуазияның мүддесін білдірген Ф. Бэкон, Р. декарт, Т. Гоббс, Б. Спиноза,

Г. Лейбниц және тағы басқалардың тың саяси-қуқытық қозғалыстары феодалдық коғамның сословиелік құрылысы орнықтырған феодалдық-шіркеулік ідеологияның негіздеріне сәулі сөккі берді.

59

1 4.2. Рим папасы өзінің саяси және рухани өмірдегі өң жоғарғы қуқылығына XV ғасырда жетті. Бұл кезде католик дін басшылары адам санасына билік жүргізудің схолостикалық жүйесін жасауды аяқтаған болатын. Бұл жүйені жасауда доминикан монахы, діни-ғалым Фома Аквинский (Аквинат) үлкен роль атарды. Оның шығармаларының негізі орта ғасырлардағы шіркеудің ресми идеологиясының энциклопедиясын құрады. Оның шығармаларында сонымен бірге мемлекет, заң, қуқық және билік мәселелері де қамтылған.

діни-ғалым Фома Аквинский өз шығармаларында Аристотельдің қозғалыстарын католиктік шіркеу қадғасымен үйлестіруге және діннің позициясын осылайша нығайтуға умтылды. Фома Аквинскийдің мемлекет туралы ұғымдары мемлекеттің христиандық доісгринасын Аристотельдің “Саясат” еңбегі ауқымында дамығудың алғашқы қадамы болды. Аквинат Аристотельдің адам табиғатынан коғамхпш және саясатшы деген ойын құптады.

Адшдар алғашқы кезден-ақ бірігуге және мемлекепе емір суруге умтылған, ейткені олар жеке-дара ез кәжепіліктерія етей алмайды. Осыи-щай табиғи себеп бойынша — саяси уйым (мемле.. кет) лайда болған, яғни, мемлекеттің гтайда болуы адамдардың прогресті іс-эрскетгерінен смес, табиғи кәжстгілікген туады, оның пайда болуы алдын-ала дайындалған, құдайдың олемді жаратқанғы СИЗ[КТЫ мемлекет те солай жаратылғал. Патшалық билігі құдайдың бәлстеді ерекетіне уксас. К,удай олемге басшылық етуге кірісуден бурын, оның қурылымы мсп уйымын дайындаған. Патшалар да алдымен мемлекет пен оның қурылымдарын жасаған, содан кейін гана оны басқаруга кіріскен.

Мемлекспіліктің максаты — “жалпы игіліктер”, саналы емір мен турмыс үшін кәжетгі жағдай жасау. Бұл максатқа жету үшін Фома Аквинский фсодалдық-сословиелік жүйені және “билік иелері мсп байлардың артықшылық жағдайын сақтау керек” деп еселтейді. діни биліктің азаматтық билікген куштілігіл және оның мемлскспік билікке араласуыш долелдеу үшін Фома винский мсмлеке’гтік биліктің уш әлсмснтія анықтайды. Олар:

1. Биліктің мені. 2. Биліктің гтайда болу формалары. 3. Билікті пайдалаяуы. Аристотельдің мемлекет туралы ілімін терең меңгерген Ф.Аквинсккй саяси форманың аристократия, олигархля, демократия және аралас басқару ұғымдары туралы оз ойларын біддірді. Оның пікірінше, саяси формалардың ең тиімдісі монархия болып табылады. Сонымен бірге ол монархиялық қу-

рылыстың скі турін абсолютгі және саяси монархляны боліп Карайды.

Фома Аквинскийдің айтуынша барлық залдар субординация тізбектері арқылы байланысқан. Бұл заңдардың ең шыңында бүкіл әлсмді басаруіпы құдайлық сананың жалпы принциптері, универсальды нормалары — меңгі залдар турады. Меңгі затідар құдайдан келген, ол ездігінсн емір суреді, баса заңдар меңгі заңар негізіі-ще пайда болған.

Табиғи зат-щар меңгі заңдардың адам санасындағы бейнелснүі болып табылады. Табиғи заңдар ездіді-озің қорғауды, ұрпақ жалғастыруды, құдайдан ақиқатты іздеуді және адам Касиеперін күрмепеуді мii-тдепейді. Табиғи заңдарды нақтылауға адамгератілік (позИтивті) заңдары қызмет етеді. Оның максаты

— адамдарды қушпен және қорқыгумен зулымдыкка жоламауды және қайырымдылыққа жетуге межбурлсу болып табылады.

Заңның келесі түрі — құдай заңы Библияда бсрілген және ол екі жағдайда кәжет. Бірішлден, адамдық заңның зулымдыкты толығымен жоюға шамасы келмсйді. Еківшіден, адам санасының толық дамымауынан олар ақиқат туралы бірыцғай ұғымға ездігінен келе алмайды. Солдыктан да ақиқатты құдайдан да іздсуге тура келеді.

Этика ілімі негізіі-тде Ф.Аквинский қуқық туралы концепциясын жасады. Ол еділдікті еркімнің ез мшесі үшін умтылысы ден тусілдірді.

Фома Ахвинский католиютік ілімнің жаратылыс пен қоғамға қатынасы жөнiшегі мосслслердің негізін калаған шіркеу схолостикасының ірі екілі. Оның бұл негіздеріл католик шірксуді де бүгінгі күнге дейін дурыс деп санайды. Оның бұл ілімі ресми және “міндеггі” католик шіркеуілщ бірден-бір ақиқат философиясы деп бірнеше рет (XIII Лен бұлласы, 1879, X Пи жолдамасы, 1903, XI Пи, 1923) жарияланды.

Аквинат езінің “Теологияның жиыштыгы” және тағы басқа шығармаларында Аристотельдің философиясы негізілде озінсн бурьинғылардан қарағалда кснiрск және бір жақты пайдалана отырып католиктік діни ілітші жақаша етіп жасады.

“Жаратқан құдайдың абыройы үшін” ол ерссьерді аяусыз жазалауға шақырды. Ол Рим паласын құдайдың таі-щаулы да суйікті кулы дел дерілттеп, оның билігіне бағышу адам жанын кутқарудың тура жолы ден уағыздады. К,удайлықты жоғары деріптеген ол “алланы тануға арналмағал білімт-тің барлығы да күне больш табылады” деген қорытылды жасады. Ф. Аквинский

61 ешкәшан да ғылым мен бiлiм жетiстiгiя Және ақыл-ой жсмисiн жоққа шығарған емес, бiраi оның айтуынша, бұлардың қайсы айсысы да құдайды айналып отпеуi тиiс. Ойткенi, барлық iюрсенiң ақиқаты “жоғарышан” болады.

Аквинат, сонымен қатар, кул иеленудiң сақталуын жақтады, жеке меншiк пен елеумегтiк теңсiздiкгi, қоғамның сословиелiк ұйымдасуына делелдеу арқылы адамдарды оған кенуге шақырды.

орыта айтқанда, Аквинскийдiң пайымдауынша католик шiркеуi құдайдың табиғатын тусiвдiретiн iлiм, соңдықтан да шiркеу дiни iчiмдi ұйретушi ретiнде азаматтық қоғамнан жоғары турады. Осы кағиданы устанған ол окiмст билiгi де құдайдан жiберiлген деген қорытыңды жасайды.

Аквинский ози карастырған мемлекеттiң курылымдағы бес форманың ең дурысы ден монархияны таниды. Оның пiкiрiнше, егер монарх тиранга айналса, халық оның билiгiнс карсы шығып, оны билiтсген тайдыруга й,уқылы. Бiраi, ол халықтың мемлекет басшысына карсы шығуын, осы басшының iс-ерскстi шiркеу мүддесiне қайшы келгет-iде гана мүмкiн ден ессптейдi.

Рим папасы Ф. Аквинскийдiң еңбегiн жоғары бағалады, оған дiни және ғылыми жоғары атактар берiлдi, шығармалары шiркеу философиясының нағыз шындығы ретiнде бағаланды. Ксйбiр езгерiстермен нсотомизм және неосхоластика деген атпен Фома Аквинскийдiң негiзгi идеялары кдзiргi күнге дейiн қолданылууда.

Батыс Европада Xi—XTii ғасырларда ендiргiш куштер тез каркынмен дамыды. алаалардың есуi мен қоленердiң дамуы, сауда байланыстары кушейдi. Оцдiргiш куштердiң дамуымен бiрге жаңа қоғамдық топтар — кепестер, банкирлер, кесiпкерлер, шеберхана иелерi пайда бодды. Бұл қоғамдық топтар мемлекеттегi езара актығыстар мен соғыстарды жоюға, тертiп исп заңдылықтың сақталуына, куштi мемлекет билiгiн сезiнуге Мудделi болды. Осындай топтардың мүддесiн корғаушылардың бiрi Марсилий Падуаi-iский болды. Озiнiң кең келетшегi “өлем корғаушысы” деген еңбегiнде ол өмiрдегi қайыршылық пен бакытсыздықты пiркеу жауапкершiлiгiне жуктейдi. Егер шiркеу будан былай адамдардың рухани өмiрi саласында рана кызмет етсе, бұл айшылыштарды жоюға болады ден есептедi. М. Падуанскийдiң айтуынша шiркеу мемлекеттен белiпуi тиiс. Ол билiк пен мемлекет адам қауытшастығы формаларының бiртiццеп курделенуiнен пайда болды ден есептедi. Алдымен жалпы игiлiк үшiн отбасы және жалпы келiсiм бойынша ру, одан кейiн тайпа

және осындай жолмен калалар, калалардан мемлекет пайда болғап,— дейдi М. Падуанский.

М. Падуанский барлық билiктiң нағыз қайяар кезi халық деген тезистi батыл жақтады. Бiрақ, М. Падуанский халық қатарына мемлекеттегi барлық турғындарды емес. оның бай топтарын гана кiргiздi. Ол қоғам мүшелерiн ею категорияға — теменгi және жоғары ден белдi. Ол қоғамның жоғары тобы (ескерлер, шiркеу иелерi, чиновникгер) жалпы игiлiкке кызмет етедi, томенгi тобы (саудагерлер, шаруалар, Қоленершiлер) ез мүдделерiнс гана кызмет етедi ден есептедi. Оның айтуынша, мемлекеттiк билiк, ең алдымен, заңдар шығару арқылы ерекет етедi. Яғни, пақты жаза арқылы адамдарды корқыту және жақсы iстерi үшiн марапатғауга уеде беру. Падуанскийдiң сезiмсн айтсак куқықтық заңдарды шығаруға халықтың гана куқығы бар.

М. Падуанский алғашкылардың бiрi болып мемлекеттегi заң шығару және атару билiктерiнiн айырмашылығы туралы айтты. Қабылданған заңдар халық үшiн және сны қабылдаушылар үшш дс мiндестгi болуы тиiс. Заң оны шығарушыларға гана емес, қалың көгтiлiлiкке кызмет еткенде гана толыскан заң болып есептеледi. Заңның кушi оның ала-кулалығында емес, барлы адамдар үшiн бiрдей мiндеттiлiгiнде. Заң шығарушы орган атқарушы билiк’тiң курьтлымьш және екiлетгiлiгiн айЫи-тдайды.

Сол кездегi италяндық респуубликалардағы саяси институттардың тежiрибесiне сүйене отырып, Марсилий Падуанский мемлекеттегi кызметтегi лауазымды адамдардың

сайланбалы принципін ұсынды. Ол мемлекеттік құрылыстың ең үздігі деп таныған монархияның езінде де бұл принципті қолдатуға болады деп есептеді. Ол-ғыш айтуынша мұрагерлікпен келген монархқа арағанда, сайлау арқылы билікке жеткен монархтың екілелілігі де, билігі де ауқымды және одл болмақ.

М. Падуанскийдің мемлекеттің шіркеуден теуелсіздігі, заң шығарушы және атқарушы биліктің арақатынасы, заңның билеушіні қоса есептегенде барлы адамдар үшін бірдей міндеттілігі және т.б. ойлары қайта ерлеу мен ерте буржуазиялық деуірдегі қоғамның демократиялық саяси құрылымы туралы жаңа кезеңдері мен идеяларының одан ері дамуына ең есерін тигізді.

4.3. Орта ғасырлардағы феодалдық езгі мен зорлық-зомбылық, теңсіздік және қайыршылық емір каналушылардың наразылығын гүгызды. Қоғамдық санада устем болған христиан дінінің ықпалы бұл наразылытарға озінің діни сипатын берді.

63

62 1 Халықтың едеуір белігін қамтыған бұл қозғалыс ресми католик шіркеуі қабылдаған доктринадан және рим-католик шіркеуі мен папалықтан ортурлі дережеде ауытқыған ағым ретінде қалыптасты. Ресми діни-нанымға оппозициялық кезеңде болған бұл ілім-ересейтер деп аталды.

Орта ғасырлардағы ертурлі елдерде және ертурлі халықтарда пайда болған ересейер қозғалысы көп жағдайда сзлуші халықтың елеуметтік наразылығының, олардың феодализмге қарсы оппозициясының керінісі болды. Бірақ, олардың зорлық-зомбылы деп езушілікке қарсы күресі шіркеумен күрес формасында ғана ерекшеленді.

Ересейер қозғалысы, ең алдымен, шіркеудің еулиелігі жөніндегі аңыздың беделін түсірді, дін басыларының пайдакүнемдігі мен азғындығын ошкереленді. Орта ғасырлық ересейер ездерінің елеуметтік сипаты мен маңызына қарай екі топқа бөлінді. Олардың біріншісі — қала экономикасының дамуына кедергі болған феодалдық қанау мен зорлыққа қарсы бағытталған қала халқы бюргерлер арасынан шыққан ересейер болса, екіншісі — қаланың ең төменгі топтары мен шаруалар арасынан шыққан ересейер болды. алаш-бюргерлік ересейердің басты талабы ерте христиан дін шіркеуінің қарапайым құрылысын жалпына келтіру және сословие ретінде ездерінің бақталасы — дін басыларын оңсірету еді. Буның негізгі мені шіркеу салықтары, шіркеулік монастырлық жер иеленушілікті және қымбата түсетін діни гурыптарды жою, яғни “арзаң шіркеуді талап ету” болып табылады.

Гилебей-шаруалар ағымы ересейерінің талабы бұдан кері олкедайда радикалды болды. Олар бюргерлік ересейердің шіркеуге қарсы талаптарына толығымен қосыла отырып, адамдар арасындағы елеуметтік теңдіктің де болуын талап етті, бұлардың кейбір екілдері тілті мүлік теңістігі орнатуға шақырды.

Феодалдық қатынастардың алғашқы кезеңінде (У—ХІ ғ.ғ.) Батыс Европада ересейер қозғалысы жаппай сипат алған жоқ еді. Бұл қозғалыс Батыс Европа елдерінде ХІ—ХІІ ғасырлардан бастап буқаралық сипатқа ие болды. Ересейердің алғашқы ірі қозғалыстарының бірі Болгариядағы богомилдер қозғалысы болды. Бұл қозғалысқа қатысушылар крепостнойға айналған шаруалар буқарасы мен қала кедейлерінің феодалдық қанауға, устемдік етулі шіркеу мен феодалдық мемлекеттің езгісіне қарсы наразылығын білдірді. Олар ресми шіркеудің ілімін, шіркеулік артықшылықты және діни езді—гурыптарды мойын

дамады. Олар дуалистік негізге құрылған езіннің діни жүйесін жасады. Богомилдердің дуалистік ілімі Балқан түбегінің басқ елдерінің — Византияның, Сербияның шаруалар буқарасы арасында кеңінен тарайды. Олардың дуалистік ілімі адам бойында және барлық дүниеде материалдық (эулыттық) және рухани (ізгілік) негіздер күресі үнсімі жүріп жатады, сөз-шықтан да эулымдық атаулышан қутылу үшін адамдар атақ тақуалықпен өмір сүру керек дегенді уағыздады. Олар сонымен бірге адамдарды өкімет орындарына бағынбауға, феодалдарға еңбек етпеуге шақырды. Олардың ойынша адамдардың

қайыршыл емірі мен әлсуметтік теңсіздігінің бір себебі билік орғаыдарының әділетсіз қызметтерінің нәтижесі болып табылады.

Хи—Хи! ғасырлардағы ересыер қозғалысының ең ірілерінің бірі Оцтустік Франциядағы катарлар ересыерінің думлуі зор болды. Катарлар (грскше “таза”) діяи формадағы қала халқы — ецбекші тогттарының фсодалдар мен қаланың ауқатгы топтарына қарсы влсуметтік қарсылығын білдірді. Олар жер бетіцдегі дуниеНі .зулым дуние, онымен күрес жүргізу ксрек ден септеді, феодалдыгк мсмлекетгі мойыщцамаДы және қан тогуге қарсы бодцы. Катарлар шіркеуді шайтаі-твыщ ісі, ад пагтаны оның қойгат-і адамы деп санады және шірқсулік жер исленушілікті талал етгі.

Оцтустік Францияпыщ Лион лровитциясын қамтыған вальденстер ересыершіц қозғалысына қатысушылар (ХІі г. соцы) діи басылардың баюына, шіркеулік ондыққа (салық), ескери қызметке, феодалдық сотқа және олім жазасына қарсылық білдірді. Италиядағы патарлар қозғалысы (ХІІ г.) алғашқы бюргерлік ересыердің феодализмге қарсы қала оппозициясының туцгыш окілдері — католик шіркеуінің олсуметтік және саяси позициясын сынаушылар болды. Бұл қозғалыстың негізін салушылардың бірі Арнольд Брешианскийдің дін басыларына қоятын талаптары — шіркеудің кедейлік пен тезімділікке, қалалушылардың турмысына назар аудару және байларды жек қору жөніндегі уағыздарын іс жүзіне асыру талаптары сол кездегі жағдаймен қарағай-ща саяси сипатта болды.

Ересыер қозғалысының идеялары Хі!! ғасырдан бастал, университет оқытушылары мен студенттерінің және мектеп жастарының арасында да тарала бастады. Аверроэса швкірттерінің бірі, Париж университетінің магистрі Амори Бенский (Амальрик Шартрский) “құдай дсгеніміз — ол барлығы” деп еселгеп, пантеистік ереже мен католик шіркеуі ідіміле қарсы шықты. Католик шіркеуі Амориді жазалап (1207ж.) оны оз қозқа65

л

ь расынан бас тартқызды. Бірақ Аморишіц ілімін жақтаушылар

амальрикандар “жерде құдай паТшальІгыН” — бейбітшілік пен босғандық салтанатын орнатуды жариялаған ересыер сеісғасын қурды. Олар таза пантеистік қозқарасты басшылыққа алыя, құдай бүкіл табиғатқа таралыт кеткен, сот-гдықтан христиан шіркеуі уағыздап жүрген Құдай мүлдем жоқ деп жариялады және католик дінінің негізгі догматтарьтНа қарсы болды, шіркеудің, діни гурыптардың Қажетгілігін, тозақ пен жумақта олгендсрдің іайта тірілуін және “қорқынышты сотгы” мойыи-щамады. Олардың шіркеуге қарсы сыныгІ-ща және “жердегі құдай патшалығы” идеясында феодалдық езгі мен олсуметтік теңсіздікке қарсы қозқарастары қорініс тапты.

Бюргерлік ересыердің кернекті екілдерінің бірі Оксфорд уІ-іиВерситетінің профессоры джон Уиклиф шіркеуге қарсы жаппай оппозициясының басында болды. Ол Рим папасының Англиядан альгм-салыщ алуы мсп аксуіектер ісіне араласуын мойындамады. Кеісінше, шіркеу мсп оның басты орталығы Римдік папа барлық азаматгык істерде аксуіектер Қауымына бағынуга тиіс деп саі-іады. Осыны негізге алған ол ағылшын королінің шіркеу мүліктерін теркілеуге Куқыгы бар деген іорьггынды жасады. Король билігін шіркеуден жоғары қойған Уиюшфті ағылшын укіметі толық қолдады және папа оны шіркеу сотына тартуды талап сткен кезде ездерінің қамқоршы профессорын мемлекеттің қорғауына алды. Уиклиф мемлекеттің шірқсуге тубсгейлі реформа жасауыгн батыл талап етгі. Бұл реформадагы басты талаптардың бірі папа билігі институтының қажетгілігін қабылдаудан бас тарту және оны мүлдем теріске шығару болды. Уиклиф діншілдік сенімінің жалғыз ғана кезі ретінде “дін оқуын” мойыНЦады және опы қарапайым адамдардың түсіцтлеріне жеціл боду үшін інжілді латын тіліне аударды.

Уиклифтің ілімін қаралайым халық жоғары бағалап қарсы алды. Уиклифке дсйін лоллордтар дел аталған кедей священник- тер ездерінщ уағыздарытда Уиклифтің ілімін пайдаланды. Лоллардтар тек ресми шіркеу мен дін басыларына ғана емес, феодалдар мен король Қызметкерлерінің ЗОРЛЫК-зомбылығына қарсы шыгып, феодалдық Қурылыстың

еділетсіздігін сынға алды. Олардың “Адам жер жыртып, Ева жіп иіргенде, дворгн кім болған еді” деген мысқал созі халықтың сословиелік жағынан тен болуын жақтағат-і козкарастарын білдіретін еді.

Орталықтандырылған мемлекетті нығайту процесі жүріп жатқан елдерде ұлттық шіркеудің дербестігі және оның Римнен теуелділігін азайту идеясы тарай бастады. Мұндай талаптар кейіннен букаралық сипатқа ие болып халық кетерілістерін де ұласты. Осындай букаралық қозғалыстардың бірін Прага университетінің профессоры Ян Гус (1369—1415) басқарды. Ол католик дін басшыларының қомағайлық істерін еттікереледі, шіркеу байлықтына қарсы шығып, шіркеу мүлкін мемлекет иелігіне беруді талап етті. Гус адамдарды меңгілік қорғап отыру құдайдың ісі, сонымен қатар да олар тарыдай шашылған көп дін иелерін қажет етпейді деп мәлімдеді және Римге бағынбайтын чехтардың ұлттық шіркеуін қуруды жақтады. Католик шіркеуі Ян Густі езінің наным үшін еретик деп тауып, оны инквизиция сотына берді және 1415 жылы оның жазасына кесіп, өлтірді.

Ян Густің елімі Чехияда халықтың жаппай наразылығын тудырды және 1419 жылы гусшілдер соғысы басталды. Кетерілісшілердің қарулы лагері — табориттер феодалдық тәртіпке, алым-салыққа, феодалдық міндеткерлікке қарсы шықты. Олар католик шіркеуінің иерархиялық құрылысын мақұлдамады және оның орнына дін иелерін сайлап қоюды ұсынды. Табориттердің бір бөлігі дүние-мүлікке қоғамдық меншік орнатуға ұмтылды. 15 жылға созылған гусшілдер соғысы 1434 жылы жеңіліспен аяқталды. Халықтық — ересік қозғалыстар бірте-бірте католик шіркеуінің және феодалдық құрылыстың беделін түсірді.

XIV ғасырдың аяғында және XV ғасырдың он бірінші-шік калалардың дамуы, қолөнер мен сауданың өсуі орталықтанған мемлекеттің қалыптасуы негізінде Батыс Еуропадағы феодализмге және католик шіркеуіне қарсы күрес күшейді. Бұл күрес — кең қатысушылардың талаптары мен арман-тілектері сол кездегі қоғамдық ой мен қозғалыстың қаншалықты дәрежеде болғандығын көрсетті.

Әдебиеттер:

1. Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

2. Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
2. Августин Аврелий. Исповедь. Абелеяр Петр. История моих бедствий. М.: Республика, 1992 г.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

5 Тақырып Араб Шығысы мен мұсылман елдеріндегі саяси- ойлар

Түйінді сөздер: құран, сүнна, ижма, қияс, сүре.

Негізгі сұрақтар:

- 5.1. Мұсылман құқықтық ойынның калыптасуы мен дамуы.
- 5.2. Мұсылман елдері ойшылдарының еңбекгеріт-шегі мемлекет және саясат мәселелері.

Тезис:

5.1. Мұсылман құқығы рулық-тайпалық құрылыстың ыңырау және Араб халифатында Уи—Х ғасырларда феодалдық қоғамның калыптасу кезінде пайда болды. Орта ғасырларда тамырын тереңге жайған мұсылман құқығы мен оның сәткелі ерін оқып, тірсу ете маңызды. Бүгінгі күнге дейінгі саяси өмірде мұсылман құқығының нормалары кеңінен қолданылады.

Мұсылман құқығы — шарият УИ ғасырдан бастап-ақ керші елдерге кеңінен таралды. Негізінен жаулап алу жорықтары арқылы таралған мұсылман құқығы кейіннен Орта Азия, Закавказье, Шығыс, Батыс және Солтүстік Африка, Оңтүстік-Батыс, Оңтүстік-Шығыс және Батыс Азияда кеңінен қолданыла бастады. Мұсылман құқығы жүйесінде құран басты орын алады. Мұсылмандар үшін қасиетті болып саналатын бұл діни кітап барлық оқиғаларды түсіндіреді, адамның өмірге келуі мен өлуіне дейінгі барлық жағдайға талдау жасайды және тегін берді.

Мұсылман құқығының пайда болуы мен дамуы, оның қайнар көздері мен құрылымының және жұмыс істеу механизмдері екі бастаманың діни-этикалық және құқықтық арасындағы өзара қарым-қатынасты білдіреді. Мұсылман құқығының құрамында өзара тығыз байланысты екі топ айқын келінеді. Бірінші топты ұранның құқықтық қағидалары мен құдайға байланысты дәстүрлері және Мұхаммед пайғамбардың хадистері құрайды. Екінші топты — мұсылман қоғамының біртұтас келісімі — иджмалар — ислам дінінің білгірлері жасаған мұсылмандық-құқықтық қағидалар құрайды. Бірақ бұның скеуі де құқықтық барлық сураққа жауап бере алмайды. Негізгі құқық ретінде бірінші топ, яғни, Құранда көрсетілген талаптар мен нормалар алынады. Иджма жалғыз мойындауды талап етпейді.

Мұсылман құқығының басты қайнар кезі ретінде оның жалпы нормалары мен қағидаларында адамдар арасындағы қарым-қатынастарды реттеп отыратын, діни міндет-құлықтық

бағыт беретін ережелер көбірек кездеседі. Міндет-құлықтың кейбір ережелеріне келер болсақ, олардың көпшілігі пайғамбардың нақты даулы мәселелерді шешуі мен оған баға беруі кезінде және оған қойылған сурақтарға жауап ретінде пайда болды. Мұсылман құқығы — дін мен құқықтық нормалардың сабақтасуының жарқын көрінісі болып табылады.

Мұсылмандық құқықтың дінмен байланысы өзінің тубегейлі тұжырымдамасы мен теориялы қайнар көзі негізінде басқа құқықтық нормалардан өзгешелігімен айрықшалаынады. Мұндағы құқықтық діни-этикалық нормалар мазмұны жағынан ортақ болғанымен, бір-бірімен сабақтас және бір-бірін толықтыра отырып, біртұтас құқықтық жүйе құрайды. Мұсылман құқығы заң ғылымының жеке саласы емес, ол ислам ілімінің бір ғана саласы. Мұнда ислам дінінің қағидалары — шарият — адамдардың мүддесі үшін жүзеге асуы тиіс міндетті идея ретінде көрсетілген. Шариятты орындамаған жағдайда адам заң бұзушы болып табылады.

632 жылы Мұхаммед пайғамбар қайтыс болғаннан кейін УИ ғасырдың басына дейін мұсылман құқығының дамуы казуальды, яғни, жүйеленбеген жолмен жүрді. Мұхаммедтен кейінгі оның ізбасарлары: Обубекір, Омар, Осман және Али пайғамбар дауларды шешкенде ұран мен суннаға сүйенді. Егер Қандай да бір сураққа жауап табылмаған кезде олар жаңа діни қағидалар мен нормаларды қалыптастырды. Уақыт ете келе Құранда адам өмірі мен оның іс-әрекеті тегел қамтылмайтындығы анықталды. Сондықтан да УИ ғасырдан бастап Құрандағы осы-тәй қасиеттіктер мен оқлықтардың орнын толтыруды шарият

мектебінің білгірлері ез мойындарына алды. Осыдан кейін мұсылман құқығының келесі кайнар кезі иджма тғайда болып одан ең дамытылды.

Иджтихад құқық методологиясы теориясының дамуымен уран мсп суннаға сүйенбей-ақ даулы мәселелерді ездери шешуге құқық беретін білімнің жоғары сатысының керінісі ретінде бағалана бастады. Ал мұндай құқыққа ие болғандар муджтахидтер деп аталды. Иджтихад дәрежесінің бірнеше категориясы бар. Мұсылман құқығының Кайнар көздеріне баға беру құқығына ие болғандар — Мұхаммедтің тікелей ізбасарлары мен құқықтық ағымның негізін салушылар, сөз беделді құқықтанушылар жоғары категорияға кірді. Оған дәрежедегі муджтахидтер кейбір нақты ағымдар мойындаған кайнар кездер негізі бойынша жеке пікірлерін айта алды. Муджтахидтердің төменгі

сатысы алғашқы екі сатының ертурлі пікірлерінің біреуін ғана таңдады.

УІІТ—Х ғасырларда иджтихадтың кең түрде дамуы мұсылман құқықтанушыларына мұсылман құқығының жалпы принциптері мен нақты нормаларының басым көпшілігін қалыптастыруына алып келді. Бұл кезең мұсылман құқығы дамуының “алтын ғасыр” деген атаққа ие болды.

XI ғасырдан бастап мұсылман құқығының бірнеше құқықтық мектеп-ағымдары дамыды.

Оның бірі сунниттік бағыттағы мұсылман құқығы 1. Ханифиттік - негізін салушы Обу Ханифа (699- 767 ж.ж.) (Иран, Түркия, Ауғанстан, Пәкістан-і, Уддістан, Египет); 2. Маликиттік

— негізін салушы Малика бен Анас (713—795 ж.ж.) (Солтүстік және Батыс Африка); 3. Шафиттік — негізін салушы аш-Шайбани (767—819 ж.ж.) (Сирия, Индонезия, Шығыс Африка); 4. Ханбалитік — негізін салушы Бен Ханбала (780—855 ж.ж.) (Арабия).

Глиппік бағыттағы мұсылман құқығы да джафариттік, исмаилиттік, зейдиттік және т.б. мектеп ағымдарға белінді.

Жалпы ұқсас мәселелерді шешуде олардың ертурлі құқықтық нормаларды пайдалануы бұл мектептердің заң-тұрғы жағынан бір-бірінен айырмасы барын көрсетеді. Мұсылман заңгерлерінің арасында олардың ең іскемдісі ханифиттік мектеп болып табылады.

Мұхаммед пайғамбар қайтыс болғаннан кейін оның ізбасарлары халифтердің билікке келуі мұсылман қауымының еңге — еуништер мсп шииттерге бөлінуіне алып келді. Шииттер мұсылмандарды пайғамбардың тікелей мұрагерлері басқаруы керек десе, сунниттер оны қоспамайды.

УІІ ғасыр мсп УІІІ ғасырдың ортасына дейін мұсылман құқығының кайнар кездері куран, сунна, иджма және пайғамбарлардың ізбасарларының айтқандары (қияс) болып келсе, бұдан кейін бұл роль доктринаға көшті. Мектеп ағымдардың пайда болуы мұсылман құқығының басты Кайнар кезі ретінде доктрина ережесін іс жүзінде бекітіп берді.

XI ғасырда “дәстүр кезеңінің” (“тағлид”) басталуымен бірге діни ғалым-заңгерлердің заң атару қызметтерінің маңызы одан әрі арта түсті. Бұл кезде сунниттік құқықтану “абсолюттік иджтихадтың” аяқталуы туралы ұйғарымға келген болатын. Бірақ Куран мен Суннаны тікелей түсіңдіру және жаңа ағымдардың пайда болуына шектеу қойылғанымен, мұсылман құқығының жүйесі, яғни дохсұртша езінің белсенді қызметін одан өрі жалғастырды және дамыды.

Дәстүр кезеңінің алғашқы сәуір ғасырында мұсылман құқығының қалыптасуы негізінсіз аяқталды. Доктрина іс жүзінде оның ресми кайнар кезі болып танылды. Мұсылмандық мемлекеттік құқық муджтахидтың заң шығару билігіне ресми түрде бекітілді. Осы кезеңде сонымен бірге “шариғаттың үстемдігі” концепциясын жасау аяқталды. Бұл концепция қазіргі кездегі “құқық үстемдігі” мсп “құқықтық мемлекет” теориясымен үндесігі жатыр. Осы концепция бойынша мемлекет басшысы өзінің билік ережесінде муджтахидтер қалыптастырған мұсылман-дық құқық нормаларына сүйенеді. Алғашқы

кезде мұсылмандық құқықтық доктринаны айқындау үшін қолданылған “фикх термині, кейіннен мұсылмандық құқықтық объективті мағынасының қатынасында қолданыла бастады. Мұсылмандық құқықтық маманы дж. Шахт осы жағдайды ескере отырып, мұсылман құқығы “заңгерлер құқығының тамаша үлгісі бола алады” деп атап көрсетті.

Мұсылмандық теория бойынша мұсылмандық құқықтық барлық нормалары Құраннан және суннадан алынған. Мұның дурыстығына мұсылмандар заңгерлері де Құран-сүрағи “біз ешнәрсені де ұмыт қалдырған жоқпыз” деген аятында сілтеме жасайды. Мұсылман құқығын зерттеушілер бұл жерде сілтеменің мұсылмандық құқықтық барлық нақты жағдайды қамтығандығы туралы болып отырғандығын да атап көрсетеді. Яғни осы негізге сүйене отырып барлық істің шешімін табуға болашақтығы ғана көрсетілген. Мұнан мұсылман құқығында ешқандай айшықтық жоқ екендігі, барлық халықта және барлық жағдайда құқықтық норма қалыптастыруға болатындығы туралы тұжырым жасауға болады.

Мұсылмандық құқықтық доктриналық талдауы оны жүйелеуде қиындақ тудығандығы, оның белгілі бір ікемділіктен дамуына мүмкіндік берді. Бұл процесте діни құқықтанушы ғалымдардың ролі біртіндеп өсе түсті. Мұсылмандық-құқықтық доктрина езінің ерте даму сатысында Құран мен суннадағы тәсілдерді негізге ала отырып мінез-құлықтық нақтылы жағдайларын іздестірумен айналысты. Ал кейіннен қалыптасқан ағымдардағы қайшылықтар мен шатасулардан және оның нақтыланбағандығын атап көрсеткен құқықтық нормаларды қалыптастыру қажеттілігінен олар ендігінің негізгі құш-жігерін мұсылмандық құқықтық одістемелік және жалпы теориялық негізін жасауға жұмсады. Мұндай қажеттілік ұқсас мәселелерді шешуде ортақ

мектеп-ағымдардың түрлі позицияларының құқықтық нормалары жағынан сәйкес келмеуінен туындайды.

Бір мектептің өз тұжырымдары бір-біріне қайшы келгенімен, ол барлық уақытта заңдық мәнге ие болады. Ойткені, олардың барлығының қайнары біреу ғана. Қандай да бір сұраққа жауап жоқ кезде, бұл істі қараушылар Құран мен суннаға сүйеніп ендігінен шешім шығара алады. Бұл да мұсылман құқығының езінің еркіндігі болып табылады. Мұсылман құқығында қатып қалған догма жоқ. Қандай да бір істі болмасын шарият жолымен шешуге болады. Мұсылман құқығының тұтастығы мен ікемділігі және қолданушы де осыдан айқын көрінеді.

Орта ғасырлық мәдениет дамуы туралы мәселеде көпке дейін сурреализм үстем болып келді. Батыс мәдениетін асыра, ал Шығыс мәдениетін тұрпайы және төмен дәрежеде бағалау Еуропа елдерінің Шығыстағы ұзақ ғасырлық отаршылдық саясатынан туындаған. Ал оның мәніне келгенде Шығыстың, оның ішінде араб мәдениетінің дамуы Еуропа елдерінен кем болмады. VIII—XVI ғасырларда Араб Шығыс саяси-философиялық ойдың орталығына айналды. Мұхаммед пайғамбар негізін қалаған жаңа діннен туып алған арабтар елдерінен әлдеқайда сан жағынан да, әскери қуаты мен мемлекеттік қуаты жағынан да күшті елдерді тез арада жаулап алды. Олар 711 жылы Солтүстік Африканы бағындырып, Атлант мұхитына дейін жетіп, көп ұзамай Гибралтар бұғазынан өтіп Испанияның бір бөлігін елдеріне бағындырды, Арабтар бір ғасырға жетер-жетпес уақытқа ікестаннан Атлант мұхитына дейін созылып жатқан алып империя — халифат құра білді. Олар қай елді жаулап алса да мұсылман дінін мемлекеттік дін ретінде енгізе алды, бұл дінді жаулап алынған елдердің халықтары тез қабылдады. Мұның езі де мұсылман дінінің күштілігі мен қуаттылығын білдіреді. Шарият нормаларына негізделген мұсылман құқығы ендігінің ең маңызды салаларына орасан зор ықпал ете алды.

Араб халифаты кезінде Багдад қаласы үлкен мәдени орталыққа айналды. Жаулап алынған елдерден және көрші мемлекеттерден рухани азыналар әкелінумен бірге, бұл қалада дүние-нің тәуір-тәуірлерінен келген ұлы ойшылдар мен ғұламалар сәбек етті. Грек және рим мәдениетінің тандаулы өкілдері Платонның, Сократтың, Аристотельдің,

Эвклидтің, Цицеронның және т.б. шығармалары араб тіліне торжімаланып, олардың озық ойлары мұсылман елдеріне кеңінен танылды. Мұның өзі Шығыс үлгісі мен Еуропа мәдениетінің өзара тідесіл, Шығыс саяси

қуқықтық ойының дамуына жаңа серпін берді. Осы кезеңде бүкіл олемдік мәдениетке белгілі болған Ол-Кинди, Әл-Фараби, Ибн Сина (Авиценна), Ибн Рувдиг және т.б. өсіп жетілді. Олар ғылымның басқа салаларымен қатар саяси-қуқықтық ойда да әлі күнге дейін мәнін жоймаған ұлы шығармалар қалдырды.

5.2. Мұсылман — қуқықтық саяси теориясындағы басты мәселе — мұсылмандық билік пен басқарудың арнайы түрі

халифаттық өзара байланыстар аспектілерінің мәні туралы болды. Халифаттың анықтамасы туралы мұсылмандық мемлекеттанушы ел-Маварди былай деп жазды: “Имамат — діни сенімді қорғау миссиясы мен жердегі істерді басқарудың пайғамбарлық мұрасы болып табылады”. Халифат туралы мұндай түсініктен қазіргі заман авторлары — халифты мұсылман мемлекетінің басына келген жеңілдікпен артықшылыққа ие болған билеуші ретінде емес, мұсылман қоғамында діни сенім мен нанымды сақтау және саяси билік қызметін іске асыратын тұлға ретінде тұлғаны жасауға негіз береді.

Ол-Маварди елбегтерінде халифаттың пайда болу мәселелері көбірек орын алған. Оның мұсылмандық саяси концепциясында халифат билігі халифті сайлаушы және оның билігін бақылаушы қауым екілдері берген екілдік негізіндегі “қажеттілік түрінде көрінеді. Мұнда халиф билігінің басты мәселелерінің бірі ретінде мұсылмандық қуқық нормалары мен мұсылмандардың діни-парыздарын орындауын бақылау аталады. дегенмен, халиф билігінің басты мәртебесі мемлекеттік және қоғамдық істерде анархияға жол бермеу, тәртіп пен заңдылықты сақтау болып табылады. Ол-Мавардидің айтуы бойынша, халифатта жоғары билік Аллаһтың жердегі өмірін орындаушы халифтің қолына шоғырланған.

Мұсылман саяси теориясында мұсылман мемлекеттерінің басшыларын орнынан алу және сайлау туралы дәлме-дәл анықтама жоқ. Бірақ Ол-Маварди елбегтерінде айтылғандай (сунниттік концепция бойынша) жоғары азаматтық және діни билік мұрагерлік тәртіппен немесе бұрынғы билеушінің тағайындауымен емес, қауым мен халифат билігін үміткер арасындағы ерсіше шарт бойынша іске асырылады. Ал шииттік саяси концепцияда халиф қауым арқылы сайланбайды, ол Алла мен пайғамбардың тікелей өкілі болып табылады. Халиф өзін мұрагерін сайлай алады немесе пайғамбардың күйсу баласы Әлидің тікелей ұрпақтарына мұрагерлікке қалдыра алады. Ойткені, Мұхаммед пайғамбардың артында еркек жынысты ұрпақ қалған

жоқ еді. Ол қайтыс болғаннан кейін Оубе-Кер (632—634), Омар (634—644), Осман (644—656) және Оли (656—661) халифат билігінде болды. Әли қайтыс болғаннан кейін халифтік Омеядтер еулетінен шыққан Муавид келді. Омеядтер еулетінің билігі 661 жылдан 750 жылға дейін созылды. 750—1253 жылдар аралығында Араб Халифатындағы билік Аббасидтер еулетіне көшті.

Ол-Маварди халифтік басқару формасының артықшылығын мемлекет басшысының өзінің барлық іс-шараларында мұсылмандық, қуқықты (шариғатты) басшылыққа алып отыруынан, қол астындағылардың мүддесі мен жалпы игілігін және олардың ар-ожданын қорғау істерінен және мәңгілік шешімдер қабылдауда өзгелермен ақылдасып, келісіп отыруынан көреді. Халиф өзінің қол астындағылардың кез-келгенімен ақылдасуға құқықты болғанымен, бірақ, іс жүзінде қарапайым мұсылман-шардың пікірі есепке алынбады.

Мұсылмандық Испанияның рухани орталығы болып саналған Кордовада туып өскен ұлы ойшыл, философ, заңгер және теолог Аверроэс (Ибн Рукд) (1126-1198) діни идеалды мемлекеттің өзіне де қажетті саяси өнер деп бағалады. Аристотель елбегтерін талдаушы ретінде танымал болған ол философия мен дін арасындағы ұқсастыққа үйрететін болса, онда олардың арасындағы келіспеушілік соңғы негізде өзара сәйкестікке керек деп

есептеді. Аристотель шығармаларыш кепшилiкке белсендi уғындырумен айналысқан ол туралы замандастары “Аристотель — табиғатгы, ал Аверроэсо — Аристотельдi тусiндiрдi” — ден жазды.

Шьжжан тегi жағынан араб Аверроэсо (Ибн Рушц) езiнiц философиялық жуйссiн ақыл-ой негiзiнде қурды, сондықтан да оның ислам дiнiмен амалсыз соқтығысуына тура келдi. Аристотельдiң ецбектерiне суйенген ол о дуниедегi омир туралы және дуниедiң құдай жаратгы деген дiни уғышдарды жоққа шығарды. Материя мецгi-бақ, и емiр суруде, барлық, табиғи кубығлыстар және адамдардың iс-ерекеттерi құдайдың қудiретiмен емес, озiнiң iшкi табиғи зацдарымен жүредi деп тусiндiрдi ол. Табиғи зақдылықты негiзге алған Ибн Рушд мемлекепiц пайда болуын құдайдың iсi емес, адамдардың жердегi тертiптi сақтауға умтылуынан және адамдар арасындагы алауыздық пен кактығыс нотижесiтше пайда болған ден есептедi. Оның ойынша адамдар арасып-шағы елеуметтiк тецсiздiк те қудай iсi болып табылмайды, ол адамдар ойлап татiқ, ан нетиже. Элеуметтiк тецсiздiкгi жақтамаған Аверроэсоны мусылмая дiн иелерi Кордовадан аластатып, Аристотельдiң ецбетсгерiн бүкiл арабтық Испанияда окуға тиым салды.

Аверроэсо коптеген шығармадар жазды, оның iшiцдегi маңыздыларының бiрi “Терiске шығаруды терiске шығару”. Бұл ецбек оның ол-Еазалидiң (1059—1111) “Философтарды терiске шығаруына” жауап ретiлде жазылған. Ол бұл ецбегiнде философия мсп дiннiң және қоғам мен дiтшiц езара катынасы туралы моселе коэгайды. дiи моселесiпде ол Араб халифатындагы азамаггардың дiни сенiмi мен оның коғамдық емiрдi уйыцдастырудагы ролi туралы айтады. Яғни, оның айтуынша бiлiм гана адамцар омирiнде мацыэды роль атқаруы тиiс. Адамдар бiлiмi мсп ақыл-қушiне сенгенде гана игiлiктi омирге жете алады және мемлекеттiк iстерге араласады. Мықты iргелi бiлiм гана билiк басындагы дiн иелерi мен құдайшылықты ығыстырыш шығаруы тиiс,— деген ой ұсынады.

Араб саяси омирiнде Аверроэсодан кейiн саяса’тгыш исламмен және халиф бвлiгiмен тiкслей байланысы туралы мусылмандық куқыкка негiзделген тужырымдамалар пайда болды. Саясатгы мусылмандық дiн мен мораль позициясынан карау оны араб философиясышыц Араб халифаты мемлскетiнiң мусылмандық-куқыктық доктринасымен қатар зер’ттеуге жақшдага тустi. Меселеге бұл тургышан келу Х гасырда Иракта қурылғап жасырын дiни-философиялық “Тазалық, бауырластыгы” (“Братья чистоты”) уйымы мушелсрiнiң кезкарастары сейкес келедi. Олар грек философиясы мсылмацтық, куқыкпен ундескенде гана саясатгы оқып-уйрет-туде табысқа жетуге болады дел есептеген болатын. Саясат, философия, куқык және адамгершiлiютiң уксастықтары туралы айтқанда олар, ец алдымен, бұлардың дiни сипатыша кецiл болген едi. Олардың меселенi бұлай коюы саяса ’тгы оқып-уйренуде от-гыш таза адамгершiлiк моселелерден дiаи және мусылмандық-куқыктық меселеге кешуiнен туындаған.

Ол-Фарабидiң саяси козкарастарыша уксас концепцияиы Ибн Сина да ұсыцды. Оның саяси дуние танымшыц кальил’асуына ел-Қтшди мен ол-Фараби ецбектерiнiң тiкелей ықлал еткенi анық. Еуропага Авиценна деген атпен белгiлi болған од 980 жылы Букара қаласында дуниеге келдi. Ирандагы Исфакан қаласында философия және медтшина саласы бойынша тамаша бiлiм алған Ибн Сина Орта Азия мсп Иранның коптеген қалаларында болады. Дорiгерлiктен басқа ГГыгыс елдерi билсушiлерiнiң кецесшiсi қызметiне дейiа кетерiлiп, саяси қайраткер ретiнде белгiлi болған ол билiсгi жүргiзу тесiлдерi мен “қайырымды” және “нашар” қалалардагы коғамдық, iстердi уйытмдасты

ру мен уйлестiру және мемлекетгiи-’ кушеюi мен қудырауының себептерi туралы ойларын да бiлдiредi. Саяси бiлiмнiң менiн билiктiң қалай жзеге асырылуы мен оның тесiлдерiен iздеген Ибн Сина халықтың турмыс — жағдайының жақсаруы ел билеушiлерiнiң едiлстгi де, қайырымды билiгiне тiкслей байланысты деген қорытыи-iлыға келедi.

Саясатқа деген мұқият кезектесуінің адамгершілік мазмұнымен байланыстырылған. Бүкіл араб философиясына тән болып келетін саяси адамгершілік мазмұны оның теориялық негізінде болып саналады. Әл-Фарабидің саясаттың басты мақсаты бақытқа жеткізу болып табылады деген тезисін шын пейілмен ықпал қойған Ибн Сина мұсылман философиясы мен ойындағы ірі оқылдарының бірі бола саналады.

Құдайдың бар екендігін жоққа шығармаған Ибн Сина елемді құдаймен бірге материядан да жаратылған деп есептейді. Ол алғаш рет аристотельдік философияны исламмен үйлестіруге талттышты. Оның ойынша, аристотелизмде ислам дінінің белгілері бар. Исламдық қағидаларды саясатпен ұштастырған Ибн Сина оның негізін грек философиясынан іздеуге де ұмтылды.

Классикалық мұсылмандық-күнделікті саяси ойда мұсылман мемлекетінің мазмұны мен мәніне қарағанда, халифаттың белгілі бір саяси режим және басқару формасы ретінде қарастырылды. Мұндағы басты назар мемлекеттік аппарат пен халифтің қысқартылған жағдайындағы билік қатынасына талдау жасауға арналды. Халифат мемлекет формасы ретінде қарастырылып, халиф барлық мұсылман қауымындағы басты тұлға — мемлекет басшысы ретінде қарастырылды.

Мұсылман мемлекеті басшысының қысқартылған жағдайы мен атқарушы билік формасын оның ер кезіндегі даму сатыларымен салыстыра отырып, белгілі саясаттанушы-ғалым Ибн Халдун мұсылман мемлекетіндегі басқару формаларының классификациясын жасады.

Оның мемлекет және саясат туралы ілімінің басты ерекшелігі мемлекеттің жалпы мәніне тарихи-элементтік талдау жасауында, оған философиялық және заңдық тұрғыдан келуі болып табылады. Ибн Халдун мемлекеттің пайда болуы, дамуы және құлауының “табиғи заңдарын” табуға тырысты. Оның теориясының екінші бір ерекшелігі саясаттанушы-ғалымның жобасындағы мемлекетті емес, емір сүріп тұрған мемлекетті зерттеуі еді.

Ибн Халдунның ілімі бойынша кез-келген қоғам адамның табиғи ережелерінің негізінде олардың бір-бірін табиғи заңмен

қарым-қатынас жасауға арналған “тежеу бастамасын” қарастырады. Мұндай ықпалсыз билік мемлекетті қосымша басқарған тайпалардан ерекшелендіреді және халықтар бастан кешірген және қол жеткен ортаңғы деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Мемлекеттің тайпадан басты ерекшелігі — қоғам мүшелерін бағындыруға ұмтылады және олардың еркінсіп тыс билік жүргізеді, барлығына міндетті заңдар шығарады, елде тәртіпті қамтамасыз етеді, салық жинайды және ескер жасайды.

Ибн Халдунның тұжырымы бойынша, мемлекеттік саясат бір билеушімен ғана шектелмейді, оған барлық қоғам мүшелері де қатысады. Сондықтан да мемлекеттегі барлық өзгерістер мемлекет басшысы жағдайының өзгеруімен ғана емес, бүкіл қоғамның бүтіндей өзгеріске ұшырауына да байланысты. Мемлекеттің езі ұрпақ оқылдарының өмір сүру кезеңімен анықталатын белгілі бір уақыт шеңберіндегі деңгейді қамтиды. Мемлекет осы кезеңде дамудың бес сатысынан өтеді. Олар: 1) Бұрынғы биліктің орнына жаңа биліктің келуі; 2) Жоғары биліктің бір адамға қолына шоғырлануы; 3) Тәртіп пен тыныштық орнатылған мемлекеттің құлауы; 4) Басқарудың зорлық және деспоттық ережелеріне кешуі; 5) Мемлекетті құлауы және құлауы.

Ибн Халдунның мемлекеттің даму сатыларының теориялық мәселелерін басқа тұрғыдан қарастыра отырып, өзінше теориясын Халифаттың тарихи даму кезеңдерін, оның монархияға айналу себептерін талдауға да пайдаланды. Мемлекеттің мүлдем өзгеріске ұшырауының басты себебін ол, қауымның өмір сүруіндегі элементтік дағдарыстан және мұсылман-шария бірлігінде “дәліл нанымның орнын қанжардың басуымен” көрді. Алғашқы кезеңде халифатта монархияның белгілері болмағанымен, мұсылмандық мемлекеттің басқару формасында халифаттың өз ерекшеліктері, белгілерімен қатар, монархиялық

белгілері де біртіндеп пайда бола бастады. Ақырында халифат шығарылып, монархияға айналды.

Ибн Халдунның пікірі бойынша мұсылман мемлекеттері өз дамуында төрт сатыдан өтті:

1. Нағыз халифалар басқарған “таза халифат”.
2. Халифаттың сыртқы белгілерін сақтай отырып, біртіндеп монархияға кешуі (Омеядтар еулеті кезеңі-шегі халифат).
3. Халифаттың толық монархияға айналуы (Аббасидтер еулеті кезеңіндегі халифат).
4. Бірыңғай мұсылман мемлекетінің ысырауы және арабтарды бағындыру халықтардың жаулап алуы (Бағдатты Моңғолдардың, Мысырды османдық түріктердің жаулауы).

Ибн Халдун басқару формасын үш түрлі: 1) “табиғи” монархия; 2) “саяси” монархия; 3) Халифатты атап көрсетеді.

Оның пікірінше, басқарудың біріңғай формасында билік билеушінің жеке мүддесі үшін жүргізіледі, яғни “табиғи” монархия елінің мақсатынан басқа еш нәрсеге қатысы жоқ жеке биліктің деспоттық режимі. Бірінші формада “саяси” монархияның ерекшелігі мұнда басқару рационалды, саналы өлшемге негізделеді, халық мүддесін қорғайтын саясат жүргізіледі. Бірақ бұл кезде билеуші саясатында діни құндылықтар ескерілмеді. Ал халифаттың басқару формасында бұл кемшіліктер жойылады, өйткені халифтің өз қарамағындағыларға билігі бұл кезде мұсылмандық құқықтық негізде жетекші асырылады. Басқаша айтқанда, халифаттың “заң-шары” билеушінің еркіне қарай емес, қасиеті мұсылмандық құқық принциптеріне негізделеді”.

Ибн Халдун халифаттың ықтиярсыз билігі мен зорлығына қарамастан, жоғары еділдікті қамтамасыз ететін мұсылман құқығы үшін оған басымдық береді. Өйткені, халифтің ықтиярсыз “саналы” билігі мұсылман қауымы үшін де, басқа халықтар үшін де “пайдалы іс” болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиришинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

2. Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
2. Древние цивилизации Востока. Материалы 2 сов Америк. Симпозиума /отв. Ред. В.М. Массон. Ташкент: Фан, 1986.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

6 Тақырып Ерте түркі дәуіріндегі саяси-құқықтық ойлар

Түйінді сөздер: Тенгрианство, түркі, қайырымды қала, құт, билік, қаған, тархан.

Негізгі сұрақтар:

- 6.1. Ерте түркі жазбаларындағы саяси-құқықтық идеялар (ҮІІ-ҮІІІ ғғ.).
- 6.2. Әл-Фараби қала мемлекеттерінің екі түрі және оның билеушілері туралы.
- 6.3. Ж. Баласағұн, М. Қашқари және А. Яссауи шығармаларының саяси-идеялық мазмұны

Тезис: 6.1. Ерте түркі мемлекетінде УІ—УІІ ғасырларда тасқа қашалып жазылған Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің дүниежүзілік еркениет тарихында алатын орны ерекше. Бұл ескерткіштер жазба мәдениетінің ғана емес, сол кездегі саяси ойдың да асыл мұрасы болып табылады. “Құлтсгін”, “Білс қаған” және “Тоныкек” шығармаларында сол бір тарихи кезеңнің саяси тынысы, түркі халықтары өміріндегі аласапыран оқиғалар, ел билеушілерінің отаншылдық, бірлік, намыс туралы түсінігі, наным-сенімі, ұлт-аралық қарым-қатынастар, жеңістері мен кәсіптері баяндалады.

“Құлтсгін” ескерткіш жырларының авторы Иоллық тегін өз дәуірінің саяси қайраткері, қағанның кеңесшісі, тарихшысы болған. Ол бұл еңбегіінде Түркі қағанатының қашан және қалай құрылғанын, қағанатты құрған және нығайтқан ұлы қағандар мен олардың қолбасшыларының өмірбаянын, қағандықты ұстап тұру үшін жүргізген ерлік күресерін баяндайды. ағайшық билікті қостаған Иоллық тегін түркі елінің бүтіндігі мен теуелсіздігі үшін екімдер мсп бекерді өз ұысында ұстап отыруды, олардың қарсылығын күшпен басуды аурыс ден есептейді.

“Жоғарыша Кек теңірі теменде жара Жер жаралғанда кеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласына менің атабабаларым Бумын қаған, істемш қаған ұстешік құрған. Таққа отырып түркі халқының мемлекетін басқарған, үкім-билігін жүргізген. дүниенің төрт бұрышы тугел оларға дұншан болған. Оқср құрып, жорыққа аттанып, олар дүниенің төрт бұрышының халқын тугел бағындырған” деп басталатын “Құлтсгін жазуының кіріспесінде түркі мемлекетінің қалай құрылғаны туралы мифтік кезкарестармен бірге, мемлекетті басқарудағы қаған билігі мсп ол құрған төртіптер жайы да айтылады.

Жырдың авторы Иоллық тегі түркі мемлекетінің құрылуын және оны қағандардың басқаруын тоңірінің бұйрығы бойынша жасалған орекет деп түсіндіреді. “Олар (түркілер) оған дсйін өміршісі болмаған кек түрікгердің арасында төртіп орнатып, елді басқарған” Автордың түсінігінше, оған-г дсйін мемлекет те, ел басқару одісі де, адашар арасында төртіп те болмаған. Теңірінің ризалығымен “бастыны жүгіндірген, тізеліні шөггерген” ағандарды осы кекті, тәңірінің еркімен билік құрып отыр деп есептеген түрікгер оларды “Кек тектестер” және “Көкте тугандар” деп атады. Түркі қағандары да ездерінің жазбаларында Кекті ездерін орақшан желеп-жебеуге шақырды.

“Құлтсгін” жазба ескерткіштерінде түркі мемлекетін орнықтырған алғашқы қағандар ақылды да, күпіті болып суреттеледі. “Бұл кеі қаған дана қаған екен, алыт қаған екен. Бұйрықшылары да дана екен, алып сен. Бектері де, сондайлық халқы да азбаған екен, тузу жолда екен”. Ақылды қағандар басқарған елдің шенеуніктері де, халқы да ақылды болып келеді, халықтық одет-ғұрыптар мен заңдар мүлтіксіз орысцалады, бузык ниеттегі адамдар болмайды. Билеуші нашар болса, бұрынғы едетғұрыптық жоралғылар сақталмаса, ауыз — біршілік болмаса мемлекеттің шақырағы шайқалады, қолдан билік кетсді, халқы күл болады.

Осындай себептермен Түрік қағанатының ықырауы мен ба- ска мемлекетке теуелді болуы туралы аталмыш шығармада былайша жырланады. “Одан кейін інісі қаған болған екен, баласы да қаған болған екен. Інісі ағасьждай іс қылмағанға ұқсайды, ұлы ересітшей іс қалдырмағанға ұқсайды. Зердесіз қаған ел билегенге ұқсайды. Бұйрықшылары да біліксіз қағанға ұқсайды, жоутік қағанға ұқсайды. Бектері мен халқы тузу жолдан шытқаны себепті, табғаш халқының арбаушылығы себепті, ағайнілердің кектескені себепті, өкімі бар халықты шағыстырғаны себепті түркі халқы ел етіт құрған мемлекетін қолдан берген екен, ел билеген қағанынан қолдан айрылған екен. Табғаш жұртына текті

улық кул болды, сулу кызыц куц болды”. Мемле— кеттің қуатғытлығы мен куштілігі ел бірлігіі-іде екендігін жақсы уккан жыр авторы бұл мосселсіні айрықша атап керсетеді.

Саткындк пен опасыздыкты, езара жауласушылыкты Кок Тоцірісі де қолдамайды. ТабгашКа бағьнганы үшін тоцірінің каліарымен “туркі журты олді, алкыяды, жок болды”. “Мемлекетгі халык сдім, мемлекетім еиді кані? каганды халык едім,

каганым кані? Кай каганга іСіМді-КуШіМді беремін” деп куціренген бүкіл туркі халының окініші мен зарын естіген Кок Тоцірісі “Туркі халкы жок болмасын, журт болсын” ден Елтеріс каганды жоғары кетереді. “Туркі халкының аты, айбар-дацкы курып кетпесін ден Тоцірі туркі халқының аты, дацкы жок болмасын деп мені де каган етіп отьгрғызды”. Жырда каган карапайым халықтыц жоктаушысы ретінде баяндалады. Оган “мал-мулікті хальжты” жетілдіру максат емес “іші ассыз, сырты тонсыз азыгп-тозган халыкты тойындыру” басты максат.

Ерте туркі оркениетіің саяси-елеуметтік саладагы кут-тды табыстарына олардың когамның жаца олеуметгЕк-саяси курылымын калыптастыруын жаткызуга болады. Олардың туркілер когамындагы шешуші роль аткаратын каган бастаган империялык аксуйектер билігін калыптастыруы — орасан зор Туркі империясының емір суруімен тығыз байланысты. Жоғары биліктегі каганның ен басты мii-шеті де “ел журтының камын ойлау, халкын асырау, елді корғау, куші мен ісін мемлекет муддесіне жумсау” болған. Каган басына койылган моцгілік таска ойып жазылган мактау сезде, “ол езінің халкын армансыз асырады” деп айтылады. Жоғары биліктің каган мен бектердің қолына ліогырлануы да оларға ел тағдыры мен ауігсіздігі, халытың бейбіт турмысы үшін саяси— куыктық туртыщан да зор жауатккершілік пен міцце’ттер жуктеген еді.

Елтеріс жаган мен Тоныкеютің басты мажеаты — туркі халкының басын кайта біріктіріп, оны қуатгы да кушті елге айналдыру. Басканың тетгі созі мен асыл буйымдарыша алданбау. Тоуелсіздік борінен де кьгмбат. Халықтың ынтымагы мен бутіндігін ойлаган олар “бір рет кана тойынуды” максат еткендермен аяусыз курсе жургізеді. “Аш-тогыщды білмейсің, бір той— саң аштыгкты ойламайсың. Сокдайлыгың үшін езінді тойындырған каганыңның сезін алмастан жер-жерге бардың, соның боріңде азыш-тоздың “ден екіпіш бщдіреді. Туркі мемлекетінің тоуелсіздігі мен ар-абыройы үшін хальжты бірігуге, баскышны жаумен жан берісіп шайкасуға, езін қолдауга шақырады. “Табгаш, Огыз, Кутан — бұл ушеуі біріксе, біз екі ортада каламыз, коргана алмаймыз. Тозган олсізді тагттау оңай, тозган жіңішкені узу оңай, жука калыц болса, оны алыгт кана бузады, жіңішке жуан болса, оны алып кана узеді”.

Мемлекет билеушісі елдің дацкы мен атагы үшін, халкы мунсыз, бейбіт омір суруі үшін к.ызмет етуі тиіс. “өкеміз, ағамыз

курған мемлекеттің аты, куші, дацкы жок болмасын ден, туркі, халкы үшін тунде уйықтамадым, кундіз отьгрмадым. Осылай слді курап, халыкты отка куйдірмсдім, суга батьтрмадым. Тцірі жарылкап, кутым бар ссбспті, олмеші халыкка жан кіргізіп, асырадым, жалацаш халыкты тоиды, кедей хальгкты бай кылдым, аз хальжты коп кылдым. Айбарлы жур’ггыкка, куапы кагандыкка жсткіздім” ден мактанышпен айтылган бұл сездерде билеушінің акылды саясаты МСН бтілігі, керсгеццік касиеті, қолбасшылык дарьтндыльгы айрыктііа атап керсетіледі.

Кагандык екімет исп биЛікті нығайту, халықтың каганға мойын усынып, сезсіз багынуы — олардың тэуелсіздігі мен бейбіт турмысының, берекелі тіршілігі мен игілікті ісінің шарты екендігін умьтпау үшін каганның есиетгері кейінгі урпакка калдырылды.

Туркі халкы Білге каган ‘кедсі халыкты қалай байытканын, аз халыкты қалай кобейткенін” умьтпауы үшін, “тркі халкы неден Кауіптсініл, нені білуі үшін” оі-гыц созі “мецгілік таска” жазылган. “Уа, туркі бекгері мсп халқы, мынаган кулак салын,дар! Сендер оз мемлекеперіңді қалай кургандарыцды, сендер каншама кунга батып болінгсндеріңді мсп осы жерге, мецгілік таска ойып жаздым. Осыган карап, біліндер!” Теуелсіздік оңай келмеген, бұл максатта ел билсушілсірінің срлігі мсп керсгендігі кажет

болған. “Қызыл қаның ағызып, қара терің ағызып, түркі еліне жау келтірмеген, қулаған мемлекетті қайта мемлекет еткен, жоқ болған халықты қайта халық еткен” түркі қаған-билеушілерінің ұстанған саяси идеялары мен мақсат-мұдделері, ел билеу принциптері мен адамгершілік қасиеттерінің қандай болғандығы ерте түрік жазбаларында айқын байқалады.

Ел билеудегі табыстар мен қасиеттері қатар айтылған, одан мыңгерлік саба алуды есіткен “Білген қаған”, “Құлтегіп” және “Тоныкөк” жырларында халықты өз билігіне бағындыру мақсатын көрсеткен, өз соңынан ерте билеу жүйесін құру үшін билеушіге деген сенім мақсатын көрсеткен екендігіне ерекше назар аударылды. Жазба ескерткіштегі идеяның негізгі арқауы да қаған билігін орнатып отырған Көк Тоңірісінің еркі, бектер мен халықтың қағанға адалдығы, халықтың қаған мақсатына бағынуы.

Билеушінің мемлекетті құруы мен оны сақтаудағы және нығайтудағы ролі мақсатын көрсеткен екендігіне мақсатын айтылады. “Елтеріс қаған қам жеп, иелік қылмаса, ол жоқ болған болса,

мен езім Тоныкөк қам жөн, иелік қылмасам және жоқ болсам, от-ша түркі-сір халқының жерінде мемлекет те, жұрт та, иесі де жоқ болар еді”. Бірақ бұл жағдай халық пен қаған арасындағы, бектер мақсатын жұртшылықтың өзара қарым-қатынасын шешіп қоймайды. Билеушілер мен халық арасындағы қарым-қатынасты тиімділігі туралы жырда “Егер, сен, түркі халқы, өз қағандығыңнан, езіңнің бектеріңнен, өз Оғандыңнан бөлініп кетпесең, онда оң бақытты өмір сүріп, өз үйлеріңде боласың, қайғы қасіретсіз өмір сүрсең” деп түйсіндіріледі.

Ел билеушісінің мемлекеттің ұлы ескерткіштерінің қатарынан саналатын ерте түркі жазбаларында қазіргі тайпаларының идеологиясы, саясаты, ел бірлігі мақсатын ынтымағын көрсеткен баян-шарнада, билеуші-қағандардың ел билеу тәсілдері мен мақсат-мұдделері айқын көрсетілген. Жазба ескерткіштерде аты аталған қаған-шарның өмірі мен еңісінің, түркі еліне сіңірген еңбектерінің тарихи маңызы ерекше.

“Біздің еліміздің халықтары ұлы ата-бабаларымызды еден орында мақсатын стуге құқықты, ал Бумын, Естемін, Білген қаған, Құлтегін еңікті алғашқы қағандардың есімдері ежелгі ерте заманның өзге ұлы қолбасшыларының және мемлекет қайраткерлерінің есімдерімен еден қатар тұра алады, олардың атқарған істері ешкімнің де атқарған істерінен артық болмаса, тіпті де кем емес” (Назарбаев Н. “Тарих толқыны” А., 1999 ж. 95-бет). Олардың өмірі мақсатын оңегесі, артына қалдырған еңістері елдің егемендігін, мемлекеттің теуелсіздігін, халықтың еркіндігі мақсатын ынтымағын ардақтауды және қастерлеуді қабаттады және үлгі етеді.

Ерте түркі дәуірінің ойшылы, философы, асқан күй шебері

— қобызшы — орқыт Ата туралы халық арасында толыш

жатқан аңыздар бар. Оның туып ескен және дүние салған жері

— қазіргі Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы.

Оғыз мемлекеті тұсында өмір сүрген (VIII ғасыр) орқыт шығармаларының тақырыбы да осы дәуір халқы мақсатын мұқам, таңы болып келеді. Дегенмен, ол туралы аңыздардың көпшілігі шамандық мазмұнына керісінді және олардың негізгі философиялық өзегі — мыңгерлік, гумыр, жашың мыңгері-бақи сендігіне сену, мыңгерлік өмірге талпыну. Оның олақмен жазылған шығармалары данышпаңдық, философиялық, элеуметтік ойлар мен толғаулар болып келеді.

Түркі дүниесінің рухани ойшылы ретінде танылған орқыт Ата елінен қашады, мыңгерлік өмір сүретіні

жерді ол елінен іорыққандытан және жеке өзі үшін ғана іздемейді. Ол адамзатқа жайма-шуақты тұрмыс кешетін жайлы жер іздеумен бірге, ұзақ гумыр орнату үшін де өлімге іарсы күреседі. Бірақ Қорқыт Ата туралы аңыздардың бастауы және олардың мазмұны мен идеясы Теңірге табыну ілімінде жатқандығын байқау қиын емес.

Оның өмір сүрген дәуіріндегі түркілердің діни сенімдері де Жер мен Суга және Кек теңізіне табыну болған. Аңыздарда да Қорқыттың Теңірге жалбарынуы, Тоңірді ауызға алуы аз кездеспейді. Оның жатса-турса да ойлайтыны адамзат үшін қызметіне. Асқан күйші-қобызшы болған ол бұл күрес жолында қобызды, күйді шебер пайдаланады. Қорқыт халық ұғымында болашақтың кере білетін сеуегей-ойшыл, дарынды қобызшы. Оның өміріне байланысты айтылған аңыздарда да ұлы қобызшының көп өмірінің күйшісімен өткендігі айтылады.

Қорқыт желмаяға мініп дүниенің төрт бұрышын аралайды, бірақ қайда барса да қорқып жатқан адамдарға кездеседі.

“Қайда барсаң да Қорқыттың көрі” деген сөз осыдан калса керек. Олмен қашып кету болмайды сен деген ой түйіндеген дана өмірді күймен ұзартпай болып, қобызбен алуан түрлі күйлер шығарады. Бұдан шығаратын қорқыттың оңтүстік жағына болмайды, бірақ өнердің күшімен өмірді мәңгі етуге және елімізге қарсы күресуге болады.

Қорқыт Ата елімізге қарсы күресу арқылы адамдардың табиғи жағдайдан мәңгілік өмірге ұмтылысын білдіреді. Табиғаттағы барлық тіршілік иелері мен өсімдіктер дүниесі де МОЦІЛІК емес. Табиғаттағы жан-жануарлар мен орман-тоғайлар да, таулар да сарғаяды, солады, пегеді. Олардың орнын жаңа тіршілік иелері басады. Бұл табиғи заңдылық, оны өзгертуге ешкімнің қауқары келмейді. Әрбір тіршілік иесінің табиғатта және қоғамда өз орны бар. “Адамдар өмір тірісінде бір күн де тыным тапмай дүниенің қиялы, байыды. Бірақ соның ішінен ол өзін тастауға тиісті ұлысына ғана жейді”.

Қорқыттың ойынша ел үшін еңбек ету ұлкен іс болып саналады және адам өмірін ұзартады. Жеке бастың мәдесі үшін емес, жалпы үшін қызмет ету адамның адалдығы мен қайырымдылығын білдіреді, өмірді қызықты да, бақытты етеді. “Мәңгігерген мал жигенмен, адам жомарт атанбайды”.

“Қорқыт кітабында” да (барлығы он екі жыр) оғыз халқының т.урмыс-тіршілігі, едет-ғұрпы, ел билеу дәстүрі, жаугершілік

заманы шебер баяндалады. Кітапта исламға дейінгі мифтік керіністер басымдық кездеседі. Оның елімізге қарсы шығуы да ислам дініне қайшы келеді. Қорқыт Ата табиғи құқық деген ұғымды пайдаланбағанымен, оның адамдар үшін бейбіт өмір сүре алатын жер іздеуі еділеткі қоғамды армандауын білдіреді. Адамдар Тоңірі берген қалғанда өмір сүруі тиіс. Бірақ адам өмірі де, табиғат та күрес пен қайшылыққа толы.

“Қар қаншама жауғанмен жазға бармас, гүлденіп өскен бойшешек күзге бармас”. “Тозған макта без болмас, ежелгі жау ел болмас”. “Анадан енеге кермеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман”. Қорқыттың қалған осы бір сөздері де оның дүниетанымдылығының кеңістігі мен асқан ойшылдығын таныта алады. Мәңгілік өмір таппай, кек Теңірін мойындауын ол мына сөздермен қорқыттың алады. “Теңірі пәндесінің маңдайына не жазса, сол болады. Оның жазуынсыз адам жамандық қорғайды, ажал келіп өледі. Олген тірілмейді, кеудесінен жаның кетсе, ол қайтып келмейді”.

Қорқыт Ата ежелгі грек және рим философиясының тағдыр заңы туралы дінін қайталайды. Адам тағдырдың жазғанын кереді. Бірақ олар жақсы тұрмыс үшін күрес алады, дегенмен ол халықты аатық күреске шақырмайды. Адамдар өзінің діні мен мұңын еуен сазымен сыртқа шығарғанда үстінен ауыр жүк тускендей сезінеді.

Рухани тазаруды жақтаған Қорқыт Ата “ат жемісін ашы шегеннің гүлденіп өскендігі, адам ішпес ашы судың жылға құйып ақтағаны жақсы, атаның атын былғаған ақылсыз баланың еке омыртқасынан жаралып, ана құрсағында шырланып тұмағаны жақсы”. “Құлді қатлама ұйыменің тебе болмас, қара есектің басына алтын жүген тақанды тулап болмас” деп артына терең мәнді ұлағатты сөздер қалдырған ол табиғат пен адам арасындағы үйлесімділікті, еркіндікті, саналылықты, табиғи заңдылықты қатар жырлайды. Қорқыттың бастан кешкен жеке өмір жолы мен жырлары, айтқан еңбектері келедік ұрпаққа қалдырған орасан зор мұрасы болып табылады.

6.2. X ғасырдан бастап исламның саяси ілімі шеңберінде мемлекет пен саясатты зерттеу — оны нормативті-құқықтық және этикалық-философиялық тұрғыда қалыптастырды. Нормативті-құқықтық бағыт мұсылмандық-құқықтық теорияға сүйенді және басқа ілімдердің ықпалы сезілмеді. Философиялық-этикалық бағытта зерінше гректің саяси философиясының

дестурлеріне сүйенді және оны мұсылман мемлекеті Араб халифатының ерекшелігіне қарай бейімдеп пайдаланды.

Орта ғасырлық араб философиясында саясат, мемлекет және билік пен құқық туралы ойлар Абу Насыр әл-Фарабидің (870—950 жж.) еңбектерінде жан-жақты талқыланды. Саясат, мемлекет және билік арасындағы айырмашылықтарға кеңірек белгілер араб философтары бұл ұғымдарды синонимдер ретінде бағалап саясат пен саяси ілімнің басқа варианттарын (нұсқаларын) ұсынды. Саяси мәселелерді қарастыруда араб мұсылман философиясы көп жағдайда ежелгі грек философиясына, есіресе [Платон, Аристотельдің көзқарастарына сүйенді. Саясат, олардың көпшілігі үшін өздері “қайырымды қала” деп аталған идеалды мемлекет істері туралы ғылым болып саналды. Мұндай қалалар ретінде олар бірге тұрған, мақсаттары бір, бір басшылыққа бағынған шағын қауымнан бастап Араб халифатына дейінгі адамдар қауымдастығын түсінді. Грек дәстүрлерін мұсылманның саяси өмірімен байланыстыру араб мұсылман философиясының барлық тармағында өз белгісін қалдырды.

Араб саяси философиясының атасы атанған әл-Фараби саяси теория қайырымды басқаруды сақтау мен оны ұйымдастырудың тәсілдерін, қала тұрғындарына қайырымдылық пен игіліктің қалай келетіндігін және бұл нәтижеге қайдай жолмен жетуге болатындығын оқытып үйретеді деп атап көрсетті. Өзінің саяси көзқарастарын ол “Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы”, “Мемлекеттік билеушінің нақты сездері” және “Азаматтық саясат” трактаттарында кеңірек баяндайды.

948 жылы Египетте жазылған “Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат” әл-Фарабидің ең кемел туындыларының бірінен саналады. Ол бұл еңбегінде қала тұрғындарының бақытты өмірге қол жеткізуіне жағдай жасаған жоғары билік өнеріне көбірек көңіл бөледі. Қайырымды қаланың айырымды билеушісі туралы айта келіп, әл-Фараби қала тұрғындарының игілікті өмір сүруі билік өнерінсіз тікелей қатысты деп ой түйеді. Ол өзінің қарамағынша халыққа философияның ақиқат-анық қағидаларын ұғындыра білетін философ басқаратын ежелгі грек ойшылдарының “қайырымды қала туралы” ілімін одан ері дамытты. Аристотельдің этикалық ұстанымдарын басшылыққа алған отырарлық ойшыл Платонның салған ізімен жүрді. Алардың ертегі категорияларға жіктелген әл-

Фараби оның негізгі екі түрін қайырымды және қайырымсыз қалаларды бөліп көрсетеді.

“Бақыт — ербір адам ұмтылатын ұлы мақсат” сөзін атап көрсеткен әл-Фараби бақытқа білім мен игілік нәтижесінде ғана жетуге болады, ал оңдай мүмкіндік қайырымды қала тұрғындарында көбірек болатындығын дәлелдейді. Қайырымды қаланың билеушілері қала тұрғындарының Мүддесі үшін қызмет етсе, қайырымсыз қала билеушілері алдымен өз мүдделерін кездейсі.

“Бақытқа жету” еңбегінде ол “бақыт дегеніміз игіліктердің ішіндегі ең қадірлісі, ең үлкені және ең жетілгені” деп атап көрсетеді және олар адамның оған толық құқығы бар дейді. Ал оңдай құқыққа ие болуға қайырымды қала тұрғындарының ғана мүмкіндігі бар, сондықтан да қайырымсыз билеушілер билеген қала тұрғыт-шары ғана бақытқа жете алатындығын айтады. Мұндай қалалардың басқа қалалардан басты айырмашылығы және негізгі белгісі жоғары тертіп пен оның тұрғындарының мәдениеттілігі, сыпайыгершілігі және билеушілерінің қайырымдылығы, ақыл-парасаты. Сондықтан, әл-Фараби бұндай қалалардың өмір сүруі өзінің білгірлігі мен ұстамдылығына толық жауап беретін билеушісіз тікелей байланысты деп тұжырымдайды.

Ол-Фараби “Қайырымды қала тұрғындарып-тың қозқарастары туралы” трактатында қала тұрғындарыш бес топқа болсді. Оның ойынша, “қайырымды қала бес түрлі адамдар тобынан құралады: ең құрметті адамдардан, шешендерден, елшеуігтілерден, жауынгерлерден және байлардан”. Әл-Фараби ең құрметті адамдарға ақылдыларды, пайысқағыш адамдарды, маңызды істерде беделге не болғандарды жатқызады. Екінші топтағы шешендерге — ди-ш қызметкерлерді, абищарды, музыканттарды, хатшыларды сол сияқты шығармашылық жұмыспен айналысатындарды, ал елшеушілерге-есепшілерді, дерігерлерді, астрологтарды, математиканы оқытушыларды қосады. Ол-Фараби бойынша, байлар дегеніміз — қалада байлық табатындар, сіншілер, мал өсірушілер, саудагерлер, қол өнершілер.

Ол-Фараби қайырымды қала басшысыяда алты түрлі қасиет болу керек деп есептейді. Олар: даналық, асқан пайымдылық, сенімділік, ойлау қабілетінің жоғары болуы, соғыс өнерін жетік білуі, денсаулығының мықты болуы. “Осының бәрін өз бойында ұштастыратын адам барлық уақытта кімге еліктеу керек

екенін, кімнің айтқан сөзі мен ақылына құлақ қою керек екенін көрсететін үлгі болады. Мұндай адам мемлекетті өзінің қалауына ша басқара алады”.

Әл-Фараби қаланы билесудің алқалық түрін де жоққа шығармайды. иліктің бұл түрі туралы ол былай деп жазады:

“Жақсы тәсілетгердің берін ең бойында ұштастыратын адам болмаса, бірақ бұл қасиетгер бір топ адамдардың арасында жеке-дара дарыған болса, онда бұл топтың мүшелері бірлесе отырып, өкімнің орнына ие болады, оларды жұрт жақсы басшылар және қадірлі адамдар деп атайды, ал олардың басқаруы қадірлі адамдардың басқармасы деп аталады”.

Әл-Фараби қоғамды мемлекеттен бөліп қарамайды. Қоғамның ең адамның ағзасы сияқты “Қайырымды қала” деген мүшелерінің бәрі де тіршілік иесінің өміріне сақтау, оны анағұрлым толыққанды ету үшін бір-бірін толықтырып тұратын адамның сау ені секілді қорінеді. Ойткені, қоғам да оның толыққанды мүшелерінен тұрады және олар да бір-бірін қажетсінеді. Адамдардың әлеуметтік теңсіздігі туралы айтқан ол-Фараби “адамдардың әуелден тоқымашы немесе хатшы болып тұмайтыны сияқты қайырымдылық пен жаман әрекетгер де еуел бастан жаратылысынан дарымайды” олар адамдардың бір-біріне деген ұстамдық қуруға ұмтылысынан пайда болған деген ой түйеді.

“Қайырымды қала” трактатында ол-Фараби әлеуметтік әділеттілік пен еркіндікті орнықтыратын — ізгілікті қоғам туралы ой қозғайды. Мұндай қоғамды ұлы ойшыл “өзбір адам екінші адамның өміріне қажетті үлесін беретін, бір-біріне көмектесетін адамдарды біріктіру арқылы ғана адам өз табиғатына сай жеті доржесіне ие болатын” қоғам түрінде елестетеді. Халықтың аз қамтамасыз етілген топтарын мемлекеттік қолдау туралы бұдан мың жылдан астам бұрын айтылған ғұлама идеясы бүгінгі күні де мемлекеттің ішкі саясатындағы басты міндеттердің бірінен саналады. Осындай “жетілдірілген қоғамда, ол-Фарабидің айтуынша бір-бірімен Қарым-қатынас жасау, көмектесу, қолдау, ұжымдасу адамдардың өмірлік қажетіне айналады”. Ол-Фараби мұндай қоғамды тұмысынан табиғат берген он екі қасиеті бар ақылды, білімді, сабырлы, рухани билікті ізгілікті билікпен ұштастыратын, адам қасиеттерін бағалауға қабілеті адам басқаруы керек дейді.

Өзбір отбасын қоғамның кішкене болшегі ретінде қарастырған ол-Фараби оның өзінің жеке мақсаты болады, бірақ бұл мақсат қала белгілейтін ортақ мақсатқа қызмет етуі тиіс, яғни адамдар өзінің жеке мүдделерін қоғам мүдделеріне бағындыруы керек дегенді айтады. Мемлекеттік билеушінің нақыл сезінде” ол отбасы мүшелерін (Аристотель сияқты) бірнеше бөлікке бөлсді. Олар ері мен әйелі, қожайыны мен қызметшісі, ата-ана мен балалары, мүлкі және оның иелері. Үйдің өзіне тән мақсатын қала белгілейтін ортақ мақсатқа жұмылдыруын ол-Фараби адамдардың адамгершілік қасиеттерінің қорінісі деп есептейді. Ал адамдардың қоздеген мақсаттарына жетуі оның өзіне ғана байланысты,

шып ақыл-парасатқа, ізгілікке, игілікке тек адам ғала қабілетті, бұл адамның қолы жетс алатын сн биік бағыт дел ой қозғайды улы ойшыл.

Адамлардың рухани жетілуінде де дін мен философияны салыстырған ол-Фараби, философия дәлелдсуді, дін селуді қажет етеді, бірақ, екеуі де адамдардың ақиқатқа жету жолына көмек бере алады дейді. Философия мен ділді, всіресе этиканы жақсылық пен жамалдықты ажыратуға мүмкіндік беретін ғылым ретінде қараған ол, адам баласын жаратылыстың сд қулдылығы, солдықтан да адамдар арасындағы өзара құрмет пен мейірбандықты, сыйластықты жоғары қояды.

Адамның шын бақытқа қол жеткізу тек осы дүниедс ғана мүмкін екселдігіне назар аударған ел-Фараби, адамдар өзін-өзі жетілдіруі және қиылдЫқтан қапіпауы тиіс дейді. Оның айтуынша, адам емірдегі “жақсылық” пен “жамалдық” құдайдан емес, адамдардың күндсліісі белсеңді орекетіне ғана байлалысты. Адамның табиғи қабілеті жақсы одетгі де, жамал одетті де істеуге бірдей мүмкіндік бсреді, ал оны таңдау адамның ізгілікті мінсз-қулҚЫғна келіп тіреледі. Солдықтан да адамның жақсы істерге уйір болуы оның мінсз-ҚулықтыҚ жетілуіне де тәуелді.

Бүкіл араб саяси философиясында саясатқа кезқарас оның адамгершілік мазмұнымен сипат-ғалады. Осы жағынан алып қарағанда саясат “саяси адамгершілік фялософиясы” ретілде керінеді. Сондықтан ол-Фараби саясаттың басты мақсаты адамдарды бақытқа жтккізу, игілікпен жеткізу деп санайды.

Қайырымды қаланың орнығуында ол-Фараби мұсылман құқығының принциптерін талап стпейді, оны ақыл-парасаттың дамуы мен қайырымдылықтың нығаюымен байлалыстырады. Ол тужырымдаған жағдайдың борілде мұндай қала блсүілілері моралшық-этикалық қалыпқа сай болып келсді, олардың

ешқайсысының исламға тікелсй қатысы жоқ. Бірақ Араб халифаты заманында емір сурген ол-Фараби өзінін зерттеулерівід тақырыптық шеңберіңге саясапы мұсылман құқығы доктринасымен, діни догматикасымен бір қатарға қосқы. дегенмен, грек философиясының ықпалын терең сезінген ол бұл бағытқа тубірлі бетбурыс жасамайды.

Грек философиясын мұсылман құқығы, діні және құқықтық теориясымен байланыстырып, одан саясат туралы жалпы ілім жасауға талнғыну бұл ілімнің діни-мұсылмандық сипатын білдірмейді. л-Фараби саясат туралы ілімді мұсылман құқығымен, догматикасымен салыстыру арқылы олардың құдайлық бастауы туралығ ұқсастығын емес, бұл ілімдердің адам іс-ерекеті мен мінез-құлқындағы ертурлі жақтарға тигізген осерінің менін атап қорсетеді. Әл-Фарабидің саясат туралы айтқан күнды ойлары Араб шығысы мен Орта Азия едсріңде саяси-құқықтық ілімнің одан кейінгі дамуына ез ықдалын тигізе алды. Оның саяси-құқықтық идеялары орта ғасырлық және жаңа заман ойшылдарының еңбектерінде керініс талты.

6.3. УТі—ХІ ғасырларда Орта Азия мен Қазақстанда ислам діт-йнің таралуына байланысты араб тілі мен жазуы кеңінен қолданыла бастады. Ірі қалаларда білім беру ісі мен ғылым дамышы. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда исламның тамыр жаюынан ертс туркі сына жазуы ығысып, араб еліпбиі негізіт-ше жаңа туркі жазуы қалыпттасты. Туркі және араб тілдеріңге едеби және ғылыми шығармалар жазылды. ХІ—ХІІ ғасырларда Қарахан мемлекетінің күшеюімен бірге мәдениет те қулашын кеңге сермеді. Араб Шығысы мсп Унді-Ират- және Орта Азия олемінде аталған кезет-ше едебиет пен ғылымның, философиялық ойпікірдің дамуына тікелсй есер еткен ақыл-ой теңкерісі болды. Мұсылмандық Ренессанс ден аталған осы дәуірде емір сурген Жүсіп Баласағун, Махмұт Қапқари, Ахмет Яссауи, Сулеймен Бақыргани, Ахмет Иүгінеки және тағы басқа гуламалардың шығармалары мсп сәбектері кеңінен мелім болды.

ХІ—ХІІ ғасырлардағы едеби поэзиялық шығармалардың кернектілерінің бірі Жүсіп Баласағунның “Құтты білік” (“Қалай бағытты болу жайындағы ғылым”) поэмасы. Қарахан-т мемлекетінің астанасы Баласағуыда 1015 жылы дүниеге келген Жүсіп сол кездегі мемлекет басшысығ Сатук Боғраханнның бас-хаджибмемлексттік кеңесшісі

лауазымын атқарған. Бүкіл Шығыс елдеріне данышпан, ойшыл, философ, ақыш, ғылым, қоғам қайраткері ретінде белгілі болған ол математика, философия,

90

астрономия, тарих, тіл және тағы басқа ғылым салаларында шығармалар жазды.

Түркі тілінде жазылған “Кутгы біліх” /1069/ поэмасы гуламаны бүкіл елемге танымал етті. Энциклопедиялық сөзбек болып саналатын бұл дастанда саясат, мемлекетті басқару едістері, билеушілердің әдеттік ережелері, қоғамдық-саяси мәні бар нұсқаулар мен ережелер, адамдар арасындағы түрлі деңгейдегі атынастар мәселелері жан-жақты қарастырылған. Гуламаның негізгі қағидалары еділеттілік, ізгілік, парасаттылық, қанағат, бақыт, ақыл-сана, білімділік туралы болып келеді.

Шығарманың негізіне ертүрлі қасиетке ие төрт мемлекеттік қызметкердің өзара әлсіздігі алынған. Ол еділдікке “Қунтолды” (Ел басшы), Бақытқа “Айтолды” (уезір), Ақылға “әдулміш” (уезірдің баласы), Игілікке “Оғдурмыш” (уезірдің інісі) есімдерін берді. Бұл қасиеттерді жеке-жеке сипаттаған автор олар бірбірінен теуелсіз өмір сүргенде адамды бақытқа жетелей алмай, деген қорықтың жасайды. Төртеуі бірлік пен ынтымақта болғанда ғана адамдар бақытты өмір сүре алады. Билеушінің бақыты халықпен бірге, халықтың бақыты билеушінің басты мұраты болуы тиіс. Бақыт жекелеген адамдарға ғана тән ұғым емес. Ол кешілік сипатқа ие.

Билеушілер мен екімдер халық мүддесімен санасып билік етсе ғана елге унамды болады. “Патша жоғарылаған сайын жүгі ауырлайды”, “Мал, дунис молайса, бек те болар, хан да болар, бар байлықтан айрылса, жалғыз қалып сандалар”, “Жақсы тертіл орнатқанда сыйлайды, опасыз халық бір ұсқа сыймайды”. Билік мансап үшін берілген сыйбаға емес. Билік жоғарылаған сайын жауапкершілік те күшейеді. Ең ауыр жүк — халық алдындағы жауапкершілікте. Билеушінің сыйлы болуы оның орнықтырған тертібіне байланысты болмақ. Қандай бір қоғам немесе басқару түрі болмасын елдегі тыныштық пен бейбіт өмір жоғары билеуші орнатқан тертіпке келіп тіреледі.

Ел билеу тек жақсы заңдар мен ережелер турмайды. Жүзгенсіз кеткей-шер мен бұзақыларға күш қолданба, мемлекеттің тыныштығы мен тұтастығы сақталмайды. Билеуші еділдіктен, заңнан ағамаса ғана қоғамда сый-құрметке ие бола алады. Саясат, Баласағұнды айтуықша, мемлекетті басқарудың сан кіші едістерін игеру, алуан мінезді қоғамды ұйыстан шығармау, текті тыйып, елсізді қорғау, қажет жағдайда күш те қолдана білу. “Саясатпен жұртын, заңын түзетер, саясатпен елін-жерін

күзетер. Бұл саясат бек қақпасын зерттейді, саясатпен бектер елін жөндейді. Ел билеуі саясатпен арылар, алақтар есібінен жаңылар”. Икемді де, ойлы саясат мемлекеттің гүлденуі мен халық мүддесіне қызмет ете алады.

Мемлекетті басқару едістері мен билеушінің қасиеттері туралы ақыл-кеңестерді Италияның орта ғасырлардағы мемлекеттік қайраткері, білгір заңгері Н. Макиавеллиден бес жүз жыл бұрын айтқан Ж. Баласағұн “саясат — өнер ғана емес, ол — білім мен даналық”, — деген орында жасайды. Бірақ оның ел билеу әдісі туралы кезқарасының Макиавеллиден басты айырмашылығы сол Ж. Баласағұн билеушінің қатыгездігі мен алдап-арбауын сезетпейді. Ол ел билеуде зорлық тесілме қарағат-Ида халық жүрегіне жол таба біледі ұсынады. “Қалың елдің қарапайым жүрегі, соны білсең, саяпатың жүреді”. Баласағұн халықпен үнемі араласу, оның кеңіл-қуың назардан қалдырмау билеуші беделін көтереді деп есептейді. Н. Макиавелли де саяси билікті жүзеге асырудың міндеті ережелерінің бірі қол астындағылардың сеніміне ие болу деп есептеген болатын. Бірақ ол сүйсіспеншілік пен қорқыныштың біреуін ғана таядау күш болғанда екіншісіне басымдық берсе, Ж. Баласағұн халық жүрегіне жол табуды алдыңғы орынға қояды.

Қазіргі билік басындағылардың да Баласағұн мұраларынан үйренері көп-ақ. “Жай халықсыз болмайды іс те, жайлап сейлесс, жөнсіз билеп-төстеме”. “Ел басшысы қадірлі болса, қалғандары да сыйлы болады”. Бірақ бұл ережелер заңсыз бұзғандар мен мемлекетке опасыздық жасағандарға аяшылық жасау дегенді білдірмесе керек. Мемлекет

үшін қажеті жағдай туганда қаяжар күшін де қолдануға тура келеді. “Қытылғыш елді тез бағындырады”, “Қылыш ел шауып, халық қурайды, қалам қазына тауып, ел сурайды”, “Кісенді кісі қаша алмас — айдаған жаққа жүреді”. Мемлекеттің күші зорлықта болғанымен, ол мақсатты түрде, мемлекеттің игілігі үшін қолданылса ғана ақтауға жатады. Мемлекет басшысы халықтың бақылауында болу керек. “Ел патшаны сақтап, құлқын түзетсін, патша елдің жанын, тәнін күзетсін”.

Жүсіп Баласағұн екімдердің ел билеу едісіне қобірек кеңіл беледі. Поэмадағы “Бялеушінің міндеттері” деп аталатын тақырыпта бәлсушіге арналған нұсқаулар мейіражелер берілген. “Ел бәлеуге өнер керек мың түмен, сонда ғана ашылады тун-тумая”, “Өлем бәлеу ушія зерде-тірек қой, ел бәлеуге керек — ақыл,

92

жүрек, ой”, “Бағынған елді баға біл, баққан елді бұйырма арзаң үкімге”, “Қоп ойнаған өкім елін жеп бітіреді”, “Ақымақ өкімнің айналасында жарамсақтар отырады, ақылды өкімнің айналасында ақылды адамдар отырады”. “Әділ бектің заңы да жоғары”, “Бек тотты өмірді сүйсе, елдің күні қаранғы”, “Тесті білгісіңіз тапсыр” деген ұлағатты сөздер айтқанда Баласағұн барлық басшыларға халыққа қызмет студі миядет ретінде ұсынады.

Елді билеу үшін ескермен бірге зерде мен парасатылық, ақыл мен білім және біліктілік қажет. Ол өзіңді баққан елдің әділетсіз сөз үкіміне ұшырамауын, бағынышты халықты басқаруға да өнер қажет ететінін ұғындырады. өкім қандай болса, оның айналасындағылар да сондай. Басшының кеңілінен шығуға, оған жақсы керінуге тырыскандар халықтың мүддесін емес, өзінің қарақан басып қойғандар. Мемлекеттің ісі дұрыс жүруі үшін басшылық қызметке іскер адамдарды тартудың тиімділігін ескерген Баласағұн “Ей, бек істі тапсыр кезі қаныққа, жолмен еділ жүрерің де анықта” деген талап та қояды.

Мемлекетті заң арқылы басқару ғана адамдардың теңдігін орнатып, ізгі қарым-қатынастар жасауға жағдай жасайды. Баласағұн шығармасындағы Қунтолды да (патша) заңды құрмет тұтады. Ол туралы шығарма авторы “заң түзеді, дүние тыншып жайланды, еділ заңмен аты аңызға айналды” деп жазады және әділдіктің өлшемі, басшылықтың сүйеніші, мемлекеттің арқауы

— әділ заң деген тұлғым жасайды.

Бәлеуші мен қоғам мүшелері арасындағы қарым-қатынастың реттелуі екі жаққа да байланысты болма. Бұл мәселеге айрықша кеңіл берген Баласағұн халықты қоғамдағы өзгерістерге ықпал ететін күш деп білді. “жара халықтың қарны тойса, елінен өрік кетеді”, “Халық тарыса, үкімет жұтайды”, “Қопі басы қайда барса, соңы да соңы барады”, “Халық бұлінсе, саясат оны түзейді”, “Өкімнің ақысы болса, қараның қанысы бар”. “Үезір жауыз болса, ел мен халық бұзылар”. Халықтың ашуы хақты да тақтан ұшырады.

Халықтың құқы мемлекет заңымен және тәртібімен қорғалса ғана әділетсіздік болмайды. Үкіметтің міндеті халықты қайыршылық қуып жеткізбеу. Ал бұндай жағдайды болдырмау үшін жеке адамның да, елестік топтың да мүшелері мейірінсіз құлқын ердайым зергітеп, қарағалап отыру қажет. Бұқара халықпен үнемі араласу, олардың құрмыс жағдайын, мұқтажы мен өтініштерін ескеру билеушілердің назарынан тыс

қалмауы тиіс. Ор топтың мүддесі де, қарекеті де әртүрлі, сондықтан да олардың оқайсысымен сөз табысып, ортақ келісімге келу билеуші қасиеттерінің бірі.

Ж.Баласағұн аталмыш шығармасында:

“дәуірдің папы — адал, Сен диканмен қатынасын, аралас, Сонда болар тоғты тағам, адал ас”, — десе, қолөнершілер мен

саудагерлердің кәсібінің қиыншылығы мен ерекшелігін айта келіп, олармен де қалай тіл табысу керектігі жөнінде ақшәкестер береді:

“Қолөнершілер қолдарында түрлі өнер,

Қол онерін пайдаланып күн керер.
Бұлар да бір ең қаже'тгі кісілер,
Жақын жүргін, көп-көп пайда түсірср.
Керуеншілерде Құллі оқсмің ансары,
Юл асыл зат қызықтырган баршаны.
Кезбесе олар жиіанды, улы-кішікті.
Киер ме едің қара сусар ішікті.
Жаісы атығышы ШЫКСЫШ десе, сайлы бол
Мусопір мсп керуенге жайлы бол”.

Дикандар адал еңбегімен, маңдай терімен мемлекеттің қазыпасын молайтады, басқаларды да асырайды, қолөнершілер сулулықты жасайды, ал саудагерлер керек-жарағышның бәрін тауып береді. Олардың еңбегі ақдай құрметке болса да лайық.

“Баққан елді бұйырма арзаң үкімге, Ас-суын бәр, киімін де бүгінде. Салмағың сал есепке, алып күшін де,

Құдай сенен сұрар солар үшін де,
Бейнет бәрің қинама сен оларды,
Содан құдай саған душпан болар-ды,
Сен басынба, бәрі қулы Алланың,
Ойтсең-өзің тозақ тілеп алғаның “.

Патша, уезір, әскер басшы, қазы, хатшы, қазынашы, галым, қолөнерші, малшы, Жұдызшы, дерігер және тағы басқалардың жағымды және Жағымсыз қасиеттеріне сәтаттама берген Жүсіп Баласағұн мемлекетте тұрақтылық пен үйлесімділік, молшылық пен бақыт, еділдік пен заңдылық үстемдік жүруі үшін олардың ерқайсысының не істеу керектігін және не деп тартышуы жөнінде кеңестер береді. Телімтербиелік маңызы бар бұл шығарма сол деуір үшін Идеологиялық қызметін де атқарды. Оның

94

мақалға айналған көптеген ержелері мсп создері бүгінгі күнге дейін мана- жойған жоқ.

ХІ ғасырда Қарахан мемлекетінде өмір сүрген ірі гуламалардың бірі Махмут Қашқари. Оның еңесі Қусайыю бип Мухаммед Маурсннахрды жаулап алушы Барсханның мемлекеттік қызметінде болған адам. Түріктердің қоғамдық өмірінің барлық жағын қамтыған ейгілі “Түркі тілдерінің сездігі” (“диуани лугатат-түрік”) еңбегі сны бүкіл елемге мәлім етті. Бүюл түркі жерін ұзақ уақыт бойы аралаған ол түркі халықтарының тұрмыссалты, тарихы, тілі, жазба, әдебиеті, фольклоры, кесібі туралы күнды мәліметтер жинады. Түркі халықтарының тарихы мен тілін оқып үйренген Махмут Қашқари араб және парсы елдерінің тарихы мсп әдебиетін де терең мсңгерді. Улы едсбистші, ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап зерттеуші, саяхатшы, тарихшы және ойшыл-философ сол деуірдің саяси өмірінен де тыс қалмады. Үлкен энциклопедиялық шығарма “Түркі тілдерінің сездігі” мемлекеттік басқару мсп саяси қызмет туралы да бағалы деректер береді. Аламдар арасындағы қарым-қатынаста ол едептілік, адамгершілік, ізеттілік, қайырымдылық, жағымды мінез, этика мәселелерін соз етеді. “Білімді болғың келсе, дананың айтқанын тыжда”, “Адам басына жел үйір, жақсы адамға соз үйір”, “Қуш сәіктен кірсе, еділдік тундіктен шығады”. даналардың айтқан созі адамдарды адамгершілікке, қайырымдылыққа, білімділікке жетелейді. Білімді адамдар басқалардың еңбегін құрметтейді. Елге еңбегі сәй-цен жақсы адамдарды жұртшылық мақтайды, езге халыққа үлгі етеді. Зорлық жүрген жерде еділдікке орын қалмайды.

Махмут Қашқари әкімдердің ел бәлсуде ақыл-парасат пен едептілікке және кішіпейілділікке үйір болуын талап етті. “Үлық болсаң — ізгілік ет”, сонда ғана сены қарамағындағы халық соңынан ерсді, сенім білдіреді. Жағымсыз едс'ттер әкімдер үшін олардың қызмет бабына сыйспайды. Ел билеуде күшке сенгеннен ақылға жүгіну

елдекайда тиімді нетиже береді. “Ақылмен арыстан устауга болады, ал кушпен тышқан да устай алмайсың”.

Озінің жеке басының пайдасын куйтгеген окімдер елге опа епсрмсіді. ёкімнің барлық іс-ерексті халықтың кез алдында, халықтан сшнорссні де жасыра алмайсың, кандай ауыр кезең болса да халқымен бірге болуды угітгеген жынак авторы “Омір жат елден озіяс арнап сарай соқтырып койса, бұл жаман ырым. Бұл тубі басына киыш-кыстау кун туса, кашып барып пана

лаймын дегенді білдіреді. Бұл Халқының алдында жасаған сатқындығы. Ойткені, карапайым елдің барар жер, басар тауы жоқ. Сен билеуің болғаяыңмен, олардан артық емессің. Бір топырақта Тудың ексі, ендеше бірге еле біл”. УЛЬ’ гуламаньщ бұл сездері басында билік пен казынаның бір кулагы қолында турганда МСМЛСКСТің (халықтың) байлығыш Оишы-солды шашып, шетелдерде зоулім уйлер тургызып, батыс елдерінде каржысын сакуаган казіргі купнің кейбір МСМЛСКСТіК кызметкерлеріне де арналып айтылғайшай.

Жеке бастың мүддесін гана ойлайтын окімдердің мундай аректін олардың халыққа жасаған опасыздығына тецеген М. Кашкари тандай кун туса да оз топырағып-ща және Халқымен бірге бол деген гибратты сезін арнайды. “Улкен кісі шакырса, ізетпен бар - соі-ща бол, куацшылық жылында, халық кайда — сонда бол”. Халы болмаса, сенің билітің кімге керек, билік кызметі адамдар арасындағы карым-Катынаы тертіггілік пен затшылықты сактаумен бірге, шаруашылық істерін реттсуге, әділдісігі КаЛгына келтіруге, ЗОРЛЫЦ-ЗоМбыЫІты боддырмауга да арналган. “Жерді тау басың устайды, елді бек басып устайды”. Елдің елдігін сактау, ыГгымак пен бірлікте устау, ел ішігшегі бассыздықты болдырмау — әкімдер назарындағы басты меселе.

Мемлекеттің куатгылығы мен куштілігі Халықтың адал ецбегінен куралган казынада екендігіне мон берген Махмут Кашари былай деп жазады “Мемлекеттің казынасы Халықтың табан ақысы, матщай тері. емірші казына кілтін устаган адамга аса сактыклен караганы абзал. Алтын мен куміс бар жерде урлы журмей коймайды. Урыны устасаң, дереу ошкере ет. Бугш калсаң, езің де урысың”. Алхкоздік пен тойЫмсыздыІІ адамдарга туа біткен касиеттің бірі. Урлық ЖОКШЫЛЫК пен токшыГлык кезетші тандап жатпайды. Халық казышасы талан— таражга туспеуі тиіс. Билеушінің мідеті ел байлығыш саКтай білуінде, оны бузганцарды аяусыз жазалауында.

Халықтың афоризшер мсп макал- метелдерді жиі қолданган М. Кашкари шыгармасының кундылығы осы бір асыл сез маржандарыныңиц казіргі кунге дейін езгеріссіз Қолданылуында. Оның ел билсу мсп Окімдер, әділдік пен адалДык, парасатгылық пен кайырыщылы, заңшылық пек адамгершіліх туралы айткан есиетгері мен нусКауларЫтның адамзат ұрпағына берср гибраты да мол.

Ерте туркі доуіріндегі ірі ойшыцдардың бірі, бүкіл туркі журтыгк татулыкка, иматщылыкка, ізгілікк, рухани тазалыка ,ткдеген улы еулие атанган Кул Кожа Ахмет Яссауп еді. Ол XII ғасырда казіргі Ощустік Казакстан облысының Сайрам жерітше дуаиеге келді. Оның гуган жылы мен омірден кайткан уакыггы туралы ор килы моліметгер бар. Окесі Ибрагим шайык пен анасы Карашаш білікіді адамдар болган. Жеті жасында, окесімен айырылган Яссауп дакышпак устаз Арыгстанбабты,ц торбиесінде больш, одан алғашқы дікі ілімнің сабакгарыш алды. Арыстанбаб дукиеден откен соң Букарадагы сопъыжты кецінен уагыздаушы Жусіп Хамадиннің шекірті болады. Жусіп Хамадин Багдат каласыІт-Іда ислам ілімігтің білгірі Шайык Обу Ысак Тіираздан доріс алып, фикх ілімі-мусылман куқ,ьжтарының гуламасы атангак.

Букара каласында терең білім алган Кожа Ахмет сопылықтың “Акикатты тану жолына” уйрсту куқыгыша руксат — “Иршад” алып Иасы каласына келеді және бунда езінің сопылық мектебін ашады. Сопылық — адам жанының тазалыгы туралы ілім. Ол — ислам дінінің рухы, мені, сайып келгенде, исламның синонимі, яғни, сананың есуіаяц, жан тазарыш, ар-уят оянуының, рухани жетілудің белгісі. “Сопылықты журектен гана

ссзесіц”, дсмек, сопылықтыиц не екенін жүрегін онта алған адам гана тусіне алады. Сопыларга ортак касиет — адалдык, мейірімділік, канагат, шышайы ізгілік, Алланы сую, адамды сую, арлы және адал болу.

Яссауидің басты ецбсгі “днуани хикмст” (“даналык кітабы”) туркі тіліцде жазылған рухани және гуманистік бағыттагы кітап. Шыгарманыц негізгі мазмуны да сопылық жольшдагы мусылмандыгк ілімнің кагидаларын жүзеге асырудың, оларды кут-шелікті омірде ердайым кабылдау мсп орыцдаудың едіс-тосілдерін уйретуге арналған. Сопылық ілімнің ауыр да қиын болатынын айта келіп Кожа Ахмет осы жолдан етуді табакды турде талап етеді. Бұл максатка жету үшін терт сатышан ету керектігі айтылады. Олар: 1) шаригат; 2) тарикат; 3) магрипат; 4) акикат. Буклагы айтылған ер сатышыц оз турагы да бар. Бұл туралы гулама:

“Огті гумырым, шаригатка жете алмадым,
Шаригатсыз тарихатка жете алмадым,
Акикатсыз магрипатка жсте алмадым,
Жолы катты пірсіз калай етер, достар.
Тарикаггыц жолы болар ауыр азап,
Бұл жолда талай гашык болды топырак.
Акикатгыц менісінс жеткен кісі,
Естен танып, куйіп-жанып, іші-гтысы”, — деп жырлайды және қиын жолдары туралы ескертеді.

Яссауидің айтпагы дуниені танып білу үшін ертурлі талаптарды орындау керек, адам соцда гана акикапы тусіне алады, яғни гуламаныц созімен айтсак”, езіі-щі таныганыц акикаггы таныганыц”.

“диуани хикмст” ислам дінінің негізгі кагидаларын туркі халыктарының жүрегіне жеткізген кунды ецбек.

“Меніц хикмстгерім-кудірстігі бір пір,
Естігендердің коцілі толкып уйып тур.
Тірі болса бұл жаігіацца кор болмас;
Окыган пенделер сш нерседен зар болмас.
Меніц хикметімс койса кім бас,
Олеріі-іде болсын иманы жолдас
Яссауи хикметін даналар естісін.
Естіген жацдар мратына жетсін.

Ахмет Яссаун адам мен когам мосслелеріне де айрыкша назар аударған. Ислам дінінің енегелікке, таным-болмыска кдтысты акыл-ой, парасат туралы кундылықтарын кец насихатгаган ол букара халыкка устсндік курган омірлердің, бектердің, казылардың әділетсіз істерін сынады, бұл дуниенің жалгандыгын айтады. Оның сопылық ілімінің басты максаты адамды жетілдіру, адам бітіміне тен кейбір жагымсыз одстгерді сынау. Сондықтан да Яссауи құдай атынан парасатгыльгжжа, еділдікке, тазалыкка ундейді. Оның ілімінде адамгершілік ойлары дін аркылы тусіндіріледі. “Кімде-кім жамандык жасаса, ол кунедан арыла алмайды, кімде-кім жаксылык жасаса, ол удайдың суйіктісі болады”. Жамандыкты жасаушы адамдар, оны алла да жактырмайды.

Адамдардың барлыгы құдай алдында тец. Олардың тецсіздігі адамдардың жагымсыз іс-ерекетгерінен туышдаган. Ахмет Яссауи адам бойы-ща кездесетіі-т тойымсыздык, ашкездік, екіжүзділік, дацккумарлык, надацдык сиякты жаман касиеттердің болатынына окініш білдіреді, мундай жагымсыз еде’тгерден арылуға шақырады, адамдарды бір-бірін курмепеуге, кемектесуге, жаксылык жасауга ундейді.

“Дунисні мулкім деген султандарга,
Элем малын сансыз жиып алгаттцарга,
Он емір дуние-малын жиса-дагы,
Олім кслсе бірі де опа болмайды скен.

Сол жақсы оз жерінде патша болса,
Әділ болып, бір момынды казы кылса,
Сол казы барша елді разы кылса,
Ризалыкпен жумак уйін алады екен”.

Ел билеушілері халықты әділдікпен басаруы тиіс. Арам жолмен жиылған мал-мүлік дүние болып табылмайды, жазықсыз жандардың қоз жасылғ құдай кешірмейді. Жақсы патша ғана халқын разы ете алады. Мұндай патшаларға жумактан орын да дайын. даналық пен татулықты жырлаған “Диуани хикмет” шығармасы адам емірінің барлық жағын қамтыған құнды еңбек.

Оның хикметтерін қарағайым халық қалада да, далада)Ш ауызша қаратты. дала қолпелілері “даналық кітабын” Қуранмен тең санады, оның авторын тірі кезінде-ақ адамдар еулие санады. Оның Отаны — Түркістан “Кіші Мекке” атақты.

Әдебиеттер:

1. Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

2. Қосымша

1. Қазақстан құқықтық және саяси ой тарихы. Бірінші том, Алматы: Жеті Жарғы 2010
2. Ж. Баласағұн. Құтты білік. Алматы: 1986
3. Таукелев А.Н., Сапарғалиев Г.С. Государственно-правовые взгляды аль-Фараби. Алма-ата, 1975

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

7 Тақырып Қайта өрлеу мен реформация дәуіріндегі саяси-құқықтық ілімдер

Түйінді сөздер: реформация, макиавелизм, статуя, тақсыр.

Негізгі сұрақтар:

- 7.1. деуірдің басты ерекшеліктері мен белгілері және саяси жүйенің ілімнің жаңа сипаты.
- 7.2. Реформацияның саяси-құқықтық ішеялары.
- 7.3. Ниқола Макиавеллидің мемлекет және саясат туралы ілімі.

Тезис: 7.1. Қайта өрлеу мен Реформация — елемдік орта ғасырлық тарихтағы ең ірі және маңызды оқиғалардың бірі. Еуропаның көптеген елдерін қамтыған бұл деуір озыл әлеуметтік-тарихи мені жөнінен ескі орта ғасырлық дүниенің шаңырағын шайқалтқан антифеодалдық, ерте буржуазиялық күбылыс болып танылды. Қайта өрлеу мен Реформацияның басты мазмұны — шексіз үстемдікке ие болған, мызғымастай болып

корінген феодалдық турмыс-салттан бас тарту және адамдардың турмыстыр шілігіне қажетті жаңа көріністер мен қажеттіліктерді орнату еді. Доірдің бұл мазмұны Батыс Европаның түрлі елдерінде олардың ұлттық, саясиліктеріне және оқиғалардың даму сипатына қарай үнемі өзгеріп және дамып отырды.

Қайта ерлеу деуірі туралы еңгіме болғанда, зеріншеушілер рим-католик шіркеуі мен ол қорғаған діннің дағдарысқа ұшырауы және ойлаудың гуманистік мәдениет, өнер және дүниеге кезқарас туралы антихристияндық түрінің іылытасуы туралы айтады. Ад Реформация болса, діннің жеілдетілген формасы мен феодалдық құрылысқа қарсы өзінің елеулі табиғаты жағынан буржуазиялық қозғалысты бар күшімен қорғаған католик дініне қарсы шығуды және оның діни орталығы Рим папасының үстемдігіне қарсы күресті білдіреді.

Қайта ерлеу мен Реформация деуіріне феодалдық қатынастардан қол ұзу, ерте капиталистік қатынастардың пайда болуы, қоғамның буржуазиялық топтарының беделінің артуы, діни ілімдерді қайта қарау (кейбір жағдайларда жокқа шығару) жалпыға тең ортақ белгілер еді.

Қайта ерлеу мен Реформация қайраткерлері елдерінің ілімдері мен кезқарастарында антихристияндық кезеңді рухани мұрасына сүйенді және оны үнемі тиімді пайдалана білді. Бұл деуірдің идеологтары елдері қажетсіңген мемлекет, құқық, саясат, заң туралы түсініктерді антихристияндық ортақ бағытпен бай қазынасынан

қол пайдаланып қана қойған жоқ. Олардың антихристияндық деуірдің асыл мұрасына аса зор көңіл болуы феодалдық қоғам доктринасы мен католик шіркеуінің заңдастырған саяси-заңдылық тәртібі мен үстемдігіне қарсылық білдіруі және оны жокқа шығаруы еді. Осы деуір қайраткерлерінің елдерінің алдарында тұрған міндеттерді еңгіздеу антихристияндық мемлекетпен мұраларын іздестіруі, теориялық-құқықтық құрылымдарына сүйенуі кездейсоқтық емес-тін.

Орта ғасырлық консервативтік-зорлықтық неологіямен күресте елшілік-философиялық қозғалыс жаңа жүйесі қалыптасты. Оның басты мазмұны — адамның өзіндік құндылығы туралы ойды қалыптастыру қажеттілігі, адамның өзін-өзі билеуі мен қадір-қасиетін мойындауы, адамның еркін дамуына қажетті жағдай жасауы, еркімге өз еңбегі мен күші арқылы бақыпарын табуына мүмкіндік беруі болды.

Қоғамның қозғаушы күші ретінде субъектінің ролі атап көрсетілді, адамдардың іс-ерекет белсенділігі мен ақыл-ойдың теусіздігі туралы идеялар басым сипатқа ие болды. Еркіндік пен бостандық табиғи құқықтың ажырамас бөлігі ретінде қарастырыла бастады. Бұл дүниеде адамның өз тағдырына өзі ие бола алатындығы туралы пікірлер буржуазиялық қатынастардың дамуына ықпал етті.

Қайта ерлеу дүниетанымында адам тағдыры оның тектілігі, атағы, қоғамдағы билеуші орны арқылы емес, оның жеке қасиеті мен іскерлігі, белсенділігі, игілікті істері мен ойлары арқылы анықталуы тиіс деп есептелді. Адамның ең басты қасиеті — азаматтылығы мен жалпы игілікке аянбай қызмет етуі туралы тезис үлкен мән ие болды. Жалпы игілік туралы ұғымға теңдік пен еңбегінің арқылы қол жеткізілетін мемлекеттік республикалық құрылымы теңестірілді. Теңдік пен теңдік кәсіпшілігі ретінде заңдар шығару мен өмір орындау айтылды. Қайта ерлеу дүниетанымында антихристияндық қоғамдық келісім концепциясы одан әрі жаңартылды. Соның көмегімен мемлекеттің пайда болуы себебі мен мемлекеттік биліктің қажеттілігі түсіндірілді.

Реформация қайраткерлерінің кезқарастарында адамның өзіндік құндылығы деуір басқаша қаралды. Яғни бұл туралы жазушы Пико делла Миролла “Адамның адамгершілігі туралы еңбегінде” “адамның қажат, қотеріңкі мақсаты бар, ол сол мақсатты ұмытпай, ол өзінің қалағанына жетуі тиіс. Адамды еңбегінің арқылы түсіну оның құндылығын сую, оның қадірсіздігіне тең қалу үшін құдай жаратты. Адам өз еркімен өседі

және жстіле алады” ден керсе’ггі. Бірақ адамдардың еміріндегі маңызды меселслерді шешуде ез кк,ыктары мен бостаішцьгктары мойындалғанмен, реформациялық саяси-кукыктык ойдың басты кайнар коздері — касиетгі кітаггар, Библкя және Жаца Осиет болды.

Кайта ерлеу мен Реформация деуірінің сyasi-кукьжтык ілімінің негізгі белгісі У1—ХІІ ғасырлардагы шіркеулік-феодалдын ой-кезкараска карама-карсы идеялары — оның шын сипаты болып табылады. Қала медениеті мсп ой-танымында коріне бастаған бұл нышан Кайта орлсу доуірітіде одан ері дамытылды.

Қала байлары мсп кепестері және шіркеудің ақшалай табыстарын болісуге умтылған феодалдардың бір тобы атыл-ой ецбеккерлерінің кызмстіне муктаж болды, өйткені олар оздеріяің шығармаларьгмсн байлардың өмірін жандаі-тдыруы тиіс еді. Саяси кызмет пен баскару ісінде де билік адамдары шебер дипломатгарга, ақылды ксцесшілерге, іс-жургізушілерге, олардың ісін ақтайтътн және коргайтын зацгерлерге деген зерулікті сезінді.

ХУІ—ХУІІ ғасырлардагы жаратылыстану ғылымындагы табыстар да феодалдық-шірксулік дунистаным мсп схолостикага карсы куресте туыш келе жатқан жаца топ өкілдерінің муддссін коргады. Осындай өзгерістер негжесінде саяси-кукыктык ойды зерттеудің жаца едістері жасальтныш, оны одан ері дамытудың негізін кдлаган жаца идеялар мсп козарастар пайда болды. Саяси-кукыктыж ойдың б’л ерісі келесі жуз жылдыктарда уздіксіз жалгаса және улгая келе саяси ғышымның бүгінгі тандагы жетістіктеріе жеткізді.

Алдыңьт қатарлы философиялық және саяси-кукыктык, ой өкіл,цері орта ғасырлық схолостика мсп дунистанымга карсы курес жургізе отырып саяси ойдың одан ері дамуыт-тдагы ксдергілерді жойды және когам туралы бурынғы доуірге караганда негурлым дурыс жалпы теориялық ұғымдардың калыптасуына ыкпал етті. Буның езі ғылымды схолостикалық ой-пікірдеН тазартып когам және адам табигатын танып-білуге жол ашты.

Кайта ерлеу мсп реформация деуіріндегі саяси-кук,ык,тык ойдың уш багытга дамыгандыгын байк,ау киын смес. Оның бірінілісі — мемлекет пен саясатгагы жаца кезкарасты анықтайтын таза ,тлгідегі саяси ілім (Н. Макиавелли, Ж. Боден), екіншісі — католик шіркеуінің ыкпальтнан шыгуга умтылған гуманистік идеялар (М. Лютер, Т. Мюнцер, Ж. Кальвин), үшін

шісі — ат-ітибуржуазиялық угопист-социалистердің саяси-кукыктык ойлары (Т. Мор, Т. Кампанелла).

Алғайыкы утопиялық ілім жуйесі ХУІ ғасырдың басын-ща пайда болды. Оның туцғыш өкілі Томас Мор (1478—1535) ЛонДОН адвокатмның отбасында дуниеге келді. Оксфорд университетінде терец білім аяган ол бірк,атар жоғары мемлкс’гтік лауазымды кызме’гтср аткарды. Оның “Утопия” (1516) атгы шығармасыІт-тда ойдан шығгарышган Утопия аралындагы когамдық курылыс адамзат тарихындагы алғашк,ы мінсіз когам ретітше деріптеліп, Аі-іглияның СОЛ кездсгі феодалдық тертібі аяусьгз сынға ушырады.

Мордың айтуынша, жскс мсншік бар жерде елеуме’гтік тіршілікті жандандыру мүмкін емес. Ол аталған шығармасында “жеке мсншік бар жерде, дуниең бері ақ,шамен елшенетін жерде мемлкс’гтік істердің дурьтс және ойдагыщай аткарылуы мүмкін бола алар ма еді” ден жазды. Оның пікіріншс, Утопия аралындагы олеумс’гтік және саяси Тертіптср когамдық мсншікке, жалпыга бір,дсй ецбек сту міндетгілігіне, елеумепік және саяси тсцдікке негізделген. Арал тургышдары ешкаыщай жстіспеушілікгі сезінбейді, адамды адамның канауы болмайды, олардың киімдері де бірдсй, сон-салтанат пен ысырапшыилдыкка және артыкшышыкка жол берілмейді.

Бір гажабы Утопияда кулдық институты бар. Кулдар лас және ауыр жумыстарды аткаруы тиіс. Олардың қатары согыс туткындарынан, кьтлмыскерлерДен, елім жазасына кесілгендерден турады. Аралдың барлық тургындары сгіншлікпен және қоленермен

айналысады, ер отбасының тапқан табысы қоғамдық қорға еткізілді. Әркім одан өзінің қажеттілігін қарай ғана алып отырады.

Утопия аралында бұқаралық билік сайланбалы негізде құрылған. Орбір 30 отбасы лауазымды тулғафилорхты, 10 филорх — бір протофилорхты сайлайды. Ал филорхтар арнайы жиналыста жасырын дауыспен мемлекет басшысы — притщепсті сайлайды. Утопиядағы маңызды істерді принцип бір жылға сайланатын сенаттың қатысуымен шешіледі.

Италия ойшышы Томмазо Кампанелланың (1568—1639) “Күн қаласы” шығармасында елеуместік теңсіздік пен жеке меншікті жою, ендіріс пен белісті еділетті түрде қоғамдық негізде ұйымластыру, еңбекті құрметті және барлық адам үшін міндетті деңгейге туралы ойлар қамтылған. Кампанелла өз шығармасын солярийдің қала-мемлекеттік турмыс-тіршілігін және қоғамдық

өмірін сипаттаудан бастайды. Олардың бұқаралық билік жүйесі үш тармақтан тұрады. Бірінші — ескери іс, екіншісі — ғылым, үшіншісі — өндіріс саласы. Оның ортасын өз атына лайық үш билеуші (Құл, даналық, Сүйіспеншілік) басқарады, ал оларға өз кезегінде үш бастықтан бағынады. Ең жоғары билікте

— бас билеуші Метафизик тұрады. Барлық мәселелер мен дауларда соңғы шешім шығару соның қолында.

Солярийлердің үйлері, киімдері, таматары, шұғылданатын қосықтары, қызығушылықтары, мүдделері тілсіз бос уақыттар мен ойлары да бірдей. Барлығы да бірдей еңбек етеді, бірдей білім алады және демалады. Олардың ұсақ-түйек тіршіліктеріне дейін бері есептелген. Тіпті жаңа туған сәбидің де аты кездейсоқ ойылмайды. Орбір адамның қабілеті мен сәйкесі, қызығушылығы, белсенділігі, ой еркіндігі ерекше құндылыққа ие емес. Бұнда мемлекет мүддесі ғана басымдықта ие.

Утопия—социалистердің аталған шығармаларында адам бостандығы мен еркіндігі, құқықтары, олардың кепілдігі туралы мағлұмат ештеңе айтылмайды. Және олар өз шығармаларында көрсетілген қоғамдық өмірді қалай орнату керектігі, басқару формасы мен саяси режим туралы ой қозғамайды. Дегенмен, олардың мінсіз мемлекет пен қоғам туралы ой-пікірлерінің теориялық негізсіздігіне, қиялқындығына қарамастан одан кейінгі социалистік ілімдердің қалыптасуына ықпалы тигізді.

Қайта өрлеу мен Реформация дәуіріндегі саяси-құқықтық ойдың гуманистік сипатта болуы да католиктік шіркеудің үстемдігі мен қыспағынан құтылуға қол жеткізілген адамдардың еркіндік, бостандық туралы көзқарастарының жаңа деңгейге болуына ықпал етті. Бұл дәуірдегі идеялар мен көзқарастардың өзіндік ерекшелігі мен ортақтылығы және жаңа мазмұнға ие болуы жаңа замандағы саяси-құқықтық ойдың қалыптасуына өсер етті.

7.2. XVI ғасырдың I-ші жартысында Батыс және Орталық Еуропада өзінің елеуместік-экономикалық және саяси сипаты жөнінен антифеодалдық, ал идеологиялық формасы жөнінен діни (католик шіркеуіне қарсы) қоғамдық қозғалыс кезеңі қалыптасты. Бұл қозғалыстың басты мақсаты — рим-католик шіркеуінің ресми доктринасына түзету енгізу, шіркеу құрылымын өзгерту және мемлекет пен шіркеу арасындағы өзара қарымқатынасты қайта құру болып табылатындықтан, бұл қозғалыс реформация деген атаққа ие болды. Еуропалық реформацияның басты орталығы Германияда болды.

104

Реформация-ты жақтаушылар ең алдымен лагерьге бөлінеді. Оның біріншісі — оппозицияның деулетті топтары — кіші дворяндар, қаланың бай тұрғындары (бюргерлік), ақсүйек княздардың бір бөлігі кірді. Қаланың бай тұрғындарын жетекшілік еткен бұл топтағылар кішігірім реформа жасауды ғана ұсынды. Шаруалар мен қаланың төменгі тұрғындарын қамтыған екінші топтағылар болашақта кеңірек жол ашатын, елсұметтік әділдікті қалпына келтіруге негіз болатын революциялық талаптар қойды. Реформация қозғалысына қоғамның ортаңғы топтарының қатысуы олардың ұстанған саяси

бағдарламалары мен мемлекет, құқық және заң туралы ойларының ортурлілігінен де айқын көрінеді.

Реформация қозғалысының бастамасын жасаушы және ірі қайраткері немістің діни ғалымы Мартин Лютер болды. Бұюл Германияны дүр сілкіндірген реформацияның саяси-құқықтық, және діни уранын Мартин Лютер жасаған болатын. Оның 1517 жылғы карашада 95 тезистен туратын күнені кешіретін грамоталарға карсы шығуы реформациялық қозғалыстың бастамасын салып берді. Мартин Лютердің саяси-құқықтық жүйедегі қозғарасын жақсы түсіну үшін 1-ден, оның XVI ғасырдың 20- жылдарының өзінде-ақ, Реформацияның революциялық лагеріне карсы болғандығын, 2-ден оның өзінің ұстанған мақсаты мен ол айтқан тарихи идеялардың арасындағы айырмашылықты ескеру қажет.

М. Лютер шіркеу мен дін иелері адам мен құдай арасындағы делдалдық қызметті атқара алмайды, адамдар шіркеу қызметкерлерінен қандай да бір наным мен сенімге ие бола алады деп жариялады. Ол сонымен бірге шіркеу иелерінің өздерін құдайдың жердегі елшісімізден санайтын даурықпалары мен адам жанын тазарта және күнелерін кешірте аламыз дейтін сандырақтарының жалғай-шығын өшкере етті. М. Лютер адам өз жанының тазаруына және күнелерінің кешірілуіне шіркеу немесе діни едет-ғұрыштардың көмегі арқылы емес, құдайдың өзі тікелей орнатқан нанымның көмегі арқылы жете алады деп есептеді.

Шіркеу мен дін иелерінің жалған ережелері мен ұстанымдарын өшкереуде Лютер діни ақиқаттың түп қазығы болып табылатын Касиетті кітаптың алғашқы нұсқаларын пайдаланды.

Оның айтуынша, діни ақиқаттың шыңдығы католиктік ілім — уағыздайтын шіркеудің қаулылары мен папалық декреттер емес,

Касиетті кітап болып табылады.

М. Лютер ілімінің басты қағидасы — адам сену арқылы ғана қорғаныш таба алады деген тезисі болып табылады. Әрбір сену-

ші өзінің жасаған өрнектері үшін құдай алдында өздері іпана жауап береді және бұл кезде дін иелерінің көмегінің қажеті жоқ. Рим папасынан шаруаға дейінгі барлық адам құдай алдында бірдей. М. Лютердің бұл қағидасы теістік туралы ерте буржуазиялық сөз алғашқы ұсыныс болды. Лютердің айтуынша, құдай жолын ұстану, христиандық өмір салтын кешу өркімнің жан дүниесіне байланысты бейбіт тәртіпке негізделуі тиіс. Ал бұл тәртіп құдай заңдары арқылы емес, ақсүйектік билік мәселелерінің қолдауы арқылы табиғи тәртіпке жүзеге асуы керек.

Адамның ішкі жан-дүние бостандығы мен діни сенімі мемлекет заңынан тысқары болуы тиіс. Мемлекет билеушілері өздері халықтың билеушісі емес, қызметшісі ретінде сезінуі керек деп есептеді М. Лютер. Бірақ ол мемлекеттің демократиялық құрылымы туралы ойдан аулақ болды. Ол бұқара халықты билеушіге бағынуды және оған қарсы көтеріліс жасамауға шақырды.

М. Лютердің саяси-құқықтық көзқарасына қарама-қайшылықтар да болмай қойған жоқ. Шіркеудің үстемдігі мойындамау және мемлекеттің папалықтан тәуелсіздігі туралы оның идеялары жергілікті княздық абсолютизмге қызмет етті. Ол өз ілімін қоғамдағы саяси және өлеуметтік өмірді қайта жаңартатындай бағытқа дамытпады. Ол монархиялық формадағы мемлекетті христиандық өмірге қажетті тәртіпті орнықтырушы ретінде қарады. Оның айтуынша, тәртіп орнатуды кез-келген тәртіпті мемлекеттер атқара алады, сондықтан да христиандықтың ішкі діндарлығы қоғамдық қатынастарды ешбір өзгертіпсіз-ақ берік қалыптасқан жүйені талап ете алады.

Реформацияның революциялық лагерінің көсемі Томас Мюнцер қозғалысқа қатысушыларды қанау тәртіптерінің барлық түріне қарсы аянбай күресуге, өлеуметтік теңсіздік пен шіркеудің зорлығына қарсы шығуға шақырды. Бұл күрестің ең жоғары деңгейдегі кезеңі Германиядағы 1524—1526 жылдардағы шаруалар соғысы болатын.

Шаруалар кетерілісіне қатысушылардың елеуметтік және саяси-қуқықтық идеялары “12-бап” пен “Баптар бойынша жазылған хатга” айтқын корініс тапты. Буның алғашқы қужатында кетеріліске қатысушылардың бейбіт ойлары мсп феодалдық езгіні жеңілдету жолдары қарастырылған. Олар кіші десятинаянщ (салық турі) жойылуын талап сте отырып, қужатгыщ екінші бабы улкен десятиная когамдЫтк қажетгерге жумсалған жагдайда гана негіз болады ден тапты. Кауымның пайдаланатын жерлерін

қайтарып беру туралы тпаруалардың талагтары керсетілген баптар да кетеріліске қатысушылардың басты талаптарының бірі болды. Крепостнойлык тертіпті жою туралы айтылған үшінші бап қужатгыщ сн батыл талаптарының бірінен саналды.

Мюнцердің тікелей қатысуымен шыққан “Багттар бойынша жазылған хапа” халықтың қайЫтршылық жагдайда одан ері емір суруінің мүмкін емес екецдігі айтылды. “Осы кзецге дейін шір.ксу мен окіметтің тарапынан адам айтқысыз ауыртпалық коріп, жапа шеккен хальж бас қосып толық азатгыкка жетуі керек”. Ал бұл міндепсрді шешу аталған қужатга “Жалпыга пайдалы принциптердің негізінде емірді жақартып, қайта қуру максатымен барлық сзілген халық бас қосып біріккен жагдайда гана жузеге асырылады” деп атап керсстілді.

Мюнцердің айтуынша, бұл максатқа қан тегіссіз жету мүмкін емес. Билікті қолдарына алған қарапайым халық қана еділдік орната алады. Ал “жалпыга бірдей пайданың” қамын ойламай, ез мүддесін гана қуйпейтіндердің барлығы “бұл когамнаи шеттстілуі тиіс”. Ойткені, кепшлік мүддесі үшін қызмет етпейтіндер когамның басқа мүшелсрі келтірген пайдадан рақат керуі тиіс емес.

“Қ,удайсыздарды билік тағынан тайдырып”, олардың орнына қарапайым халық екілдерін отырғызу үшін “қайжардың қуші” қажет болады ден мелімдеді Мюнцер. Бұл болмай қоймайтың қубылыс және заңды болып табылады. “анжардың қуші” жаңа қурылымда да қажет болады, дсп есптеді ол, ейткені ескі емірді аңсаушылардың қашан да кек қайтаруға умтылуы ғажап емес.

Оздерінің еділетгі ден санаған тортібін орнатқан халық “қу- дай берген қуқыкка” сойхес оздеріне тиісті қажеттіліктің борін алуы керек. Ресстубликалық идеяның белгілері кездесетін “барлық окімет билігін халық қолЫта беру” принципі Мюнцер кезқарасының ең жоғарғы шегі болатын. Будан Мюнцер бағдарламасының демократиялығы да айқын керінеді.

Реформациялы қозғалыстың кернекті идеологы және ықпалды қайраткерлерінің бірі Жан Кальвин (1509—1564) болды. Францияда туып өскен ол Жәневага 1536 жылы келді және осы кезде Базель қаласында озінің атакты “Христиан дініндегі өсиет” шығармасын жарыққа атығарды. Бұл шығарманың діңгегі — құдайдың адам тағдырын алдын-ала белгілеп қояуы туралы догматы сді. Бұл ілім бойынша құдай біреулердің бұл дүниеде

бақытты өмір кешетіндігін, ал басқалардың азапты өмір суретіндігін күні бұрын белгілеп қояды.

Кальвин бойынша тағдыр жазмртшы ешкімнің де жеке ерекстіне байланысты емес және ешкім де өзіннің тағдырыш болжап білс алмайды, ешкім де оғы өзгерте алмайды. Оның айтуынша, байлтік та, кедейлік те, сеп’ілік пен сотсіздік те іудайга ШЫН ниетімен сенуді айып-ідайтын сыс - болып табылады. Адамдардың барлығы да озінің элеуметтік және лауазымдыж жагдайына арамай оздерін құдайдың қулымын ден ұғынуы ти. Және оны аянбай сцбек етіп жақсы неткжелсрімен делслдсугс мццетті.

Ецбек етуді құрметгі және қажепі шарт ретіі-ше доріптеген кальвиндік ілім адамдарды ыжапыльж пен ұқылтылыққа ұйрстгі. Оның тгшың жазмытпы туралы теориейсы белсет-тді орекет жасауға себеп болды. Тағдырда борі де кйт бұрын болжанып қойылады дейтін теория агидаларынЫІ-’ тургысынан алып қарағанда, аҚсуйектік пен ертурлі сословиелер арасындағы айырмашылықтар ез маңызын жояды. Ойткені, бұлар адамның тумысынан пайда болмақшы қабілетгеріН күні бұрын белгілеп бере алмайды. Осылайша, кальвиндік

ілім осімкорлар мен ерте буржуазиялық қоғамның неғурлым белсенді орекетшіл белігі ретінде оның саяси өміртіе билік жүргізу уқыктарыш діни турғыдан бекітіп берді.

Кальвиннің шіркеу қурылымы туралы ф2рмасы да ерте буржуазиялық сипатта болды. Католиктік шіркеуді урудың монархлық притципіне карама-карсы И кальвиндік шіркеу республикалық негіздерге сүйеніп қурылды. Шіру қауымды доулеггі адамдардан сайланған сташіндер (пресвитерлер) бағарды. Пресвитерлер уддаушылармен бірге консиеторкяны курды. Бұл ұйым қауымның бүкіл діни өміріне басшылық етті.

Кальвин мемлекет және билік мәселелері жөнінде асығыстық жасамады. феодальдық монархиялық тоғтарды олардың жасаған зорлық-зомбылығы мен еділетсіздігі үшін сынаған ол, барлық мемлекеттік билік құдайлық деп жар салды. Билеу— шінің немесе өкіметтің тиарядық режим орнатыш құдай заварыв орывдамағаны және шіркеуді қорлағаны үшін олар ерте ме, кеш пе құдайдың жазасына ушырайды және бұл жазалау ездерінің қол астындағылардың күшімен орывдалуы мүмкін. Бірақ, Кальвин тиарядыққа қарсылық жасауға жеке адамдар емес, тек шіркеу немесе Вас штаттар сияқты өлдігі бар орган-

108

дар ғана қуқылы деп есептеді. Мұның өзінде де тирандықты жою жолындағы ашық күрес өң оуелі күрестің жарыя формалары мен бейбіт түрдегі қарсылықтары тугел пайдаланып біткенде ғана қолданылуы тиіс.

Кальвиндік ядология тарихта өлеулі роль атқарды. Ол Батыс Европадағы алғашқы Нидерланды буржуазиялық революциясының ЖСС жетуіне және өлде республиканың орнауына ықпал етті. Кальвиндік идеология негізінде Англия мен Шотландияда республикалық партиялар қурылды. Реформацияның бөлігінде ядеялық ағымдарымен бірге кальвинизм ХҮІ—ХҮТТІ ғасырлардағы буржуазияның саяси қуқылық кезқарасының негізін дамытуға септігін тигізді.

7.3. Қайта өрлеу доуірінің кернекті өкілі буржуазиялық саяси ілімнің негізін алаушы Ниқола Макввелли саяси қайраткер, дипломат және тарихшы ретінде де кеңінен танылды. Мемлекет және қуқық концепциясы тарихында оның саяси идеялары карама-қайшылықтар мен жаңа ізденістерге толы болды. Оның мемлекет пен қоғам дамуы туралы қозқарастарын жақтаушылар мен сығаушылардың көптігі, олардың бұл мәселедегі даулы айтыстары да Макввелли өңбегінің қыр-сырын одан өрі анықтай алады.

1469 жылы Италияның Флоренция қаласында заңгер отбасында дүниеге келген Ниқола жас кезінен бастап-ақ қуқықтау негіздерімен өрків таныса алды. Қаржы қиындағынан уяиверсәтепегі оқуын толық аяқтай алмаған ол оқуға деген қуштарлығы мен ізденісінің нөтяжесінде өздігінше оқып ғылымның өртүрлі саласы бойынша терең білім алады. 1498 жылы Флоренция республикасы өкіяші канцеляриясының хатшысы болып тағайыдалады. Бұл қызметте 14 жыл бойы жұмыс істеген ол Флоренция републикасында өртүрлі мемлекеттік істермен шугылданады, осы деуірдегі кернекті саяси қайраткерлермен жүздеседі. Саяси іс-шараларды ұйымдастыруға және өткізуге қатысады.

Басқа өлдер мен Италияның өртүрлі қала-мемлекеттерінде дипломатиялық сапармен болған Макввелли бұл өлдердің мемлекеттік басқару істерімен терешрек танысады. Осы жылдар арағытында Н. Макввелли өкіметтік жарлықтар мен заңдарды дайындауға қатысумен бірге өйындаған өртүрлі деңгейдегі хаттар мен ұсыныстар жазады. Қызмет бабында үлкен төжірибе жинақтаған ол мемлекет және саясат мәселелері жөнінде мемлекет басшысының сенімді көмекшісі және кеңесшісіне айна-

лады.

1512 жылы Флоренция республикасының қулауына байланысты бірге бүкіл өкімет қурамымен бірге ол да қызметсіз қалады және өган қандай да бір мемлекеттік іспен айналысуына тиым салынады. Саяси және мемлекеттік қызметтен шеттетілген ол бұдан кейінгі өмірін өдеби шығармашылыққа арнайды. 1513 жылы “Патша”, “Тит Ливийдің

бірінші онкүндігі”, 1519 жылы “ескери енер туралы”, 1520 жылы “Флоренция тарихы” және тағы басқа еңбектерін жазады.

Макиавеллидің мемлекет және саясат туралы іліміндегі маңызды жаңалығы саясат саласын жеке ғылым ретінде көрсетуге тырысу идеясы болып табылады. Бұл салада орасан зор тежірибе жинақтаған ол саясат қоғамдық өмірдің белек саласы болып табылады деген қорытынды жасайды. Ол қоғамдық өмірді түрлі мақсаттары және оларды іске асырудағы мүмкіндіктері бір-біріне ұқсамайтын келтеген елсұметтік күштер мен еркілгі мүдделердің қақтығысы ретінде қарастырады. Оның айтуына саясат

— адам еркіне бағынышты жат-шы қозғалыс, дауылды стихия, күллер арасындағы күресте, олардың үздіксіз қақтығысы, қайшылықтардың шешімі, өзгерістер мен қайта құрулар.

Макиавелли саяси оқиғаларға баға беру мен саясаттың аясы туралы идеяларында іс жүзіндегі саясат пен саясат теориясын қоса ұмтылды. Оның пікірі бойынша, саясат түрлі елеуместік күштердің билік үшін, оны ұстау және пайдалану жөніндегі күрес аймағы. Мұнда түрлі күштердің ең айқалы және ең ұтқыры ғана жеңіске жетеді, адамгершілік саяси мақсатқа бағытталып отырады. Саясат пен билік аймағы — күрестің ерекше жағдайы бар ортасы. Билік үшін күресте барлық құралды пайдалану заңы қарсыласты жөну мақсатында қолданылады. Макиавеллидің бұл идеясы билік тарихын зерттеу тежірибесінен алынған.

Саясаттың жеке билік үшін күресте елдікшілердің қуытырқы өркеті болатындығын одан бұрынғы ойшылдар да білген болатын. Бірақ оны алғаш рет ресми түрде қыр-сырын үкіле зерттеген Макиавелли еді. Оның өмір сүрген дәуірі Италияның саяси бытыраңқылығы, өзара тартыс-таластар, жат елдік басқыншылармен күрес, шіркеудің мемлекет ісіне араласуы да оның мемлекеттегі билік жүргізуші мән оның қол астындағылардың қарым-қатынастарын зерттеуге өткізіледі. Оның мемлекеттік ызыметтегі тежірибесі де сол замандағы тарихи оқиғалардың шындықты артындағы “сценарийлері”, оны жасаушылар мен режиссерларын, бірінші ролді ойнаушыларын, негізгі күш

тердің мәншілері мен тетіктері зерттеуге, еркілгі құбылыстар мен процестерді жақсы білуі де саяси-ішкі оқиғаның асыл қазынасын жасауға көмектесті.

Макиавеллидің айтуына, елде теңдей дәреже шамасында қайырымдылық пен жауыздың, еділшілік пен зулықтың бар, бірақ олар бұл елден екінің бірі елге жидімі отырып, елдерінің шоқрақ бағыты өзгертуі мүмкін. Яғни, бір елде қайырымдылық пен еділдік үстем болса, екінің бірі елде жауыздық пен зулықтың басым бөлігі. Мемлекет тарихында бұл процестер одан-бұрынғы мен білездің және баса да факторлардың ықпалымен үлемі өзгеріп отырады. Бірақ елдегі жалпылық пен Жамағандықтың жаңашы жиынының өзгеріссіз қалады.

Макиавеллидің саясат саласындағы ең басшы еңбегі — “Патліа” шығармасы мемлекет басшылығында адагершілердің ел билеуіне басшылық алуына арналған өткірлік кеңестер мен ұсыныстар және қағидалар берілген туынды болып табылады. Одан бұрынғылармен салыстырғанда Италияны біріктіретін диктаторға қажет қасиеттерді ежікпен көрсетеді. Макиавелли елді біріктіру мен билік мақсатына жету үшін барлық амал-айланы қолдануға, яғни ҚОЛ астындағыларды алдауға, өтірік айтуға, уәделі аял-қасауға, зулықтың баруға, адамдарды қырып-жоюға, қатал өкілдікпен қолдануға және опасыздың жасауға да болады делі ұйысты. Бұл үшін, одан бұрынғылардың бойынша арыстан мен түлкінің қасиеттері қатар болуы және өтірік пен екіжүзділіктің ұды өнерші терең меңгеруі керек делі талғы.

Оның айтуына, билеушіде табылған пен адамның қасиеттері қатар қарастырылуы қажет. Аңдардың қасиеттері айтқанда ол арыстан мен түлкі қылығын ұйыруға жөн сілтеді. “Егер князь аңдардың еділ-тосілдерін ұйыруға мәнбур болса, өтірік олардың арасынан түлкі мен арыстанды тандауы керек, өйткені, арыстан жылаллан, ал түлкі қасқырдан Қорғана алмайды. Сөйтіп аңдар да жылалмен күресу үшін түлкі, ал қасқырды жөну ұйыт

арыстан болу керек, тек арыстак болгалдар істің молік тусіе алмайды” ден жазды Маклавелл.

Итальял ойшылыыщ лікіріллте, бялеуші ез іс-орскеперін дурыс ден талх,ан едістср мен шараларды жоддана алады. М, бұл мақсатта бурьгыгы айтылган уоделср мен автгар бузылса, едеттілік кағдалары мен адамгерлілік притциптері аЯКЖ.а талталса, аЗамаггыщ босталдык шеттетіліл ескерілмей калса, олда турган ештеце де жоқ. Бллеуші отап бас ауыртыш кешл болмеуі керек. Ойтпеген жагдайда саясатта мақсатка жсіу

киыныракка согады. “Макиавеллизм” деген атқд ис болган онын бұл ілімі саясат пен биліктс оз мақсатыІтна калай жетсец де дурыс дсген кдгиданыц пайда болуына ексдді. Оныц бұл кезкарастары феодалдык және буржуазияльж билеушілердік арасында кецінеіт таралды. Макиавеллидің бұл ілімін казіргі кезде де қолданатыццар бар.

Дегенмен Макиавеллиді зулымдык пен куйтыркы саяса’ггы гана уагыздаушы дел тусіюу кателік болар сді. Ол ел билеу мсп саяси мақсатка жетудіц бұл одіс—амалдарын жекс бастыц муддесі үшін емес, мемлекет, когам игілігі үшін, елдің тутастыгыт мсп бірлігі, куатгылығы және тыныштыгы үшін қолдануга кецес берсді. Ол сн алдымен оз заманьгныц патриоты, гуманисі, адал улы болды. Оныц теориясы, концепциясы, кезкарастары — сол деуірдің саяси жагдайын бейнелейтія еді. Саясат саласында ол ешкашан да зорлықты, азгындыкты, жактаган жоқ. Керісінше, од билеуші, саясаткер халыктыц пікірімен санасуы керек деп ссептеді. Егер саясаткер зорлықка суйенсе, ол оныц жеке мақсаты болмауы керек. Оныц айтуынша, зорлык.тыц мақсаты кирату емес, бұліншллісі калггына келтіру. Кез-келген зорлык, ереке’ггі мемлекет муддесі үшін жасалган гана актауга болады.

Макиавелли саяси билікті жузеге асырудың мівдетгі срезелерінің бірі қол астындагылардың сеніміне ис боду керек екендігін жақсы тусіт-тді. Жақсы билсушінің басты касиетгерінің бірі халык сеніміяс не бола білуі ден есеттсді. Халык билсушінің билік кызметін жургізуінс кедергі жасамауы үшін, олар билсушіс толык багывышты болуы да кажет. Макиавеллидің айтуынша, халыкты озіне толык багыныплты етудіц екі жолы бар. Оныц біріншісі — халыктыц билеушіге деген суйспеншілігі, екіншісі — оныц алдында коркынышта боду. Буныц кайсысы тиімді және қолайлы деген моселеде Макиавелли “суйіспеншілік пен коркыныш бір мезгілдс болганда тиімді нотиже берер еді, бірақ суйіспеншілік коркыньгшпсн сіцісе алмайды, ал осылардың біреуін тацдау кажет болганда, коркынышты таңдау тиімдірек болады” деген корытышдыга келеді.

Қол астындагыларды озінс мултіксіз багыньтшты сту үшін билеуші ет-’ катал және ауыр шараларды гана пайдаланып Коймай, ет-’ бастысх айламен билей білуі керек. Макиавелли каталдык согыс және тетенше жагдайларда гана смес, бейбт уакытга да кажет ден есептсйді. Мысалы, меМлеКСТТіК билік жаулары мсн саткышдардың кезін жойып отыру билеушінің мітщсТі болып саналады. Олардың алдында билсушінің жауап112

кершілік міндеті болуыныңц кажеті жоқ. “Билеуші сотка багы.. нышты емес”.

“Патша” шыгармасылда Макиавелли “билеуші калдай одістермен мемлеке’ггі баскара алады және билікті устап турады” деген суракка “биліктің мыкты нсгзін калау” аркылы қол жеткізугс болады леп жауап берсді. Оныц айтуыншла, кандай да бір мемлекет болсын, блліктің негізі жақсы залдар бола алмайды, мыкты ескер бар жсрдс гана жақсы залдар омір суре алады. Кушті мемлекет псн мыкты блліктің емір суруі мемлексттік баскару аппаратына да тікслсй байланысты болмақ. Бллеуілі озі курган мемлскеттік аппарат аркылы гана букіл елге бллігін жургізе алады. Билеуші елдегі саяси биліктің олдебірсулсрдің де қолында болуына ешкашалда жол бермсуі тиіс.

Мемлекеггтің баскару формалары туралы ойларыцда Макиавелли антикалык заманнан сакталып келс жаткан Гілатонның, Аристотельдің және Полибийдің сцбектеріцс корініс тапкан классификацияларды дурыс кереді. Од Полибийдің баскарудың уш дурыс формасы — монархия, аристократля, дсмократиясын және уш дурыс емес формасы — тирания,

олигархия және охлократияны беліп арайдыт. Оның алғашқы ушеуі басарудың жетілген, соңғы ушеуі жетілмеген формасы болып есептелінеді.

Макиавеллидің кезкарасы бойынша, мемлекеттің шың меніңге таза күйілдегі жақсы немесе жаман формалары болмайды. дұрыс формалар тарихи жағдайлар мен міндеттерге, оқиғаларға қатыстылығымен ғана дұрыс форма болуы мүмкін. Ол мемлекеттік басқару формасының бір түрден екінші түрге ауысу заңдылығы туралы алғашқы ойшылдардың пікірімен келіседі. Оның ұғымынша, формалардың алмасу заңдылығы төмендегідей реттілікпен етеді. Монархия тиранияға айналады, тиранияға қарсы қаралдык аристократиялық жүйенің әкеледі, аристократияның эволюциялық дамуы бұл басқарудағы бай адамдардың олигархиясына жеткізеді. Бай билеушілердің жүйесіз ерекшеліктері халық наразылығын туғызып, ол олигархияны кулақпен және демократияны орнатумен аяқталады. демократия өз кезегінде тобыр билігі — охлократияға ұласады. Охлократиялық биліктен жобір қорған халық монархиядан әділдік күтеді және осылай жалғаса береді.

Мемлекет формаларының бұлайша алмасуын Макиавелли күштер арақатынастың негізінде деп есептейді. Ол мемлекеттік формалардың ең тұрақтысы және сыртқы қауіптен қорған шартында

диктаторлық биліктің енгізілуін жақтаған ежелгі Рим тарихынан мысалдар келтіреді және бейімдеп қолдануды ұсынады.

Макиавелли тарихқа орта ғасырлық саяси-құқық тәсілдерін өзгертуші, Қайта өрлеудің саяси доктринасын жасаушы ретінде енді. Оның ілімі саяси ғылымның одан кейінгі дамуына орасан зор ықпал етті. Италия ойшылының еңбектері саяси даналық пен саяси тәжірибенің өзінен кейінгі деуіргіс жинақтаған энциклопедиясы.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиринов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Макиавелли Н. Избранные сочинения. М., 1982.
2. Макиавелли Н. Государь. М., 1990.
3. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

8 Тақырып Ерте буржуазиялық саяси-құқықтық ілімдер

Түйінді сөздер: этика, әскер, соғыс, левиафан, егемендік, федерация, билік бөлу.

Негізгі сұрақтар:

- 8.1. Ерте буржуазиялық саяси-құқықтық ойдың негізгі бағыттары.
- 8.2. Гуго Гроций мен Барух Спинозаның мемлекет және құқық туралы ілімі.

8.3. ХУІІ г. ағылшын саяси-құқықтық ілімінің ерекшеліктері.

Тезис: 8.1. феодалдық қатынастардың ысырай бастауы мсп жаңа ендірістік қатынастардың пайда болуы Европа елдерінде бір мезгілде жүрген жоқ. Бұған ербір елдің сол кездегі саяси құрылысымен қатар қалалардың есуі мен сауданың дамуы және жаңа өлеуметтік топ-буржуазияның пайда болуы едәуір дәрежеде есерін тигізді.

Голландия ХУІ ғасырдың екінші жартысы мен ХУІІ ғасырдың бас кезінде ерте буржуазиялық қатынастар жетілген елдердің бірі болды. Феодалдық-монархиялық Испания үстемдігіне қарсы ұлт-азаттық күрес нәтижесінде Голландияда туңғыш рет жаңа өлеуметтік топ — буржуазия билік басына келді және буржуазиялық республика орнады. Олешік тарихта бұрын қолданылмаған басқарудың жаңа формасы Европаның феодалдық монархиялық мемлекеттерінің қарсылығын тудырды. Билік демін енді тата бастаған буржуазия өкілдеріне сыртқы күштерге арқа сүйеген топ өкілдерімен саяси күресте тусуіне тура келді. Саяси күрес, негізінен, буржуазиялық партия мен оранжистік партия арасында өрбіді. Мемлекет басшысы штатгалысрлікті мұрагерлікпен иеленіп келген Оранский өулетінің өкілдері буржуазиялық қатынастардың одан өрі дамуын қаламады.

Елді Испания езгісінен азат етуде кальвинизм маңызды роль атқарғанымен орта топтың едәуір белігінің қолдауына ие болған олар республикалық партияға қарсы күрес жүргізді. Ой еркіндігі мсп діни сенім бостандығына қарсы бағытталған жаңа саясат кальвинизм шіркеуінің мүдделеріне қайшы келді. Діни ілім мен дін қағидаларына және шіркеудің рухани үстемдігіне қарсы күресте жаңа саяси-құқықтық ойлар пісіп жетілді.

ХУІІ ғасырдағы ағылшын буржуазиялық революциясы феодализм мен абсолютизмге қарсы күресте басты, кептеген феодалдық тәртіптерді жойып, конституциялық монархияға жол ашты,

республикалық басқаруды орнатты және капиталистік қатынастардың кең өркен жаюына мүмкіндік жасады.

Ағылшын революциясы езіңдік сипаты мен ерекшелігі жағынан белгілі болды. Революцияның негізгі қозғаушы күші болған қала буржуазиясы жаңа дворяндар-дворяндрлермен одақтаса білді. Революция жағдайында сонымен бірге қала кедейлері мен ұсақ буржуазия және ішкі шаруалар күресті. феодалдық-абсолюттік құрылысты жақтаушылар қатарында ескі дворяндар мен ағылшын шіркеуінің жоғары басшылығы болды.

Революцияға қатысқан ербір іргамдық топ өзінің саяси бағдарламалары мен талаптарын қойды. Олардың бұл бағдарламалары мен талаптары өзінің теориялық ұрылымы мен мазмұны және өлеуметтік-таптық мүдделері жағынан бір-біріне мүлдем ұқсамады. Идеялары мен кезеңдері бойынша оларды дін ғана біріктірді. Халықты діни сенім арқылы ғана соңқарышан ерте алатынын білген олар діннің қолқекелі тустары мен католиктік ағылшын шіркеуінің үстемдігін, шіркеудің “нағыз шыңдыжтан” ауытқуын пайдалана білді. Ойткені, халықтың ағылшын ғасырлар бойы дінмен ғана “торектеңіріліп” келген болатын.

Лондонның бай кепестері мен банкирлері және буржуазиялашан дворяндар тобының мүддесін пресвитериандардың діни-саяси партиясы қолдады. Олар өзінің идеологиясы ретінде кальвинистік реформация ілімін пайдаланды. Орта буржуазия мсп оларға қосылған дворяндардың (жаңа дворяндар) позициясын индпендендтер білдірді. Левеллерлер (“теңестірушілер”) қалалық ұсақ буржуазиямен және шаруалармен байланысты өді.

Пресвитериандар конституциялық монархияны, шіркеуге аздаған реформа жасауды, король билігін шектеуді қолдаса, индпендендтер республикалық құрылысты, шіркеудің жерін тәркілеуді, саудаға байланысты ксергілерді жоюды, шіркеуге кең қолемде реформа жүргізуді ұсынды. Индпендендтердің алғашқы кездегі көсемдерінің бірі — О. Кромвель болды. Индпендендтердің қозғалыстары Дж. Милтон, О. Сидней, Дж. Гаррингтон және тағы басқардың өі-бектерінде керініс тағты.

Джон Лилльберн кесемі және идеологы болған левеллерлер партиясы сайлау жүйесін демократияландыруды, сауданың толық бостандығын, барлығының заң алдында тең болуын, парламент екілдігін кеңейтуді және халық билігінің егемендігін талап етті. Бірақ левеллерлер сайлауға халықтың ең төменгі тобының қатысуын дұрыс көрмеді және жеке меншікке қарсы болмады.

Олардың саяси бағдарламасынан буржуазиялық революциялық демократияның тұжырымдамасы айқын көрінді.

1648 жылы левеллерлер екіге бөлініп, олардан “нағыз левеллерлер” — диттерлер (“жер қазушылар”) бөлектенді. Олар жерсіз шаруалар мен аланың кедей жұмысшыларына арқа сүйсінді және қанаудың барлық түрі мен жеке меншікті жоюды талап етті. Диттерлер Қозғалысының кесемі және теоретигі Джерард Уин стэпли “Бостонның заңы” еңбегінде табиғи құқыққа ие жерге меншік — еңбексіз табыстың кезі болып табылады, СОНДЫҚТН да жеке меншікті жою қажет болады деп есептеді. Жерге меншікке қол сұққан диттерлерді буржуазиялық республиканың армиясы қуып тартты. Нидерланды және ағылшын революциясы мен одан кейінгі жылдардағы саяси-құқықтық ойдың даму бағыты ағылшынның корнеті ойшылдары Томас Гоббс пен Джон Локктың және Голландияның елем таныған ойшылдары Гуго Гроций мен Барух Спинозаның еңбектерінен айқын көрінді.

8.2. Гуго Гроций жаңа заманның (табиғи және халықаралық құқықтың) мемлекет және құқық туралы ерте буржуазиялық ілімінің негізін қалаушылардың бірі, Голландияның ойшыл заңгері және саяси ойшылы. Ол жан-жақты білім алған, мемлекет және құқық тарихы, соғыс және бейбітшілік мәселелері және ғылымның басқа да салалары бойынша 90-нан астам еңбегін еңбек жазған талантты автор. Оның басты еңбегі мемлекет, саясат, құқық мәселелері туралы кең көлемді шығармалары “Соғыс және бейбітшілік құқығы туралы”, “Ерікті теңіз туралы”, “Табиғи құқықтар мен халықтар уақыты”, сонымен бірге құқықтар туралы еңбегінің үш кітабында толығырақ қамтылды.

Жаңа қалыптасқан буржуазиялық құқықтық қозғалыстың алғашқы екі еңбегінің бірі ретінде Г. Гроций феодализмнен капитализмге өту және буржуазиялық қоғамның орнына доуриядағы мемлекеттің форманың ішкі өмірі мен халықаралық қарым-қатынас принциптерінің құқықтық тұрғыдан түсіндіруге және оны ҒЫЛЫМИ талдауға ұмтылды. Алдына қойған мақсатына жету жолында Г. Гроций таңдаған тасырыптарын соңына дейін түсіндіріп алу үшін ертерек жағдайда не істеуге болатындығын, оларды қалай шешу керектігін саясаттан тыс еділдікпен құқық негізінде ілеШуді ұсынды.

Құқықтану саласы Гроций үшін құқық және еділдік, ал саяси ғылым мақсаттылықпен пайда мәселелері болып табы

лады. Ол құқықтануға “ғылыми форма” беру үшін оның табиғаттан пайда болуы мен қолдан жасалу шекарасын анықтау керектігін айтады. Ойткені, қолдан жасалған құқықтар уақыт ағымына қарап өзгеріске келеді (Мысалы, мемлекеттің қисімі арқылы орнығуы, мемлекеттік заңдар, халықаралық құқығы және т.б.), ал табиғаттан шыққан құқықтар яғни, табиғи құқықтар барлық уақытта өзгеріссіз қалады. Соңдықтан ол заңғанда өзіннің ерік қайнар кезі бар “табиғи, өзгеріссіз” белігін басталардан айыра білу қажеттігін атап Көрсетеді.

Гроций табиғи құқықты бұл жерде “салауатты ақылдың жазылып қойылуы” деп түсіндіреді. Осы анықтама бойынша адамның сағалы табиғаттағы өзінше лайықты немесе Қайшылықты эрскепері маскаралық немесе Моральды қажеттілік іс болып септелді. Осылайша табиғи құқық табиғаттың өзінде не істеуге болатындығын немесе не істеуге болмайтындығын анықтайтын олшем ретінде көрінеді. Яғни, табиғи құқық құдай мен патшалардың ездері бекіткен рұқсат мен тиым салу нормалары болып табылмайды. Ол табиғаттың бір сәтке берген сыйы, басқаның оған араласуына болмайды, ол моңілік және ОЗгермейді, оны тіпті құдайдың өзі де өзгерте алмайды.

Куқык ЗОрдьЩ-зомбышытыгц болу катерінсн кутылу ушія куштілердің коркынышынан пайда болған және ол куштілерге гана пайдалы, еділдік солардыгц гана муддесін коргайдыг деген угымга карсы бола отырыш, Г. Гроций озінің шарт концепциясыгнда мемлекетгид ШЫгуыП мен оның заңдары табиғи куқықтыц болмай Коймайтын турмыстыц нетижссі екеІ-шігін долелдеуге Тырыгстыг. Оның айтуынша адамдар арасыщдагы КСЛіСімді сактау кажспігінеН немесс олардың кацдай да бір кауымдастыгкка кіруі және бірінің екіншісіне багынышты болуынан, олардың езара ауызскі уоделері болу себептсрінен мемлекет ішіцдсі куқыктар пайда болған. Саяси салада табиғи жагдайдан “азамапыК когамга” және мемлекетке оту кезсцінде еділдіктің куқыгктык принципінс мудденің саяси принципі косЫиладЫт.

Адамдардыгц еділдікті кушпсн мойЫт-шауы туралы ережесі елсіздердің оз куқыктарын улгайту және болашакта олардың да куштілермен бір катарга туру ниетгсріне жету үшін оз куқыктарын пайдалануга жагдай жасайтын заІ-щар мсп тортіп нормалары болып табыла.ды, яғни Гроцкй бойынша “куқыц купггінің гана еркі”.

Гроцийің ежелгі грек софистерінен шығатын бұл тезісі куқықты жасауды емес, оны сырткы куралдар аркылы пакты

жузеге асыруды, адамдардың кслісімі аркылы курылған мекемелер мсп талагітарды, мемлскетгі, заңдарды және т.б. білдіреді Оның айтуынша “мемлекет — ерікті адамдардың жалпы мудделсрі мен куқыктарын орғау үшін курылған одагы”, оның шығармаларыада адамдардыгн мемлекетке дейінгі омірі “табиғи жагдай” рстіңде сипатгалады.

Адамдардың турлі кесіппсн, қоленермен, енермен шугышдануы, бурьгнгыщан едемірек туруга тырысуы алдымен жылжымалы мулікке, ксйіннен жылжымайтын мулік арасыщда озара беліске алып кслді. дамудың осындай гютижесіт-где жеке меншіктің найда болуын Г. Гроций олардың “олдебір кслісімі” немесе угынуы, алде олардың унсіз иеленуі, яғни, олардың еркайсысының ездеріне алып улгерген мсплікгеріне бэрінің келісуі ден тусіцдірсді.

Табиғи куықтыц іске асуының ішкі логикасы және табиғи даму калпыныңц сыртКы-окигалыгК жактары “адамдардың мемлекетке бірігуіне” окелді, олар құдай омірімен емес, адамдардың емір тежіребесі мен олардың еділетсіздіккс карсы жске дара куресінің елсіздігінен ерікті турде бірікті. Мемлекеттік билік те озінің туп-тамырыш осыдан алады. Г. Гроций кагидасы бойынша мемлекет озінің елеуметтік магынасы жөнінен кепшіліютің азшылыкка карсы келісімі, олсіздер мен каналушылардың куштілер мен деулетгілерге карсы одагы ретіг-ще корінсді.

Г. Гроцийдщ саяси-куқыктык ілімінің едеуір болігі халыкаралык катынастарга, елемдіх бсйбітшілік меселелсріне арналған. Ол бүгінгі куннің ец маңызды меселесі бостандык пен бсйбітшілік меселесі деп есегттеді. Хальщаралык катынастарды, есірссе согыс және бейбітшілік меселслерін куқыктык рспсу мсп бекіту кажетгігі туралы ой айтқан Г. Гроций СОР ЫТС исп куқықтыц сейкессіздігі туралы кец тараган тусінікті сынга алды. Оның айтуынша, согыс табиғи куқыкка кайшы келмейді, ойткскі “оркім табиғи турде оз куқыгын корғаушы, сол үшін де біздерге қол бсрілген”. Согыска, соцдай-ак, құдай зацы бойынша да, халыктар зацы бойынша да тым салынбаган. Бірак Гроцийдің козкарасы барлы согыстыц еділепі скеядігія білдірмейді.

Согысты еділстті және еділстсіз ден болген ол, “барлык согыстыц басталуы куқыкЫтц бузылу салдары” ден тусівдірсді. еділетгт согыс деп Г. Гроций корганыс, мемлскеттің тутастыгын сактау және дуние-мулікті корғау согыстарыги, ал еділстсіз согыстар ден баСкышылык, басканыц дуниесін тартыи алу,

баска халыктарды багышдыру жолындагы согыстарды айтады. Ол еділетсіз согысты жургізушілер “озсрінің жасагап зулымдык ерскеттері мен зардаптарынан болған шыгынды” толсуге тиіс ден есептеді. Олар согыстын барлык, ауыртпалыгы мен зардаптары үшін адамзат алдында жауапты. Оның елем,дік кауыщдастык,тыц жаца турін

калыптастырудағы халықаралық құқық туралы еңбектері оған “халықаралық құқықтың атасы” деген атақ берді.

Гуго Гроций “Ерікті теңіз туралы” (1609) еңбегінде “теңіздік еріктілігі” теориясы сол кездегі халықаралық жағдайдың тәжірибесін пайдалана отырып жан-жақты негіздеп берді. Оның бұл теориясы голландиялық көпестер олигархиясының отарлық және сыртқы саудадағы үстемдік жағдайын заң жағынан бекітті және мемлекеттердің өзара шарттық қарым-қатынастарының принципіне негізделген теорияны анықтады. Оның құқықтық концепциялары сол заман үшін прогресшіл болғанымен, саяси қозғалыстары туралы бұлай деп айта қою қиын. Мемлекеттік екіметті ол өкілді органдар мен монархтарға тиісті деп санады, ал халық билігі мен оның қажеттілігі туралы сөз сөз айтпады. Ол халықтың өмір сүріп тұрған билік формасына қарсы көтеріліс жасау құқығын тек тиісті билікке қарсы, бүкіл ұлтты азатқа салу мен құртып жіберу жоспарына қарсы саяси жағдайда ғана қолдануға болады деп есептеді.

Ерте буржуазиялық саяси және құқықтық ілімнің дамуына сондай-ақ, қоғам, мемлекет, билік мәселелеріне XVII ғасырда өмір сүрген Голландияның ұлы философы және саяси ойшылы Барух (Эвандикт) Спиноза қосымша үлес қосты. Оның саяси-құқықтық тақырыптағы басты еңбектері “діни-саяси толғау”, “Саяси трактат”, “декарт философиясының қағидалары”, “Геометриялық, одиспен деленген этика”.

Қажеттілік үшін пайда болатын табиғат құбылыстарын танудың ең тиімді, ең оңай жолы ретінде Спиноза дедуктивті-аксиомалық, математикалық, тесілді ұсынды. Оның философиялық ілімі бойынша барлық материалдық денелер мен құбылыстарды біріктіретін ұғым тәуелсіз болып табылады. Осы тәуелсізді іздеуді Спиноза себептіліктен табуға тырысады. Осындай қарама-қараста болған ол табиғаттың да, адам өмірінің де себептілік заңына бағыныпты екенін дәлелдеу үшін ойлаудың математикалық, тесілді қолданады. Оның айтуынша, “адамдар өзін дүниеге келген күннен бастап еріктімін” деп санайды, бірақ шындығында олай емес. Ойткені, адамдардың қуә-іделікті іс-әрекеттері де себептілікке бағынады. Себептілік бар жерде заңдылық бар.

120

Спиноза “діни-саяси толғау” трактатында Библияның ғылыми сынынын негізін салды. “Екі ақиқат” концепциясын баспатылыққа алған ол нағыз шындықты танып білуде Библияның көмегі шамалы деп сөйтпеді. Оның айтуынша, адамдардың шындықты тек Библия мен шіркеу догмаларымен ғана іздеуі олардың адасуына және өздерінің құқықтарын пайдалана алмауына әкеліп соғады.

Шындықтың іздеудің бірден-бір жолы Спиноза ілімі бойынша ақиқат-ой мен сана ғана болып табылады. Ал мемлекет және құқық мәселелерін қарастырғанда оны танудың сол саладағы өзіндік ерекшеліктерін ескеру қажет дел есептеді. Ол барлық “мүмкін заттардың” “заңдылық арқылы деленген” және “ең бір жағдайда деленуге келмейтін { моральдық ақиқат” нейзінде қабілетінен деніне келіп белді. Спиноза табиғат заңдарын адам санасы жете алған құдай шегімен ретінде қабылдайды. Оның табиғи құқық туралы тұжырымы да табиғат заңын осылай түсінудің нәтижесі екендігін білу қиын емес.

Спиноза бойынша адам — табиғаттың бір бөлшегі — адамға және барлық табиғатқа табиғи заңдылықтар мен қажеттіліктер бірдей дәрежеде тән болып табылады. Табиғи құқық ешкім қажет етпейтін және ешкім істей алмайтын нәрсеге ғана тиым салады. Табиғат дүниесі және табиғи құқықтар бойынша адамдар бір-біріне жау.

Спинозаның айтуынша табиғи жағдайда (адамлар, табиғаттың басқа да тіршілік иелері, ақиқат, ақиқатсыз, күшті, әлсіз) барлық нәрсенің өз қалауы бойынша бүкіл тіршілігі бірдей және сондай негізде құқыққа ие болуы жағынан да тең дәрежеде. Бірақ бұл табиғи құқықтардың көлемі мен мазмұны ертүрлі адамдарда (басқа да тіршілік иелерінің) олардың дене мүшесі мен күшіне қарай ертүрлі болып келеді. Бірақ барлық адам үшін жалпы құқық орнықтаған табиғи жағдайда олардың қуә-іделісі мен өмірі мен

мақсат—мудцелерін жузеге асыруы мумкін емс. Табигат және табиғи қажеттіліктің өзі адамдардың қиын жағдайдан ШЫГУ мумкіндіктерінің жолын қарастырған. Яғни, жалғыз уйлесімділікпен адамдардың қоғамға және мемлекетке бірігуіне жағдай жасалынып отырады.

Спинозаның ойынша саясат туралы бұрынғы ілім авторлар қателік адам табиғатын зерттеудегі адамдарды табиғи күйінде емес, оларды ездерінен қалай қорғисі келгендігін болып табылады. Осы-щай қателік салдарынан олар саясат теориясын жасай

алмады да, армандаған “алтын ғасыры” мен “Кун қалалары” сол заман-ща жузеіе аспады.

Адамзат тарихының тәжірибесін сілтесіз жасай отырып, Спиноза барлық адамдар ордайым бір-бірімен ҚДРЫМ-қдтынаста болып, белгілі бір азаматтық жағдайда қатар өмір сүреді деп ағап қорсегі. Соңықтан да мемлекеттің табиғи негізі мен себебін ақыл-сананың НВТИЖССІНСН емес, жалпы табиғаттан немесе адамдар қатарынан іздеу керектігі айтады.

Азаматтық қоғамның айрықша белгісі — жоғары биліктің, яғни мемлекеттің бар болуы. Бұл жерде жоғары билік ретінде мемлекеттің егемендігі туралы айтылып отыр. Спинозаның мемлекеттік шарт теориясының басты сәтшелігі, “еркімнің азаматтық қоғамдағы табиғи құқығы тоқтатылмайды”, өйткені, адамдар табиғи немесе азаматтық қоғамда болсын табиғат заңдары бойынша өрекет етеді, ездеріні мүддесін ойлайды, соңы-щай-ат оларды қорқыныштан үміт сезімі бөксиді. Азаматтық Қоғамда мемлекет бекіткен табиғи құқықтар өрекет етеді, яғни барлық адам үшін жалпы заңдар мен турмыс заңдары, жалпы кепілдік пен қауіпсіздік кепілдігі пайда болады, барлығы бір ғана жоғары биліктен қорқады.

Жоғары билік барлық адам басшылыққа алатын мемлекеттің жалғыз рухы болып танылады. Жоғары билік қана жеке және барлық адамдар үшін ненің қайырымды НСМССС қайырымсыз, не нәрсе жаман, не нәрсе жақсы, еділдік қайсы, еділсіздік қайсы, несі істеуге болады және болмайтындығын шеше алады. Жоғары билік өкілдігі заңдар шығару, түсінік беру, заңның күшін жою, өділ сот, лауазымды адамдарды сайлау, соты пен бейбітшілік және т.б. мемлекеттік істерді шешу болып табылады.

Жоғары билік дегеніміз — Спиноза бойынша “сшқандай заңмен байланыспау, біра бері де оған бағытуы тиіс, өрі жоғары биліктің барлық заңдарын, тіпті ақылға қонбайтын Шешімдерін де сезсіз орындауға тиісті”.

(Спиноза ілім авторларының адам табиғатын зерттеудегі қателігі мынада олар адамдарды табиғи күштеде емес, ездері ойлаған күйде керуге тырысты.)

Спинозаның “жеке азаматтық құқығы” өркімнің жоғары билік жарлығымен белгіленген доулетін сақтау бостандығы мен оны мемлекет арқылы қорғай алуы болып сипатталады. Жеке азаматтық құқық жоғары биліктің азаматтық қоғам жағдайында жеке тұлғаларға берген рұқсаты болып табылады. Мемлекет рұқсат

122

өткен табиғи құқықтардан басасыз пайдалануы қылмыс болып саналады.

Спиноза адам бостандығын рұқсаттан шегімен емес, өт-ың ақылға қондылығымен анықтауды ұсынады. Өйткені, адам бостандығы табиғи қажеттіліктерді тани білу шекарасының негізінде ғана мумкін деп өсптейді. “Өрік пен сана — бір нәрсе” деп атап қорсегі Спиноза. Бұл концепция бойынша саналы өрік қана өркін бола алады. Адам өзінің саналы ақылымен өрекет етсе ғана өркін болады. Өйткені, ол өзінің өркеттерін соған-і қажетті біліммен ғана іске асырады.

Мемлекеттің түпкі мақсаты да адамдарды қорқыныштан арылту, олардың қауіпсіздігі мен табиғи құқықтарын өзіне және басаларға зиян келтірмей қорғай білу. Мемлекеттің өзін сақтау мақсатында жасаған ақылға сыйымсыз өрекеттері, яғни адамдардың табиғи құқықтарын кейбір жағдайда бузуы немесе қорғай алмауы қылмыс болып табылмайды. Өйткені, мемлекеттің сақтау жазшы игілік үшін жасалған өртақ мүдде бол табылады.

Спиноза мемлекетке бағыныштылардың билікке қарсылық білдіруін, бскітілген келісімдер мсп заццарды бузуын макулдамады. Ал билік басындағылардың ездсрвіц заидарды бузуы кепшіліктің наразылығын тугызады, “мемлеке’гтің киратылуы мен келісімдердің бузылуына” алып келеді. Бундай жағдайда Спиноза халықтың котеріліске шығуының табиғи кукыгын мойындау кажет ден санайды.

Спинозаңың саяси-кукыктыІтк ілімінде мемлекет формалары моселесіне де сдоуір кеціл белінген. Бунда ол жоғары биліктің ор турлі формаларының сц тиімдісін, яғни, адам игілігі мен оның қауіпсіздігін, және бейбіт өмірді камтамасыз ете алатын түрін тусіндіруге орскетснді. Ол мемлекеттің (жоғары биліктің) уш түрін-монархия, аристократия және демократияның беліп корсетеді. Катгы сынға ушыраған тиранмя мемлекет формалары катарын алынбады. Сондай-ак басқыншылық және халықтарды қанау жолымен орнатылған ксз-келген жоғары билікті де мойындамадыт.

Демократиялық мемлекетке қанша бейім турғанымсн, СпиНОЗа Сол доуірдегі саяси шышдыклетт санаспай тура алмады. Сондықтан да сол деуірдегі биліктің ец тиімдісі және қолайдысы бтркатар каСиетгері мсп белгілері бар монархия мен аристократият-ты ден есептеді. Монархиялық биліктің негізін аттгыш керсетуде Спиноза бір адамның жоғары кукыкка ие болуы және мемлекеттің барлық кушін пайдалануы мүмкін емес дел атап

корсетті. Сот-щыптан да монарх өзінің кейбір екілет-тітіктерін көмекшілері мен жақындарыІтта береді, монархиялық билік осылайша аристократиялық формаға жаындайды немесе аристократиялық формаға айналады. Монарх жанындағы ортурлі кецестер мен көмекшілердің басты міндеті-мемлекеттің негізгі аңдарын торғау. монархқа алдағы істер жайындті ақыл-кецестер беру. Моттарх жаны-щагы кенес, сонымен бірге кукыжтану білгірін (маманын) енгізу туралы моселсіні ерскшс атап корсетсді.

Адамдардың белгіл бір сайланбалы тобының қолында болыи табылатын жоғары биліктің аристократиялық формасы Спиноза-ғың берген бағасы бойынша монархияға қарағанда бір табан болса да жоғарырақ болып ссептелді. Ойткені, мұнда мемлекеттік билік көпшілік дауыспен басқарылады. Мемлекеттің мұндай формасында билеушінің неғурлым көп болғаны қажет. Патрицийлер саны жалпы халықтың елуден біріне сөйкес келуі тиіс.

Спиноза аристократиялық республиканың федеративті формасын артық ден таниды. Ойткені, республиканың федеративті формасында жоғары билік федерация мүшелері — қалалар арасында өзара белінеді. Демократияның аристократиядан айырмашылығын анықтауға тырысқан Спиноза, демократияда билеу. шілер зац арқышы анықталады, соидықтан да, олар жоғары билікте аристократияға қарағанда азшылыққа ушырайды деп қорытындылайдыг.

8.3. “Левиафан” атты саяси философиялық трактатымен елем жұртшылығына танылған Томас Гоббстың революцияға деген езіндік кезқарасы болды. Өмірбаяндық деректерінен мөлім болғандай ол шала туылғанына қдрамастан өмірінің соңына дейін атыл-есін жоғалтпай, керілікке мойынұсышбай 91 жыл өмір суреді. Жастық піағында сол кездегі Мерсени, Декарт, Бэкон, Галилей, Келлер сияқты атақты ойшылдармен жақсы таныс болған Т. Гоббс ерте бастан-ак философиялық және саяси іліммен шугылданды. Оның саяси кезқарастары ағылшын буржуазиялық революциясының ықлалында қалыптасады. Алғашқы кезде монархияны жақтаған ол 1640—1651 жылдары Францияда эмиграцияда болады. Бірақ елдегі саяси оқиғалардың өзгеруіне байланысты роялистерден біржолата қол узген ол Лондонға оралады және Кромвель саясатын идеологиялық жағынан негіздеуге тырысады. Қозқарасы жағынан абсолютті саяси билікке жақын турғандығына қарамастан ол феодалдық “шЫи-щықтар” мсп монархиялық шексіз билікті сыңға алды. Оның бұл тақы

рыптағы саяси-қуқықтық идеялары “Азамат туралы ілімнің философиялық бастауы”, “Левиафан немесе шіркеулік және азаматтық мемлекеттің материясы, формасы мен билігі” деген еңбектерінде айқын көрінеді.

Ол езінің мемлекет және құқық туралы теориясының негізі ретінде жеке тулғаның табиғаты туралы түсінікті алға қояды.

Т. Гоббстың ойы бойынша адамдар алғашқы кезде дене және ақыл-ой қабілеттері жөнінен тең дәрежеде жаратылған. Бірақ адам табиғатынан езімшіл, ашқарак, тойымсыз. Яғни, “адам адамға — қасқыр”. Осыған келіп қолдан “барлығына бөрінің қарсы күресі” келіп шығады. Бұндай соғыс жағдайында бөріне де құқылы болу — ешнерсеге де құқылы болмауды бітідіреді.

Т. Гоббс адамдардың мұндай аяушылық жағдайын “адамзат қауымының табиғи тіршілігі” деп атайды. Бірақ адамдарға мұндай жағдайдан шығу үшін құш пен ақыл қабілеттері берілген. Гоббс оны табиғи заңдар деп атайды, ал оның ең бастысы ербір адам бейбіт өмірге ұмтылуы және оны сақтауы керек. Мұны басасының бері бітімге жету құралы ретінде пайдаланылады.

Бітімге жету құралының ең басты түйіні бейбіт өмір мен өзіңнің қорғаныс үшін өзіңнің кейбір құқықтарыңды шектеуге тура келетіндігі. Бұл — екінші табиғи заң. Адамдар өздерінің құқықтарының өзара келісімділіктен басқа адамға немесе адамдар тобына берсін. Екінші табиғи заңнан үшінші табиғи заң шығады. Олар (адамдар) өздері бекіткен келісімдерді орындауы тиіс, олай болмаған жағдайда келісімнің ешқандай маңызы болмайды. Үшінші табиғи заңдан әділдіктің қайнар кезі мей бастауы көрінеді. Аталған, үшінші заңнан басқа тағы он алты табиғи (өзгермейтін және мейге) заң бар. Олардың барлығы да бір ғана ережені — езіңге ұнамаған басқаға да істемеу қағидасын білдіреді.

Табиғи заңдардың ролі қаншалықты зор болғанымен, олардың орындалуы мейдегі емес. Гоббстың айтуы бойынша, табиғи заң-шар бірнәрсені іске асыру немесе іске асырмау туралы бостандық ал позитивті заңдар бір нәрсені іске асыру немесе іске асырмау мейдегілігі. Т. Гоббс мемлекеттің абсолютті бәйігі ғана бейбіт өмір мен табиғи заң-шардың кепілдігі бола алады деп қорытады. Абсолютті билік азаматтық заң-шар ұйғару арқылы жеке тулғаларды оны орындауға мейбур етеді. Табиғи заңдар ақылдың күшімен жүзеге асса, азаматтық заңдар күшке сүйенеді.

Мемлекет адамдардың өз өмірі үшін қорқынышынан, яғни өздерін қорғайтын бәйліктің қажеттілігінен пайда болғая, олар

өзара ішартқасу арқылы өздеріне үстемдік ететін билеушіні тандаған. Яғни, мемлекет жасаушы дене (левиафан) бөлігі табылады. Мемлекеттің пайда болуының екінші бір тесілі — зорлық Гоббс ерікті келісім арқылы құрылған мемлекетті орындаған мемлекет, ал құш арқылы ішарылған мемлекетті ойлап табылған мемлекет деп атайды.

Мемлекет билеушісі егемен деп атаған Гоббс оның абсолютті билігін мақұлдайды. Жоғары билікке ие болған ол азаматтық заңдарға бағынышты емес, заңдарды ол өзі шығарады, олардың күшін жояды, соғые жариялайды, бітім жасайды, дауларды шешеді, барлық лауазымды адамдарды тағайындайды. Оның билігі бөлінбейді және ешкімге берілмейді. Гоббс мемлекеттік билікті бөлуіне қарсы. Оның айтуынша “мемлекеттік билікті бөлу оны қирату деген сез, өйткені, бөлінген билік бірін-бірі күртөгіт тынады”.

Гоббстың айтуынша мемлекет өзінің бағыныштыларына азаматтық заңмен тиым салынбаған іс-ерекеттің берін жүзеге асыруы бостандық кепілдігін береді. Билеушінің парызы — халықты жақсы басқара білу өйткені, мемлекет билеуші үшін емес, халық үшін құрылған. Ч Шексіз мемлекеттік билікті жақтаған Т. Гоббс саяси абсолютизм теоретигі ретінде мемлекет формалары меселсіне көп көзіл бөле тойған жоқ. Оның пікірінше өз халқын қорғай білген билік мемлекеттің қандай форма- сына қарамастан бірқалкі. Дегенмен, ол мемлекеттің үш форма- сы: монархия, демократия, аристократия туралы айтады және оның бүйрегі монархияға бұрады, өйткені, мұндағы жалпы мүдде жеке мүдделермен сөйкес келе(Жекс тулғаның мемлекеттің абсолютті билігіне

бағыныштылығын іолдаған Т. Гоббс олардың кей жағдайда карсылыж білдіру куқыгын, яғни, кетеріліс жасау мумкіндігін жока шыгармайды. Ойткені, езін-езі сактау табигаттыц ец жогаргы зацы. Озін-оэі коргау үшін оркім де мемлекеттік билікке карсы шыгуга куқылы. Бұл зацга жогары билеуші де арсы турмауы тиіс. “Ойтпеген жағдайда ол оз билігін жогалтад .

Гоббстыц пікірі бойынша кушті орталыцтандырылган мемлскет барлык жеке тулгалардың катысуымен жасалатын когам— дың шарт негізінде курыладц Муцдай мемлекет елдегі саяси тертіп пен азаматтардың кауіпсіздігін және турмыс тіршілігін камтамасыз етсді. Иогамдык шарт “букіл биліхті шогырлат-щыру немесе оны бір адамның қолына беру арқылы” гана бейбіт өмір

орната алады. Гоббс шексіз билік адамыц мінез-кулкЫи-ща және кезкарасында табиги кальштаская ден есептсйді. “Абсолютгі билікте турган ештеце жок, адамзат кауымы бір-бірін шектсмей өмір суре де алмайды. Қолайсыз жағдайдың болуы биліктен емес, адам, цардың ездереіне байланысты”.

Шексіз билікке ис болган мемлекет полицейлік — коргау Қызметімен гана шектелмеуі тиіс. Онын мідссті “кесіпкерЛіктің барлык. турін к.олдау, жұмыс орышдарын табу, еддіц экономика- сын котеру, оқу-агарту жұмыстарымен айналысу”. Мемлекет озінің қол астындагылардың бостандыгын камтамасыз етуі тиіс. Оркім “азамагггъж зац аркылыг тийім салынбаганныц берінс куқылы”. Жақсылык пен жамаіщъжтыц сн негізгі елшемі — азаматгык зац, басты судья — зац шыгарушыг. Гоббстыц ойыгкша азамапардың табиги және саяси куқыктарының каМтамасы етілуі азаматгык защыц еділдігі мсп шыгарылтан зацның сапалылыгында.

Г’оббс жасагап мемлекетік билік концепциясыт-ща коптеген маңызды кагидалар бар. Ол мсмлскетгі когамдык өмір мсп медениепіт-’ кажспі шарты деп керсетгі. “Мемлекетген тыс жерде — согыс, ошпснділік, корҚышыш, кедсйлік, к.атыгсздік, жалгыздык, варварльж, жабайылык, КайырЪтмсыздыК, мемлекст— те — акыл-ой, бейбітші.тіік, кауіпсіздік, байлык., КайырЫимдылык., ізгілік, когам, білім устемдігі бар”. Оның элеуметтік философиясынын котлеген багыггтарыг замаі-щастары тарапынан қолдауга яс болган жок. Гоббстыц адамдыж тіршілік иесін козгалыстагы материяныңц бір курамды белігі ретінде к.арауы, адам табига— тының ауыр бейнесін сурспеуі, абсолютгі билікті коргауы және билік егемендігінің құдайльж силатыш жокка шыгаруы баскалардың карсылыгына тап болды. дегенмен осыт-щай кайшылыктарына карамастан оның саяси-куқыктык идеяларыі-Ыи’ маңыздылығын одан ксйінгі когам тарихы корсепі.

1653 жылы Англияда Кромвель протектораты орнады. Бұл тортіп іс жузінде джөнтрилер мсп буржуазияның сойылын соккан Кромвельдіц оскери диктатурасы болып шыикты. Ко узамай 1660 жылы Англияда Стюартгар эулетін калпына келтір аякталды. Такк.а елген корольдіц баласы II Карл отырды. О-л абсолюттік саяси билік жургізуге умтылды, парламенітіц ыкгіа— лын томендетуге тырысты. Оның ашыцтан-ашЫиК абсолютизмді, тежеусіз билікгі орнату орекеті байкалысымен жаца двОрЯцЩ) мен буржуазияның оган деген Карым-Катынасы езгерді. Олар—

дың жогары тобы абсолютизмді калпына келтіруді болдырмау үшін және халык кетерілісі басгалыц кету мумКіцді-гінеН іауіптеніп 1688 жылы мемлскеттік тецкеріс жасады. II Карл штстелге кашты, парламен’гтің келісімімен така онын куйеу баласы (агасы Яковтыц кызы Марияның куйеуі) Вильгельм Оранскийді отырғызды. Ол конституциялы монархия орнатуга келісім берді. 1689 жылы парламент конституциялык монархияның негізін калаган “Кузык туралы Билль” кабылдады.

Елдегі осыцдай тоцкерісті аласапыран жағдайда Карлдың билігі кезіі-тде шетелге эмиграцияга кеткен агЫтлшЫинНыц кернекті ойшылдарының бірі философ, психолог және саясаткер Джон Локк Лот-шонга кайтып оралды. Озінің гылыми ецбектерімен олеуметтік компромисс (бітістіруші) цдеологы ретінде танылган ол саяси-кулықтыгі

ілімдегі ерте буржуазиялы либерализм доктринасының негізін қалаушылардың бірі болды.

“Мемдеке’гтік басқару турады ею граюа’ сцбетіндс Дж. Локк езінің мемлекет туралы ілімін баяндады. Гоббс тәрізді ол да адам— дарды табиғи жағдайда еркін, өзара тең, теуелсіз ретіде қарастырады. Бірақ ОНҰ Гоббстан айырмашылығы жеке меншік пен еңбек табиғи жағдайда адамның табиғи ажырамас атрибуттары туріше тусіндіреді. Оның айтуына адамның жеке меншікке ие болуы табиғи, адамдардың өздерінің пайдасын көбірек ойлауы, табиғи нәрсе. “Жеке меншіксіз адамның негізгі қажеттілігін қанағат— тандыру мүмкін емес. Мүлік жеке адамдардың иелігіне айналған кезде ғана табиғат көп пайда бере алады. Бірақ жеке меншіктің толыққанды болуы қажырлы еңбекке байланысты болмақ. Еңбек және еңбексүйгіштік — құндылық жасаудың негізгі көздері болып табылады”.

Дж. Локк пікірінше, Мемлекеттің қалыптасуына дейін адамдар табиғи жағдайда болған. Мемлекетке дейінгі қауымдастыққа “бөлініс барлығына қарсы күресі” болған емес. Адамдар өзінің иеліктеріне қарай сүйсінеді, өзінің еркіне теуелді болмай өздерінің қадір-қасиеті мен меншігіне иелік еткен. “Барлық билік пен құқықтар өзара теңдік жағдайда және ешкім артықшылықта болмаған”, деген ұстанымды ұсынып қалған. Ал адамдардың табиғи құқықтан мемлекетке өтуі табиғи жағдайда құқықтардың теңсіздігі мен өзінің өзінен туды. Бірақ, “мемдеке’гтік жағдайда да еркіндік пен меншік сақталуы тиіс”. Сонымен бірге жоғары мемлекеттік билік қалай болса солай және шексіз бола алмайды.

Мемлекеттің пайда болуына Локк адамдардың табиғи құқықтарын, бостандығы мен еркіндігін, жеке меншігіне берік қамтамасыз ету мақсатындағы келісім арқылы құрған саяси қауымдастығы деп біледі. Бұндай келісімді ол “кез-келген мемлекеттің бейбіт түрде орнауы халық, келісімінің негізі” деп тусіндіреді.

Мемлекет деген ұғымды Дж. Локк жалпы заңдар шығару мен адамдар арасындағы дауларды шешетін және қылмыскерлерді жазалайтын сот институтын құруды бір мақсатқа біріктіру деп ұғады. Ұғымдық формалардан (отбасы, иеліктер, шаруашылық бірліктері) мемлекет саяси биліктің бар болуымен ғана ерекшеленеді. Яғни, мемлекет қоғамдық, игілік мақсатында зат-шар шығаруға, жеке меншік қатынастарын реттеуге және қорғауға, сонымен бірге осы заңдардың орындалуы мен мемлекетті сыртқы жаулардан қорғау мақсатымен құрылған құрылым.

Мемлекет оны құрған адамдардан саяси қауымдастықтың басты мақсатына жетуге қажетті және жеткілікті қанша билік керек болса, сондай молшерін алады. Ойткені, адамдар (барлығы және өзі) өздерінің өмірлік мүдделерін (өмірін, денсаулығын, еркіндігін, жеке меншігін, үйін және т.б.) мемлекет арқылы қамтамасыз етуі және қорғаулары керек. Локк мемлекеттің “ұлы және басты мақсаты” ретінде буржуазиялық, жеке меншік қатынастарының дамуы мен оған қол сұғылмаушылық деп тусіндіреді.

Заң мен заңдылық мәселелері жөніндегі Локктың пікірлері ете қызықты. Адамдардың өзара келісімі бойынша жамандық, иеліксіздік, теңсіздік ретінде құрылған жалпы заңдарды ол, мемлекеттің алғашқы міндеті деп біледі. Заң өз мағынасында алғашқы заң шығарушы орган шығарған немесе билеуші шығарған жарлық, қана емес. Ол саналы міндет-құлықты қалыптастырғанда және қоғам игілігі үшін қызмет ете алмай-ақ ғана заң мертебесіне ие бола алады. Жарлықтар мен ережелер мұндай нормаға жауап бере алмаса, олар заң бола алмайды. Заңдар сонымен бірге “теңсіздік және ұзақ мерзімді сипатқа” ие болуы тиіс.

Заңдылық, режимін батыл қабылдаған ол “мемлекетте жоғары билікке кім ие болса да халық, келісімі бойынша жарияланған теңсіздік заңдар арқылы басқаруды” талап етті. Заңдар сол кезде “оны бөліп білген және орындамағанды ғана” мемлекеттің басты және ұлы мақсатына жетуіне мүмкіндік жасайды. Оның бұндай позициясы ХҮІІІ—ХІХ ғасырларда буржуазиялық саяси-құқық теориясында дамытыла бастаған “құқықтық мемлекет” идеясын алдын-ала анықтаған еді.

Қуқықтық жоғары мортебесі жеке тулғаның еркін дамуы мен оған басқаның деспоттық билігімен жугенсіз орекеітерінің болмауына кепілдік бере алатын адам бостаішығы камтамасыз етілге-ше гана мүмкін болады ден есептеді Дж.Локк. “Зад жоі жерде, бостаі-щық та болмайды”. Жскс бостаі-дықтық камтамасыз етілуі жалпы мүддені де Козгайтынын жақсы тусінген ол “Зад арқылы оркімнің бостандығын камтамасыз степейінше жалпы игілікке жету мүмкін емес” деді. Заңның қабылдануы мен ОНЫШ мүддетсілігі “қопшіліктің шешімімен гана” іске асуы тиіс.

Саяси ілім тарихында мемлекеттік биліюі зад шығарушы, атқарушы және федеративтік тармақтарға болу қиясы Дж. Локктың улесіне тиеді. Оның пікірі бойынша билік болінісінің аралығы ертурлі органдар арқылы анық көрінуі тиіс. Зад қабылдау (зад шығарушы) арнайы өкілдік берілген парламентте жүзеге асырылады. Заддарды іске асыру, яғни, оны орындау (атқарушы билік) министрлер кабинетіне жүктеледі. Шет елдік мемлекеттермен қарым-қатынас жасау да (федеративтік билік арқылы) атқарушы биліктің орын-ша болады. Дж. Локктың саяси теорияға қосқан басты жаңалығы “билікті ор қолға беру арқылы мемлекеттік билікті теңестіру”. Бір-бірінен теуелсіз билік турлері өзара тепе-теңдік жағдайда мемлекеттік биліктің деспоттық пайдалану мүмкіндігін болдырмайды.

Мемлекет формасы туралы мәселеде Локк биліктің абсолюттік-монархиялық қурылысына қаршылық білдіруден басқа қандай да бір формаға артықшылық берудің қажеті кермеді. дегенмен де ол конституциялы монархияны жақтайтынын да жасырмады. Оның айтуынша тиранизмдің пайда болу қаупінен қандай да бір мінсіз мемлекет формалары да өмір бойы өздеріне сәттей алмайды. Билік органдары қуқық пен жалғыз келісімді мисе тұтпай, мемлекет абылдаған заңдарды айналыш отсе, елдегі басқару жүйесі бұзылып, адам қуқығы аяққа талталады, мемлекеттік қорғаныс қалады және халықтың өзі де жойылады. Бұндай жағдайда мемлекеттің қандай формасына қарамастан елде тиранизм билік орнайды.

Халықтың қажетсіліксіз ідығу қуқығы туралы тезисі Дж. Локктың либералдық-буржуазиялық доктринадағы кездейсоқ айтылған ойы емес еді. Бұл тезисті жариялау арқылы ол 1688 жылғы мемлекеттік төңкерісті (басқару формасының өзгеруін) теориялық тұрғыдан ақтады.

Дж. Локктың мемлекет және қуқық туралы ілімі өзінің күшті және өлсіз жақтарымен ерте буржуазиялық революция идеологиясының классикалық көрінісі болып табылады. Оның КАНДЫ идеялары XVIII ғасырда ағартушылық өкілдерінің өңбектеріне өте тиімді пайдаланылды және одан өзі дамыды.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиринов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
2. Дж. Локк. Басқарудың өкі трактаты туралы. Алматы, 2004.
3. Саясаттану Антология, Алматы, Санат, 2006

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

9 Тақырып Франциядағы ХУІІІ—ХІХ ғасырдың басындағы саяси-құқықтық ілімдер

Түйінді сөздер: якобиншілер, диктатура, заң, рух, федерация, мемлекет.

Негізгі сұрақтар:

- 9.1. Ағартушылық деуір саяси-құқықтық ойының негізгі белгілері мен ерекшеліктері.
- 9.2. Волтер, Монтескьс және Руссоның саяси-құқықтық көзқарастары.
- 9.3. Якобиншілдердің саяси-құқықтық идеялары.

Тезис. 9.1. Орта ғасырларда католик ірікеуі абсолютизмі және феодалдық тәртіптерді күтсзғыштай қорғады. Монархиялық шеңбер билік пен олеуметтік теңсіздіктің берін құдай жарамы, бұлар құдай ісі деген соқыр сенімді халық арасында кекінен таратты және қолдады. Қайта орлеу мен Реформациядан кейін-ақ Еуропаның кептеген ешереінде алдыңғы қатарлы жазушылар мен ойшылдар феодалдық құрылыс пен оның орнатқан тәртіптерін сынап бастады. Олар ғылым мен оқуды дінге қарсы қойды, бас көтеріп келе жатқан буржуазия мен халықтың басқа да топтарының мүдделерін қорғады. Феодалдық капитализмге ету дәуірінің осындай жалпы ерекшелігі медени-гуманистік қозғалыс Ағарту деп аталып, оның өкілдері тарихқа ХУІІІ ғасырдың ағартушылары деген атпен енді. Ағартушылық бағыттың кең еркен жаюына ағылшын және америка буржуазиялық революцияларының қозғалысы да едәуір етпал етті.

Ағартушылық бағыт сол дәуірдегі жас буржуазия мен халық арасының феодалдық құрылыс пен оның идеологиясына қарсы күрестегі күрделі белгілерінің бірінен саналды. Ағартушылықтың басты мазмұны олеуметтік—адамгершілік идеялар мен оны іске асырудың жолдарын іздестірумен сипаланады. Адам қасиеттерін құрметтеуді, қарама-қарсылық пен бойқұйездікті жеңуді, рационалды білімді халық арасына кең таратуды басты мақсат еткен ағартушылар ең алдымен, феодалдық тәртіптер мен шіркеу үстемдігін жоюды талап етті. Олардың феодалдық тәртіптерге қарсы, жеке кәсіпкерлердің еркіндігі мен адам бостандығын және құқықтарын қорғау және адамды, қоғамды шіркеу мен абсолютизм езгісінен азат ету жолындағы айтқан ой-пікірлері мен ұндеулерінің аса зор маңызы болды.

Ағартушылық ер елді қоғамдық-тарихи ерекшеліктеріне қарай ертүрлі мазмұнда және сипада көрінді. Франциядағы ағартушылықтың негізгі өкілдері Ф. Вольтер, И. Монтескьс, Ж Рус-

со, дидро, Мельс, Г. Морелли, Г. Бабеф және тағы басқалар болды. Олар өз заманы үшін озық идеялар ұсынды, бұл идеялар күні өткен дәстүрлерді жойып, неғұрлым прогресшіл тәртіптерді енгізуге бағытталды.

Еуропадағы ағартушылықтың басты идеяларының бірі адам құндылықтарын қадірлеумен қатар, социалистік идеялар да ұлы ойшылдар қозғаған тақырыптардың біріне айналды. ХУІІІ ғасырдың он бойында социалистік мұратты білдіретін едеби ылымдар оған дейінгі бүкіл дәуірге қарағанда кебірек жазылды. Бұлардың қатарына француз ағартушылары Г. Мореллидің “Табиғат кодексі немесе оның заңдарының нағыз рухы”, Г. Маблдің “Азаматтардың құқықтары мен міндеттері туралы”, Г. Бабефтің “Төңкеріс және тағы басқа еңбектері қосылған болады.

Жеке мәніне жан-тәнімнен арсы болған Бабеф сол кезде өмір сүріп тұрған халықтық емес мемлекеттік құрылысты құлатып, “халықтық мемлекет орнықтыру” идеясын батыл қорғады. Оның ойы бойынша, мұндай мемлекетті қастайды жолымен езінің

жақтастарының — яғни тендікті жақтаушылардың шағын тобы мен революционерлер дайындаған халық кетсілісі орнатады. Оның “Теңдік” манифесінде керстілген “біз қоғамдық меншікке немесе дүние-мүліктің ортақтығына ұмтыламыз. Муаян былай жерге жеке меншік жоқ, жер ешкімнің де меншігі емес. Біз жердің жемісін бәріміз де пайдалаяуды талап етсіміз, солай еткіміз келеді және жердің жемісі ортақ” болуы адамдардың барлығын турғайы тсестіруге океліп соғатын қоғамдық. қурылысты білдірді.

Ағартушылық ойдың дамуына энциклопедистердің де қосқан үлесі аз болған жоқ. Энциклопедистер атауының пайда болуына жазушы ері философ деңя Дядро бастаған бір топ ағартушылардың 1751 жылдан бастал “Еылым, енер және кесіп энциклопедиясын” шығаруы себеп болды. Оның авторлары қатарында Вольтер, Руссо және басқа да белгілі ойшылдар болды. Олар сол доуірдегі ғылыми білімдер мен адыңғы қатарлы озық ядеяларды бір жүйеге келтіруді және мазмұндауды, оны оқырманға көптеп таратуды мақсат етіп қойды.

Озы ядеялар ретінде феодалдық-абсолюттік тертіптер мен шіркеу үстемдігін сынайтын ойларды негізге алған олар, адамның бүкіл өмір эрскетінің негізінде дін емес, парасаттылық, оқу-ағарту және ҒЫЛЫМ жататышына ерекше назар аударды. Олар дін мен шіркеуді сынады, монархтардың жеке билігін, сосло

виелік артықшылықтарды, шаруалардың феодалдық міндеткерліктерін, басқа да ескірген тертіптерді айыптады. Адамзат үшін медениет қундылығын баса керсеткен олар соз, баспасоз және ар-ождан бостандықтарының берілуін талап етті. Адамдардың заң алдында ғана тен болуы мүмкін екендігін ескерген олар заңның қуіптілігі мен еділеттілігінс ерекше назар аударды. Энциклопедияның басшысы дшпро “заңдар жақсы болса, мшес де жақсы, ад заңдар кесапатғы болса мпез де кесапатғы” ден жазды.

Энциклопедистер халықтың табиғи қуқықтарын жүзеге асыру үшін мемлекеттік басқару тәсілін өзгертуге, заңдарды реттеуге көп қол болды. Олар бүкіл француз қоғамы (ұлты) сословиеге болінген артықшылығы мсп қуқықтары шектелген “азаматтардан” емес, заң алдында тен қуқылы, тең міндетгері бар ерікті азаматтардан туруға тиіс ден жариялады.

Француз ағартушылары өз еңбектерінде қоғам мсп табиғаттың арақатынасы, қоғамның қозғаушы қушы, тсцсіздіктің себеітері, діни наным, адам қут-Ідыльжтары сияқты сурақтарға жауап іздеді. Олар қоғам дамуының нерін парасаттылық пен саналылық , білімділік пен адамның жан-жақты қалыптасуымен байланыстырып, “Блсмді пікір билейді” деген қорытындыға келді.

Ағартушылық идеялары Франциямен қатар Италия, Англия, Германия, Ресей, Голландия, Солгустік Америка және тағы басқд елдерде кең қднат жайды. Ағартушылықтың гуманистік-адамгершілік идеялары мемлекет пен қуқық туралы ғылымның даму бағыттарына, едістеріне және мазмунына зор ықпалын тигізді. Олардың озық ойлы идеяларғы ұлы француз революциясын дай ындауда және оның барысында маңызды роль атқарумен қатар, опынц идеологиялық алғы шарты қызметін де абыроймен атқара білді.

92. Француздың ұлы ойшылы және едебистшісі Франсуа Мари Аруэ Вольтер европалық Ағартудың жұрт таньған дем берушісі және қосемі болыні табылды. Ол арнайы саяси-қуқықтық еңбектер жазған жоқ. Бірақ оның шығармаларында мемлекет. саясат, қуқық және заң туралы кезкарастар керініс тапты. Сол деуірдегі феодалдық қоғамның елеумс’гтік-қуқықтық және идеологиялық қайшылықтарын батыл сынга алған Вольтердің сол қоғамға дсйінгі ойшылдардың қозкарастарынан басты ерекшелігі — бостандық рухы, гуманизм және әділдік болды. Оның пікірі бойынша өлеуметтік зорлық туп-тамьғымен жойылуы тиіс, ад оның ең басты қоріністері адамгершілікке жатпай

тын қуштеу ерекеттері, үсіемдік, қараңғылық және сананы тупшықтыру.

өлеуметтік зорлық пен қараңғылықтың басты тірегі мсп жауапкершілігін Вольтер шіркусуден іздеді. Оның шығармашылығы еңбегінің көп бөлігі де шіркеуге қарсы аяусыз күреске арналған. Озінің соқыр сенімі мен жауыздық ережелерін жүргізген құдайды ол тиранға тсдейді. Шіркеу ызметкерлерін арамтамақтар мсп қаңғыбастар ретінде қарғайды, діни кугындау мсп фанатизмді аяусыз сынға алады. Ол католиктік шіркеуге қарсы “сумырайды таптаңдар” деген уран қотерді және құдайдың барлық уақытқа табиғат убылысы мсп адамның орскетіне араласу жөніндегі шіркеу ілімін ешкереледі, дегенмен ол атеист болған жоқ. Ол діі-ші халық үшін, халықты бағынышты жағдайда ұстау үшін қажет деп есептеді.

Вольтер барлық бостандықтың өмірлік бастауы болып табылатын ар-ождан және сөз бостандығын діни қараңғылық пен сенім туншықтыруда деп есептеді. Ол католик шіркеуіне душпандық кезкарарта және оныңмен аяусыз күресте болғанымен, дін мсп діншілдікті жоққа шығармайды. Вольтердің “егер құдай болмаса, оны ойлап табу қажет болар сді” деген қанағатты сөзі де бар.

Вольтер сонымен бірге демократиялық идеяларды да жақтай қойған жоқ. Бостандық пен білімді және адамгершілікті жоғары бағалаған ол сәбікші халықтың ауыр турмысы мсп оны жақсартудың жолдарын және қоғамды демократиялық негізде қайта қуру мәселелерін қарастырмады. демократия мсп халық билігін тобыр билігі ретінде есептеді. Бірақ табиғи құқықтар, бостандық, теңшік оның қызу қолдаған мәселелері болды.

Вольтердің ойынша жеке тулғаның бостандықтың қоғам бостандығы ретінде емес, оның өзіне тиесілі бостандығы ретінде ғана қарастырылды. Жеке бас бостандығының негізгі кілті ретінде сез және баспасөз бостандығын алдыңғы орынға қояды. Оның католик шіркеуі туншықтырған ар-ождан бостандығы туралы идеясы да осы қатардан орын алған. Жаңа заман сипатының негізгі ерекшелігінің бірі еңбек бостандығы да Вольтер кезкарасынан тыс қалмаған. Яғни, еңбек бостандығы “еркімнің өз қалауы бойынша неғурлым жоғары бағаға өз еңбегін сата алуы, өйткені еңбек те өз адамның жеке меншігі болып саналады”.

Вольтер нағыз бостандықты адамдар бір-бірінен тоуелсіз болғанда, олар автономды субъектілер болып қалыптасқан кезде

ғана кереді. Бұл жағдай автономды еріктердің бейберекет қалыптасуы мен қоғамдағы тәртіпсіздікті тугыза қоймайды. Ойткені адамдардың белгілі бір ережелінде бір-біріне деген тоуелсіздігі сақталады және осы қатынастар бұл кезде басқанда сшат алады. Вольтердің ілімі бойынша, “Бостандық тек заңға тоуелді болуды білдіреді”. Оның бұл сөзі кейіннен құқық ұстемдігі” идеясы ретінде бүкіл Батысқа белгілі болды. Кейбір ойшылдар сияқты Вольтер бостандық пен еркіндікті бір-біріне қарама-қарсы қоймайды. Ол еркіндікті саяси-құқықтық мәнінің шеңберінде, яғни барлық адамдардың тең дерексіндегі азаматтығы және заң арқылы өзін қорғай алуы ұғымында түсінеді. Алайда, Вольтер мүлктік теңдікті жақтай қоймайды, оның қарқарасы бойынша қоғамдық игіліктер мәселелері жағынан дауыс беруге кез-келген адам емес, тек меншік иелері ғана құқылы. Од өсіресе, жеке меншіктің мызғымастығына, жеке адамның бас бостандығына және заңмен тиым салынбаған іс-ерекеттің барлығымен айналысу мүмкіндігіне көбірек мән берді.

Бостандық және еркіндік туралы ойларын Вольтер феодалдық қоғамды реформалау туралы ұсыныстарында пайдалады. Ол сословиелік артықшылықтарды жоюды, шіркеу сөғарын таратуды талап етті және мәмлелектік басқару жүйесіндегі басты орындарды иеленген аристократияны бюрократиямен алмастыру қажеттігін айтты.

Мемлекеттік басқару формасында абсолютті монархияға бұйрегі бұрған Вольтер революциялық сәлкіністер ажеттігін де жоққа шығармайды. Бірақ од абсолютті монархияның “ағартушылық” болғанын қалайды. Король тағында “ағартушы монарх” отырғанда ғана саяси қурылыс игілікті болыу табылады. Білімді және ақылды патшаға, сонғымен бірге, қайырымлы, кешірімлі және жомарттық қасиеттер де қажет. Терек білімді, адамгершілігі мол бәлеуші ғана елдегі өлеуметтік-экономикалық және құқықтық

қайшылықтарды жоюға қабілетті, яғни Вольтердің ойына абсолюттік монархиялық бекітіліктің өзінше елі де елеулі игілік үшін жумсай алады. Вольтер философ билеген абсолюттік монархияның осындай ортақ жасай алатынына сенді.

Ол мемлекеттік басқару формалары мен билік институттарын және оның ішкі құрылымын маңызды деп тапты. Яғни, оның пікірінше мемлекет құрылымының ең жақсы түрі Англиядағы сияқты тежеулі конституциялық монархия болып табылады. Вольтер үшін елеулі-саяси және құқықтық принциптердің ең маңыздысы бостандық, меншік, заңдылық және адамгершілік болып саналды. Оның саяси-құқықтық және ағартушылық идеялары бүкіл Еуропа мен Америкаға кеңінен таралды.

О Шарль Лун Монтескьё француз ағартушылығының көрнекті өкілдерінің бірі, танымал философ және саяси ойшылы. Ол құқықтану, саясатпен қатар философия, этика, экономика, тарих, саяси экономия, жаратылыстану ғылымдары, әдебиет пен опера және дін мәселелеріне арналған көптеген шығармалар қалдырды. Оның мемлекет, саясат және құқықтануға арналған ең маңызды еңбегі: “Парсы жазбалары” (1721), “Римдіктердің құқығы мен құқықтарының себебі туралы пікірлер” (1734) және жиырма жыл бойы жазған “Заңдар рухы туралы”.

Францияның абсолюттік тәртібі аяусыз сынға ұшыраған “Парсы жазбалары” бір жылда сегіз рет жарық көрді. “Римдіктердің құқығы мен құқықтарының себебі туралы пікірлер” Монтескьёнің ағартушылық және антидеспоттық идеялары Ежелгі Римнің қоғамдық, саяси және рухани өмірінің тарихи зерттеу нәтижесімен және дәлелдерімен бекітіледі. Көптеген және жан-жақты жазылған “Заңдар рухы туралы” еңбегі Монтескьёнің саяси және құқықтық ойының бүкіл елеулі тарихындағы танымал классиктердің қатарына кірген шығарма. Сол кездегі қоғамдық құрылым мен шіркеудің қарсылығына тап болған бұл шығарма тиім салынған кітаптар тізіміне енгізілді.

Монтескьёнің саяси-құқықтық теориясының басты маңызы және онда көрсетілген басты идеялары — саяси бостандық. Оның аталған шығармасында бостандықты қамтамасыз етудің қажетті шарттары ретінде ең маңызды мен мемлекеттік құрылымның тиімді жұмыс істей алуын қамтамасыз ететін шарттар қарастырылады.

Монтескьё бастауы жеке өкілдерден тұрады — дайды, сондықтан салдарынан жеке заңдар басқа заңдармен байланысады және заңдармен өзара тәуелділікке болады дейді. Табиғи заңдар адамдардың тіршілік ерекетіне байланысты олардың ішкі өмірі негізінде қалыптасады, яғни адам табиғатының қасиеттеріне қарай табиғи заңдар пайда болады. Монтескьё бұндай заңдарға адамдардың бейбітшілікке қол жеткізуіне қажетті азық-түлікті табуын, адамдардың бір-біріне көмек және олардың қоғамдағы тыныштық өміріне қосады.

Француз ойшылы Гоббс адамдардың ежелгі кезден-ақ бір-біріне дұшпандық ниетпен және бірін-бірі билеген ұлттық билік туралы көзқарасын арнайы атап көрсетеді. Монтескьё ойынша адамдар алғашқы кезде еркін, қорғансыз, батылдығы жоюсыз болған және басқалармен бейбіт қарым-қатынаста болуға, тек өмір сүруге ұмтылған. Адамдар қоғамға біріккен кезден бастап қана өздерінің еркіндігі туралы ойларды ұмыта бастаған, олардың арасындағы теңдік жоюымен, жеке заңдар және халықтар арасындағы қарым-қатынастары басталған. “Осындай қарым-қатынастың пайда болуы деп жазды ол, адамдар арасында заң пайда болуы қажет еді”.

Халықтар арасындағы қарым-қатынасты белгілейтін, (қалықаралық құқық) билеушілер мен басқарушылар арасындағы қатынасты айқындайтын (саяси құқық) және барлық азаматтар арасындағы қатынастарды белгілейтін (азаматтық құқық) заңдар пайда болды. Бір қоғамда және сол қоғамдағы заңдармен өмір сүретін адамдардың қажетті еңбегі мемлекет ұруы қажеттілігіне байланысты.

Заңдардың шығуына қажетті қатынастарға өзіндік сипатымен ерекшелігінің қысқалығы бар ерекшелігіне де Монтескьё назар аударады. Сирек жағдайда

болмаса бір халықтың заңы екінші халыққа жарай бермейді. Бұл туралы кейіннен қозғалған ағартушы-ғалымы Шокан Уәлиханов та “Сот реформасының жазбасы” туралы еңбегінде айтады.

Монтескье, сонымен бірге, мемлекет белгіленген заңдардың табиғаты мен принциптері оның географиялық жағдайы мен ерекшелігіне, жер көлемі мен табиғатына (ыстық, суық, жел, тропиктік), топырақ құрамына, тұрғындардың өмір салтына (егіншілер, малшылар, қолөнершілер т.б.), халықтың санына, елдің байлығына, одет-гурьптарына сәйкес келуіне атап көрсетеді. Монтескье заңдардың шығуына азаматтық жағдайда құрылған үкіметтің билік сүйі мен табиғаты шетелділік ықпал ететіндігін айтады.

Монтескье басқарудың республикалық, монархиялық және деспоттық формасын көрсетеді. Басқарудың аталған түрлеріндегі заң шығару принциптері мен бұл заңдардың кімге тиімді екендігін, сондай-ақ бұл заңдар жағдайында халықтың теңдігі мен бостандығы қандай дәрежеде болатындығын дәлелдеуге тырысады. Басқарудың орта формадағы өзіндік сипатын сақтауға қабілетті заңдар шығаратындығына назар аударады. Монтескьенің пікірінше, басқару түрінің өзі мемлекеттің жер көлеміне қарай орташа болуы мүмкін. Ол биліктің үлкен мемлекеттер үшін деспоттық, орта мемлекеттер үшін Монархиялық, шағын елдер үшін демократиялық түрі тиімді деп есептейді.

Монтескье заң мен бостандық қатынасын мәселесіне арнайы кеңірек қарастырады, ол саяси бостандық туралы заңның екі түрін атап көрсетеді. Біріншісі — мемлекеттік құрылымдағы саяси бостандықты қамтамасыз ететін заңдар, екіншісі — азаматтардың саяси бостандығын қамтамасыз ететін заңдар. Бұл жерде еңгімә саяси бостандықтың заң жүзінде бекітілуі мен оның жүзеге асуы мүмкіндігі туралы болып отыр. Саяси бостандық бұл аспектілерсіз жарым-жартылай, қауқарсыз және қорғансыз болып шығады. Бұл туралы Монтескье “... еркін мемлекеттік құрылымда азамат бостандығы ала алмаса немесе азаматтың бостандығы сақталмаса, яки қорғалмаса, мемлекеттік құрылымы бостандығы бар құрылым деп атауға болмайды” деп жазды.

Оның ілімінің едәуір бөлігі “биліктің белуі” концепциясына арналған. Локктың биліктің белуі идеясын одан әрі дамытқан Монтескье мемлекеттік биліктің теріс пайдалану жағдайында саяси бостандық бос созға айялалатындығын, сондықтан да мемлекеттік билікті заң шығару, атқару және сот билігіне белуіне қажеттігін айтады. Биліктің белудің басты мақсаты — өкімет билігін теріс пайдалануды болдырмау. Биліктің болуы мен олардың теңдігі және орайысының жосықсыз ерекшеліктерді өзара тыйып отыруы саяси бостандықты мемлекеттік құрылымда қамтамасыз етудің басты шарты болып табылады.

“Егер, — деп жазды Монтескье, заң шығару және атқару билігі бір адамның қолына шоғырланса, бостандық болмайды, өйткені, монарх немесе сенат өзі тиімді пайдалануға алатын заңдар шығарады”. Сот билігі заң шығару және атқару билігінен бөлінбеген жағдайда да бостандық бола алмайды, өйткені судья өзі шығарған және орындаған заңдар бойынша қалай ерекет етеді. “Заңды міндеттемемен істі ешкімнен де күшпен орындатуға өкілеттігі жоқ және заң тиім салғандық істеуге де міндеттенуі де болмайды”.

Монтескье сонымен бірге саяси бостандық ойына келетіндей бірінші істің беруіне еркіндігін де атап көрсетеді. “Бостандық. — заңмен ерік берілген нәрсе. Бірінші істің беруіне қажеттігі”. Монтескьенің заңдар туралы ілімінің құрамды бөлігі оның заңдарының орташа разрядтары (түрлері) туралы тұжырымдары болып табылады. “Адамдар, — деп атап көрсетіп отыр, еркін заңдармен, табиғи құқықтармен, құдайлық құқықтармен (діни құқық), шіркеу құқығымен, халықаралық құқықпен, жалпы мемлекеттік құқықпен, жекеменшік қоғамдағы азаматтық құқықпен, отбасы құқығымен басқарылады”. Монтескье заң құрастыру мен заң шығару техникасының түрлеріне арнайы кеңірек белседі. Заң шығарушы сәл алдымен, заңның негізін қалайтын және қысқа болуына сәйкесін басшылыққа алуы тиіс. Заң сөздері мен терминдері барлық адам үшін түсінікті бір тілмен ұғымда болуы шарт.

Монтескье шығармаларындағы заң тсориясының талдаулары заң шығару тарихының тежірибелеріне сүйеніп жасалған. Ол римдіктердің заң шығару ілімія, Франциядағы азаматтық заңдардың пайда болуы мен өзгерістерін және басқа елдердің құқық тарихын жан-жақты зерттеген және ітайдаланған. Оның “заңдар рухы” және билікті болу туралы ілімі одан кейінгі саяси-құқықтық ойдың, есіресе құқықтық мемлекет тсориясы мен практикасының дамуына едеуір ықпалын тигізді.

Жан Жак Руссо саяси және құқықтық ілімдер тарихындағы жарық жұлдыздардың бірі. Оның саяси-құқықтық және елеуметтік қозғалыстары “Адамлар арасындағы теңсіздіктің пайда болуы мен негіздемесі туралы ойлар”, “Саяси экономия туралы”, “Меншік елем туралы ойлар” және “Қоғамдық келісім немесе саяси құқық принциптері туралы” шығармаларында керініс тапқан. Оның қоғам, мемлекет, құқық мәселелері туралы ілімі халықтық демократия идеясы мен принципін қорғауға негізделген. Сол кездегі қоғам тараған табиғи жағдай ұғымын Руссо адамзаттық елеуметтік, саяси-құқықтық және рухани өмірінің қалыптасуы мен дамуы туралы қозғалыстарын дәлелдеуге пайдаланады.

Табиғи жағдайда, Руссоның ілімі бойынша, жеке меншік болмайды, барлық адам еркін және тең. Ал алғашқы теңсіздік адамдардың табиғи орнылылығынан, яғни дене қабілеттерінен ғана. Жеке меншіктің және елеуметтік теңсіздіктің пайда болуы мен дамуы табиғи заңдылыққа сәйкес болуымен байланысты. Руссо бұл туралы “теңсіздіктің жойылуына адамдар тарихындағы ең бір ауыр кезең — құлдардың өлсіздерді. байлардың жарлыларды ұрып-соғуы мен тонауы басталды, ауыр қуаңдыққа батқан адамзат ұрпағы кейін қайтар жолды да таба алмады және деулетшілер бұл мүмкіндікпен қайта айрылғысы да келмеді” деп жазды. Байлар үшін ең мүдделерінің заңдылығын бұзбастан мұндай жағдайдан шығудың бірден-бір жолы барлық адамдар бағыншыты болатын мемлекеттік билік пен заң орнату туралы келісім жасау болды.

Шарт арқылы жасалған мемлекет пен заңдар “өлсіздерге жаңа жол салды, байларға жаңа құқық берді, табиғи бостандығы

қайта келмесі етіп жойды, меншік пен теңсіздік туралы мәңгілік заң шығарды”. Жеке меншікке теңсіздікке саяси теңсіздіктің қосылуы Руссо ілімі бойынша, деспотизмдегі абсолюттік теңсіздікке алып келді, ал деспот алдында өзінің құқығы мен теңсіздігі жағынан барлық адам тең.

Қоғам мен мемлекет дамуында адамзат үшін тәртіп, зияшы және қате бағытына қарама-қарсы Руссо өзінің “халықтар мен билеушілер арасындағы нағыз келісім — саяси организм” құру концепциясын ұсынады. Бұл концепция бойынша әркім өзінің жеке мүддесі мен құқығын, өзінің барлық құқықтарын жалпы игілік пен жағлы ерікке бере отырып, тұтастық белінбес белігіне айналады. Жекелеген адамдардың келісімдік қатынастарға кіруі шарғы ұжымдық бүтінді құрайды.

Руссоның қоғамдық шарт концепциясындағы басты идеясы оның осы концепцияға сай құрылған мемлекеті. Осы мемлекеттің саяси қатынастары мен заңдары ғана табиғи жағдайдан азаматтық жағдайға ауысуын әділдік пен құқықтық және сана турғысынан ақтай алады. Руссо қоғамдық шарт концепциясында теңдік пен меншік мәселелеріндегі қайшылықтарды шешудің жолдарын іздестіреді. Феодалдық қоғамда өмір сүру құқығы заңға емес, құқыққа негізделгенін және өлсіздердің өз құқықтарын қайтаруға кез-келген уақытта құқылы сәндігін айтады Мемлекет пен оның заңдарындағы жалпы ерік ұстанымды қол даған Руссо ертүрлі жеке ассоциацияларды, партияларды, топтарды аяусыз сынға алады. Ойткені олардың еркі өз мүшелері бойынша жалпы, ал мемлекет бойынша жеке ерікті білдіреді. Бұл азаматтардың нағыз жалпы еркіндігін қалыптастыру процесіне қайшы келеді, яғни “дауыс берушілер қанша адам болса сонша емес, қанша ұйым болса соқшалықты”.

Руссоның ойынша егемен (“Егемен” бұл жерде “билік” мағынасында айтылып отыр) өзі ілығарған заңға бағыншыты емес. Халық үшін міндетті заңдар, тілті қоғамдық шарт та егемендіктің міндетті болып табылмайды. Егемен “судьядан да, заңнан да жоғары”

турады. Егеменнің адамдарға кешірім жасау, жазадан босату туралы куқыктарын айта келіп, Руссо оқық ролін тым жоғары бағалайды. Яғни егеменнің бәлігі адамдардың өмір және елім туралы тағдырын да шеше алады. Егер билеуші “еенің елімің мемлекет үшін қажет деп талса, ол олуі тиіс”.

Руссоның сезімен айтсақ, . коғамдық шартт мемлекет кузырына оның бардык мушелерінің устінен шексіз бәлік береді. Жалпы ерік бойынша бағытталған бұл билікті Руссо егемендік деі атайды. Бұл оның жалғыз ғана иссі халықтар егемендігін білдіреді. Халық ретінде бунда коғамдық шарттың барлық мушелері, (коғамның ерекше элеуметтік топтары емес) ересек ер адамдар айтылады. Жалпы еріктін нағыз керінісі, иесі, егемені халық болып табылады. Сондықтан да Руссоның айтуынша “адам еркі емес, билік қана қолдан іолға кешеді”. Осы сезінің негізінде Руссо биліктің оқилдік формасын және мемлекеттік биліктің белінуі туралы принцип пен идеяны теріске шығарды.

Атқарушы билісігі кімнің атқаратынына қрай Руссо басқарудың демократия, аристократия және монархиялы турлерін қарастырады. Оның барлық формаларында егемендік пен заң шығару билігі Халықтың қолында болады. Руссо демократиялық басқару шағын мемлекеттер үшін, аристократиялық, басқару орташа мемлекеттер үшін, ал монархиялық билік ірі мемлекеттер үшін тиімді екендігін ескертеді. Оның ойы бойынша халық басқару формасын өзгертуге ғана емес, коғамдық келісімді тоқтатуға және ездерінс табиғи бостандықтарын қайтаруға да қажет.

Руссо заңдарды төрт турге — саяси, азаматтық, қылмыстық және салт-дәстүрлер мен коғамдық пікірге беледі. Коғамдық шарттың тақырыбына тек саяси заңдар ғана кіретіндігін атап көрсетеді. Кез-келген заңдар жүйесінің басты мақсаты — бостандық пен теңдік. Бостандықтың өзі де теңдіксіз өмір сүре алмайды. “Сондықтан да, — деп жазды Руссо, материалдық зат күші ордайым теңдікті жоюға ұмтылады, ал заң күші ордайым сны қорғауға тырысуы тиіс”.

Заңдардың күші мен ықпалы сол елдің географиялық жағдайы мен табиғатына, турмысына, халықтың өдет-ғұрпына да байланысты. Сондықтан да халықтың қажетті даму деңгейіне жетпеген заңдарды ұсына беруге болмайды. “Ерте қабылданған заңдар барлық еңбекті заң кетіреді”. Руссо І Пейрдің реформаларын асығыс қабылданған ережелер ретінде сынға алды.

Заңдар жүйесін жасау — ұлы да, мәртебелі және терең білімді, көп күшті қажет ететін ауыр еңбек. Заң жасау үшін мемлекеттің халықтың барлығы оның мүмкін болар қажеттіліктері мен ықтимал зардаптары, ербір тулғаның жалғыз қуқығы теріс ойластырылуы тиіс. Руссо ұлы заң жасаушылар мемлекеттің негізін салушы қайраткерлер, саясат және қуқық саласындағы реформаторлар деп біледі. Ол мұндай ұлы заң жасаушыларды егемен немесе магистратура емес мемлекеттің қуқықшылар деп тусіңіреді және заң шығарушы билікті “мемлекеттің жүрегі” ретінде сипаттайды.

Мемлекеттік қуқықшылар мен отанға қауіп төнген төтенше жағдайда “заңның қасиетті күшін тоқтатуға” және “коғамдық, қауіпсіздікті қамтамасыз етуді диктаторға ерекше әкті арқылы мүлдем сүге” болады. Бірақ диктаторлық, биліктің мұндай мерзімін Руссо қысқа мерзімге ғана беруге болатынын тдығын қатаң ескертеді.

Ж. Ж. Руссоның мемлекетті ұйымдастыру принциптері мен қоғамдық шарт туралы концепциясы және жалпы ерікті быдіретін заң мен заң шығару билігі туралы ілімі мемлекеттік-қуқықтық ойдың және элеуметтік-саяси тежірибесінің одан кейінгі дамуына терең ықпалын тигізді. Оның саяси-қуқықтық қағидалары мен тужырымдамалары ұлы француз революциясын дайындау мен еткізу кезінде оның идеялық, қызметін атқарды.

9.3. ХУІІІ ғасырдың соңында Франция бастан кешкен ұлы буржуазиялық, революция және Якобиншілдердің саяси-қуқықтық идеологиясы доуіріндегі коғамдық, сананың ажырамас және қуқық болігі. Жиро-идістердің корольмен келісімге келу ережелі Париж жұмысшылары мен қолөнершілері арасында революцияның тағдырына деген абыржу

туғызды. Революцияны одан оі жалғастыру үшін республика жариялау жолында насихат Жургізілді. Бұл жұмыстарды Яков монаеттырына жиналған саяси клубтың мушелері оз мойышдарына алды. Якобиншілдер ден аталған бұл клубтың мушелері революцияны соцына дсйін жеткізуді жақтады. 1793 ЖЫЛЫ 2 маусым, да окімет билігі халық, тың калың букарасына, қала халқының кедейлері мен шаруаларға сүйенген буржуазияның негурлым революцияшыл топтарының қолына отгі. Революция тағдыры үшін алаңдаушылық Якобиншілдерді зорлыққа итермеледі. Олар революциямы сақтаудың бірден-бір жолы оның душнандарына қарсы аяусыз террор ұйымдастыру ден білісі. Кезек кутгірмейтін шараларды тез арада жүзеге асыру үшін биліктің зорлық тәсілдері іске қосылды. Якобин дикта турасы революцияға үлкен қауіп төнген кезде орнады. Сырттан және іштен төнген қатер террорлықты қажет етті. Ойткені батыл шаралар ғана революцияның жеңісті мсп республиканы қутқара алатын еді. Якобиншілердің жұрт таныған кесемдері Жан Поль Марат пен Максимилиан Робеспьердің саяси-қуқықтық идеялары саяси өмірдің аласапыран кезеңінде қалыптасты және жүзеге асырылды.

Жан Поль Марат “Кулдық бугауы” (1774) және “Қылмыстық заң шығару жоспары” (1780) еңбектерінің деспотизм мсп оның қайнар кездерін, деспоттық билікті орнату құралдары мен әдістерін, оның зардаптарын және оған қарсы күресе жолдары мсп формаларын басты тақырып етіп алды. деспотизмнің пайда болуын Марат адамдардың билік етуде қуштарлығынан және жеке тулғаның кеш бастауға умтылысынан көреді. Мундай “Қуштарлық пен умтылыс адамға тұмысынан біткен “билікті теріс пайдалану және адамдар арасындағы қулдығың бастауының негізі” осында жатыр.

Мараттың ұғымы бойынша деспоттық билік түрі дүниеге зорлық нәтижесінде келген. “Мемлекет езінің пайды болғаны үшін зорлық орсеткері алдында борышты, мемлекет негізін қалаушылардың бәрі дерлік жолы болғыш қарақшылар”. Мемлекеттің ақаршылық ерекетпен пайда болу жолы ағартушылықтың елеулі философиясында кең тараған мемлекеттің пайда болушың шарғық қот-шегшіясыша қайлты келеді. Ж. П. Марат келесі еңбегінде бұл турағында ағартушылар пікіріне қосылатындығын білдіреді.

“Жақсы құрылымды мемлекет” орнықтырудағы басты шарттардың бірі — букаралың билікті кептеген лауазымды адамдар арасында болу болып табылады. Олардың бәрі халық алдындағы жауапкершілікті өзіне отырыш, бір-бірінен тоуслеіз және бір-бірін тең дережеде тежеп отыруы тиіс. Ж. П. Мараттың сенімі бойынша “жақсы құрылымды мемлекеттегі” жоғары билік халық қолында болады. Халың өзінің өкілдері арқылы өгемен және жоғары заң шығарушы. Шығарған заңдарының бұлжыпай орындалуын халық өзі ғана қадағалайды. Халық өзінің ең бастысы — Мараттың ілімі — бойынша бағынышты халықтың қуқықтық жағдайы, яғни адамдар қуқығы. Саяси қоғамның өгі мақсаты да ададар қуқығын қамтамасыз ету және қорғау.

Марат жеке тулғалар қуқығып табиғи және азаматтық қуқықтар деп болсді. Оның біріншісі табиғи түрде қалыптасса, екіншісі табиғи қуқықтарда шыққан. Осыған қай қуқықтарды, билік айтушы қоғам, — ден таниды Марат. Адам қуқығын қоғам орнықтырады, қоғамдық шарт НОТИЖССІНД қасиеті және бұлжымайтын сипатқа ие болал. Адам қуқықтары “адамдардың қат-шай да бір нерсені жет етуінен” туысшайды.

Мемлекеттік-қуқықтық тертіптерді реформалау арқылы ғана деспоттық режимді жоюға болмайтындығына кезі жеткен Марат халық букарасының күресі мен стихиялық халық бұлгіне сенім артады. Оның басты үміті — букараның көтерілісі, стихиялық халықтық бұлкі, үстемдік жүргізуші мырзаларды жазалау, олардың зорлық-зомбылығын түп-тамырымен жою. Бірақ букараның ұйымдаспаған наразылығы мен қарсылығы “түпкі нетижеге жеткізбейтін және тез жаншылатын” бұлкіке айналады. Халық қайтарына мінген мундай жағдайда оның жеткіліске ұширамауы үшін бұл күресті бағтай алатын, ұйымдаспаған тобырдың ерекшеліктерін бір арнаға, бір мақсатқа жұмылдыра білетін батыл да, ақылды жеке тулға қажет.

Кантегіс арқылы келген жеңісті қолдан шығармау үшін Марат стгщашіай аяушыдықтың қажетсіздігін, жауды аяу жеңісті қолдан беру болыт табылатындығын, жеңісті устағт турудың бірден-бір уралыг дикгаторлық билік скет-тдігін айтады. Ж. П. Марат бұл идеясы революция жылдарында батыл үгіттейді және одан ары дамығады. Оның айтуы бойынша, дикгаторлық билік “сатқышлар мен теңкерісшілерді курту” үшін қажет. Бұл туралы Марат “біз үшін ең маңыздысы революция жеңістерін қорғау болып табылады” деп жазды.

Және оны якобиншілдер жан-тәнімен жақтады, оның идеялық кесемі Ж. П. Марат болды. Якобин дикгатурасы революцияға үлкен қауіп төнген кезде орнады. Революцияға оранған Франция жау мемлекеттердің қолында қалды, ішкі контрреволюция да бас қотерді. Ағыттың флоты солтүстіктен және Жерорта теңізінен шабуып Тулонды басып алды. Елдің оңтүстігінде және батысында король билігін жақтаушылар бүлік шығарды, ішкі сауда және өнеркәсіпті қалалар Марсель, Бордо, Лион елдердің қолына кешті. Революция жеңістерінң шын мәнінде аса зор қауіп төнді. Осылай жағдайда контрреволюциямен, бақыныштармен және революцияға теріс қарымда болғандармен аяусыз күресу үшін революциялық диктатураның төтенше тәртібі — катал тежеусіз өкімет билігі орнады.

Марат пен Робеспьердің тәуелсіздігімен якобиншілдер революциялық бастару орнатуды жариялады, оның мәнісі революцияны қорғау және құтқару болды. өкімет билігі Конвент сайлап алынған кезінде құтқару комитеті қолына көшті, оны Робеспьер басқарды. Революция ұларымен күресу жолдарды жазалау үшін жалпы қауіпсіздік комитеті құрылды. Революция Царьский трибуналының Ішкі істер Кеңесінің, контрреволюционерлер мен алынғандарды Олімп жазасына кесу туралы заң қабылданды. Революция трибуналы туралы декретпен оның мәртебесі мен өкілеттілігі заң жүзінде бекітілді. Революциялық Трибуналда барлық қылмыстың жазасы олімп жазасы болып белгіленді және Конституциялық Собранияның халық жауы ретінде айыптау үшін өкілдер және билімі бар адамның моральдік сәтін, ауызша, жазбаға түрді делелдерінің жеткілікті болды.

Якобиншілдердің революциялық террор мен қатты кек туралы шаралары Мараттың “тамшы қанмен тоғалуы қанды апатты болдырмау” амалдары ретінде түсіндірілді. Ол “бостандық Декларациясы” Корольдік конституцияны аумалы-төкпелі мезетте қушып гана жоя алады, дер кезінде шабылған бастар қорғау жауларын ұзақ уақытта дейін тойтара алады және халықтарды қайғыршылықпен топаушылықтан соғыс қасіретінен жүздеген жылдар бойы құтқара алады деп үміттенді.

Марат Париж Коммунасының Кеңесінің 1793 жылғы 1 маусымда сөйлеген сөзінде азаматтарды толық өкілеттілікке қол өткізгенше өздерін толық қауіпсіздікпен қамтамасыз ету үшін бірлікпен және қаруларын тастамауға шақырды. “Еркін халық өзінің сайлаған өкілдеріне өздерінің өкілеттіліктерін орындауды, өз құқықтары мен мүдделерін қорғауды сәтін тапсырып отырғанда.

өз борыштарына адал болып отырғанда, олардың ішінде қадірлеуге. олардың өз міндеттерін іске асыруында көмектесуге міндетті. Бірақ бұл өкілдерге заңдардың сеніміне қиянат қорқытып, құқықтарын саға салып, олардың мүдделерін оңайсыздық жасайтын оолса, қинаса, тоғаса, өлтіруге ниеттенсе, халық -

өкілдерінің қайтарып алып және сатқындығын жаза. п, өздерінің амандығын сақтауы тиіс”. Осылай болуы қажет екендігіне халықты өкілдер білген Ж. П. Марат “өз отанына адал болмағандық жазалауды талап еткендер, мақсаттарыңа жеткен

тізбектер және қарулардың тастамауы” деген ұран қотерді. Ол революция жеңістерін төтенше ережелермен, жазалаумен, репрессиямен қорғап қалуға үміттенді. Бірақ революциялық террордың шектен тыс қаталдығы мен төтенше шаралары Мараттың жекпе-жектері және революция өкіліне балта болып шықты.

Якобиашілдердің кернекті басшыларыящ бірі Максими-лиан Робеспьер саяси-куқықтық тақырыпта арнайы ірі еңбектер жазған жоқ. Оның саясат, мемлекет және куқық мәселелері жөніндегі ойла146

Ры мен козарастары якобияшілдер озгалысының саяси жегекідісі және идеологы рстінде революциялық заң актілерін дайындау мсп Конвентге жасаған баяи-шамалары мен сездсрінде айқын керінеді.

Усак буржуазиялық курылысты максат еткен Робеспьер жеке меншікті қорғау идеясынан ері шыға алмады. Оның революциялық қызметінің бүкіл бойында буржуазиялық мемлекеттік-куқықтық идеяның мазмұны ешбір өзгерген емес. Робеспьердің мінсіз мемлекет туралы концепциясы Руссо мен Монтескье шығармаларының ықпалында пайда болған. Ол Руссоның табиғи куқықтар, басқару формасы, еуолдік жүйе, жеке меншік шекарасы туралы және т.б. ілімдері одан ері дамытты.

Робеспьердің саяси-куқықтық кезкарастары жиынтығының тупкі мені — мемлекеттік билік, ОНЫН басару аппараты мсп курылымының принциптері және қызметі туралы қағидалар болып табылады. Робеспьер ойынша, саяси одақтың тұтқиі негізінде ұлт бастау болу керек. Олардың біріншісі — азаматтардың табиғи куқықтарын қамтамасыз ету және қорғау, олардың барлық қабілеттерін дамыту, екіншісі — азаматтардың заң шығару мсп басқару ісіне қатысу қуқығы, үшіншісі — мемлекеттегі халық билігінің мойындалуы. Халық барлық жағдайда да өз тағдырын өзі шешуге қуқылы. “Егер қоғамның бір мүшесі өзге қорса, онда бүкіл қоғам өзге деп түсіну керек, ал егер қоғам өзге, шырса, онда ербір қоғам мүшесінің өзге ұшырағаны”.

Робеспьер алғашқы кезде, халықтың, бүкіл азаматтардың бостандыққа ие болуы мемлекеттік мекемелер мен заңдардың әртүрлі болуынан емес деген қорытынды жасады. Бірақ революцияның одан ері дамуы мсп тереңдеуінен ол басқарудың түрлі формаларының олеумепік-саяси мазмұнының ұқсас емес екендігін аңғарады және мемлекеттік биліктің монархиялық принципте ұйымдастырылуына батыл тойтарыс беріп, елдің республикалық курылысын жанын сала қорғайды.

1793 жылдың соңына дейін Робеспьер букаралық билікті жүзеге асырудағы диктаторлық одіске батыл наразылық білдіреді. Бұл кезде ол бостандық пен еркіндікке кепілдік берудің алғышарты революция жауларына қарсы қатал жазалау жүргізу емес, республикалық мемлекеттік-куқықтық механизмдердің сенімді жұмыс істеуі деп білді. “Конституция туралы” сөйлеген сөзінде ол Конвентті билісі болуді жүзеге асыруға, заң шығарушы мекемені өкімшілік аппараттан бөлуге, барлық лауазымды адамдардың өкілеттік қызмет мерзімін азайтуды ұсынды.

Елдегі революциялық өкілдерге байланысты, Робеспьер конституциялық және революциялық үкімет концепциясын жасайды. Осы концепцияның ұсыну барысында оның саяси-куқықтық идеялары едәуір өзгерістерге ұшырайды. Робеспьердің билік егудің авторитарлық түріне көңіл қоюы айқын біліне бастайды. Оның ойынша, конституциялық үкіметтің максаты — қурылып біткен республикалық курылысты сақтау, он бастысы азаматтық бостандықпен айналысу, азаматтардың билікті теріс пайдалануынан қорғау және т.б. “Конституция — жеңімпаз және ол бейбіт еркіндіктің режимі”.

Революциялық үкімет Робеспьерге басқа мағынада көрінді. Бұл үкімет төтенше жағдайларда ерекет етуге арналған, яғни революция жауларына қарсы күресте болып табылады. “Революция дегеніміз бостандық жауларына қарсы күрестің” Бұл күресте Робеспьердің биліктің диктаторлық режимін жақтауға ықпал етті.

Революция жеңісі үшін алаңдаушылық батыл төтенше шараларды қолдануды қажет етті. 1793 жылы жирондистерге қарсы контрреволюционер ел Мараггыш үйіне кіріп, оған қағажар сұғып елтірді. Оның елімі революция үшін орны толмас ауыр қазаға айналды және якобиншілдер революциялық үкімет қуруға мәжбүр болды. Бүкіл үкімет билігі

Конвент сайлаған когамдық кутқару комитетіне берілді. Бұл комитетті М. Робеспьер басқарды.

1793 жылы 17 кәтрукейекте “Куменділер туралы Декрет” қабылданғаннан кейін революция жауларына қарсы якобиншілдердің революциялық терроры басталды. 1794 жылы 10 маусымда “Революциялық трибунал туралы декреттің” 7-бабына барлық белгіленген жазаға олім жазасы болып табылатындығы ерекше атап көрсетілді. Якобиншілдер қосымшаларының бірі Эбер, Шомет, Дантон және тағы басқалар халық жауы деп жарияланып, олім жазасына кееілді. Якобиншілдердің революциялық терроры нәтижесінде мұндай адам революциялық трибуналдың құрбаны болды.

Революциялық үкіметтің төтенше ережелерінің қаншалықты қауіпті екенін жақсы түсінген Робеспьер, мұның халық игілігі үшін жасалып жатқандығын ұғындыруға тырысты. Ол революциялық террорды елді сақтап қалуға және республикалық конституцияны құрылысты орнатудың бірде-бір жолы деп түсіндірді. Революциялық террорды ақтау үшін Робеспьер бұл режимге мынадай анықтама берді: “Бостандық жауларын

террормен туншықтырыңыздар — сіздер республиканың негізін салушылар ретінде дұрыс істеген болып есептелесіздер”. Оның якобиншілдердің қарсы қарғыншы моральдық жағынан ақтауы Робеспьердің саяси-құқықтық ойларындағы қайшылықтардың бірінен саналады.

Якобиншілдердің жікке бөлінуі мен террорлық ережелері олардың негізгі тірсі кедейлердің қолдауынан айырды. Ойткені, якобиншілдер байлар мен алыпсатарларға қарсы қарсылардың бас кетеруіне де ауыр соққы берді және қала мен ауыл кедейлерінің талаптары толық қанағаттандырылмады. Осы кезде революциялық үкіметке қарсы Конвент қойнауында контрреволюциялық қозғалыс пайда болды. Оған когамдық кутқару комитетінің кейбір мүшелері де қатысты. дайындалып жатқан қастандықтың алдын алуға Робеспьер көш қалған еді. 1794 жылы 27 шілдеде контрреволюциялық төңкеріс нәтижесінде Робеспьер және оның жақтастары қамауға алынып, келесі күні олар ешбір сотсыз елтірілді. “Отап үшін уақыт кутгірмес қажеттілікте іана қолданылатын революциялық террор” олардың ездеріне қарсы балта болып шабылды. Робеспьер трагедиясы, якобин диктатурасының трагедиясы қалыптасқан жағдайдың заңды қорытындысы еді.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиришинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
2. Грацианский П.С. Политическая наука во Франции. Критические очерки. М., 1975.

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

10 Тақырып Тәуелсіздік үшін күрес дәуірінде Америка Құрама Штаттарындағы саяси және құқықтық ілімдер

Түйінді сөздер: демократия, конфедерация, конституция, декларация, билль, құқық, мемлекет.

Негізгі сұрақтар:

- 10.1. Саяси және құқықтық ойдың негізгі бағыттарының жалпы сипаттамасы.
- 10.2. Федералистердің саяси және құқықтық идеялары.
- 10.3. Радикал демократтардың саяси және құқықтық идеялары.

Тезис.

10.1. Солтүстік Америкада қоныстанбап ағылшын отаршыларының елеулі саяси тарихында қоғамдық-саяси құрылым және құқық мәселелері бойынша идеялық пікірталастардың өзіне тән ерекшеліктерімен сипатталатын екі кезеңді атауға болады. Оның алғашқы кезеңі ХУІІ ғасырдың басынан бастап ХУІІІ ғасырдың ортасына дейін созылған отар қоныстардың метрополиеге бағыныштылығымен сипатталса, екінші кезеңі тәуелсіздік үшін күреспен айқындалып, ХУІІІ ғасырдың соңы-іші жартысын қамтиды.

Ағылшындардың Солтүстік Американы отарлауы Голландиямен, Франциямен және Испаниямен ескі босқалық жағдайында жүзеге асты. Алғашқы қоныстанушылардың қатарында кедей шаруа, колонершілдермен бірге жаңа байлық кезін іздеген саудагерлер мен кәсіпкер-аваі-іюристер де болды. Алайда отаршылардың мүдделері мен статустарының ортақ алуандылығына қарамастан, оларды біріктірген ортақ талабы болды. Ол алғашқы христиан қауымдарының ағыздарындағы емір сүру тәртібіне сай келетін-ғдей бұл жаңа дүниеден “жасайық” табу талабы еді. Бірақ, елеулі теңсіздік пен қатыгездіктердің салдарынан бұл талап—түлектер ертүрлі трансформациялық формаларға ие болды.

Идеялық және қоғамдық саяси қайшылықтың қалыптасу себебі ағылшын шіркеуі мен радикалды протестанттық қауымдардың арасындағы қатыгездікпен шықты. Протестант-пуритандар (латын және ағылшын тілдерінен аударғанда “таза”, “нағыз”) ағылшын шіркеуін римдік-католиктік шіркеудің кептеген қуанақтарынан елі де арылмаған деп айыптады. Олар өздерін нағыз реформаторлар ретінде санап, тұрмыс пен шіркеудің жөнжоралғыларындағы артық ысырапқа қарсы шығып, үнемділік пен қарапайымдылыққа ұмтылды. діни ілім мен оның ғұрыптарындағы, ұйымдастырушылық мәселелеріндегі алшақтықтарына қарай ғұрыптар пресвитериандар және радикалдар деп

бөлінді. Радикалды пуританизмнің өкілдері “спаратистер”, “индепенденттер”, “диссиденттер”, “конгрегационалистер” және т.б. атауларға ие болды.

Пресвитериандық пуританизмнің көрнекті өкілі Джон Уинтроп отаршылар қауымдарының жетекшілерінің елеулі, екімшілік және сот саясаттарын қатаң шектеушілік теократия догматтары негізінде жүргізуіне үлкен қол салды. Ол бостондағы шіркеуді басқара отырып, жиырма жыл бойы шексіз ысырап, жонжосықсыз шашылу сияқты қуанақтарға қарсы позиция ұстанды. демократиялық идеялар мен реформа жобаларына қарсы шығуының негізгі себебі мемлекеттік істер мен сот билігін халықтық қоллегиялық органдарға беру аяғында деп санады, өйткені “барлық жақсылық норсе едетге ашылыақта гана болады”.

Әкімшілік және сот функциялары магистраттар (штурманіктер) мен дін иелерінің (священниктердің) біріккен қол-жігері 1 ютижесінде іске асырылды және олардың

бақылауы отаршылдар емірінің барлық қырын қамтыды. Пуритандардың теократия губернатордың авторитаризміне және магистраттар мен дінбасшылардың олигархиясына айналды және бұл фирмендердің (еркін отаршылдар-арендаторлардың) қарсылығын тудырды. Осылайша қауымның пресвитериялық ұйымдасуының принциптері конгрегационалистік қауымның принциптеріне (негізгі, үш принципінс: басқаруға қауымның ербір мүшесінің қатысу құқығы, жергілікті шіркеудің дербестігі, Қауымның жоғары шіркеу беделінің теуелсіздігі) қайшы келді.

дін басылары мен магистраттардың олигархиясына иеленгендердің, барлық христиандардың діни бірлігі және еркін мен жалпының ортақ иелігі ретіндегі республика туралы ілімі де арсықтарды. Бұл қауымның өз ерекеті мен ұйымдасуында уағыздаушылар (проповедниктер) институты (пуритандардың жаңалығы), дінге тезімділік принципі, еркін ойлаушылық кеңінен таралды. Олар мемлекетті жалпы кешіліктің еркі алдында жауапты және қоғамның мүддесін қоздейтін тыйым деген кезкарасты да кеңінен қалыптастырды. Индустриалды доктринасының мүлдем ерекше дәрі принциптерінің Америкада Хартфордтен шыққан Т. Хукер (XVIII ғасырдың бірінші жартысы) және Сейлемнен шыққан Р. Уильямс сияқты талай-ақ уағыздаушылар мен ойшылдар тарапты. Т. Хукер өзін прагматик ретінде қорсады. Ол жергілікті теократияның озбырлығына, сайлау құқығындағы мүлктік шектеу салуларға қарсы шықты. Ол “бүкіл халықтың парасатты еркі” позициясын, сондай-ақ ежелгі мәтіндеріндегі халық сөзіндігі идеясын ұстанды.

Роджер Уильямс (1603—1689) діни ізденістердің ұзақ та ауыр жолын басынан өткізді. Бастапқыда ол ағылшын қауымының мүшесі болса, кейінірек сепаратист, баптист ретінде де кезге түседі. Оның шіркеу мен мемлекетке қатысты ұстанған позициясы ағылшын революциясы дәуіріндегі О. Кромвель, Дж. Мильтон сияқты реформатор-пуритандардың қозғалыстарына жақын. Оның пікірінше, биліктің ұйымдасуы бағыныштылардың келісіміне негізделеді және барлығының за алдындағы теңдігін білдіреді. Уильямс жеке адамның діни ұстанымына деген төзімділік уағзына кеп келі болді. Уильямстің идеялары американдық революциясы тұсындағы радикалды республикашылдардың бірқатар доктриналарына негіз болды.

Халық сөзіндігі мен демократиялық республиканың туралы ұрысқан саяси философияның идеялары конституциялық құрылымдарды қалыптастыруда практикалық тұрғыда керініс тапты. Бұл процесс 1621 жылы “Мэйфлауэр” кемесінде Келісім қабылдаудан басталды және ол метрополианың, отарлық иеліктер губернаторларының және қоныстанушылар өкілдері жиналыстарының бірлескен құрылымы арқылы қамтамасыз етілді. Бұл кезеңдегі маңызды конституциялық құрылымдардың қатарына 1639 жылы Коннектикутта жарияланған “Негізгі қағидалар”, әсіресе, 1641 жылы абылданған “Массачусетстік еркіндік хартиясын” қоса алғанда болады. Осы еркіндіктер жинағын құрастыруда ағылшын құқығының үлкен білгірі Натаниэль Уорд елшілік ролін атқарды және онда ағылшынның конституциялық практикасындағы СОЦЫ жетістіктер ескерілді. Бұл бастаулар арасында за алдындағы теңдік, солтүстік еділ шешіміне деген құқық, солтүстік қосарыс принципі, жолаушы еркіндігіне деген құқық, адвокаттық қорғауға деген құқық, апелляция құқығының кепілдігі және т.б. жатады.

Билік басындағы пресвитериялық ұстаным тап бұл еркіндіктер жинағын орындаудан бас тартқан сон фирмендер губернаторға жаңа петиция жолдады. Осының нәтижесінде 1648 жылы “Заядар және бостандықтар” деп аталатын жаңа, пысықталып толықтырылған жинақ қабылданды. Бұл жинақ өзге отар иеліктеріндегі за құрастырушылар үшін үлгі болды және батыс елемінің заманға лайық кодекс болып қабылданды. Азаматтардың құқығы мен бостандығын қамтамасыз ету жолымен за шығарды.

рушылар және шенеуніктердің еркіндіктерінің шектеу принципі XVIII ғасырдың аяғындағы конституциялық теорияда айқын айқындалды. 1780 жылғы Массачусетс

кабылданған конституцияда құқықтық мемлекет құрудың негізгі принциптерінің бірі — “адамдардың емес, заңдардың басқаруы” — жарияланды.

XVIII ғасырдың екінші жартысында еуропалық елдерінің (яғни мемлекеттер) ден атаған колониялар мен метрополиялар арасындағы шиеленіс салық салу мәселесіне байланысты күшейе түсті. Коптеген публицистер (Д. Адамс, Т. Джефферсон, А. Гамильтон және т.б.) елдерінің саяси памфлеттерінде барлық отар елдеріндегі қоныстанушылар заң шығарушы жиналыста өз екілдерінің болуы керектігін, өзін-өзі басқару принципін ұстану қажеттігін айтып, отаршылардың саяси талаптарын табиғи-құқықтық негізбен байланыстырды. Азаматтардың табиғи құқығы мен бостандығы туралы бұл ой тек публицистикада (көлемінде) ғана емес саяси және конституциялық құжаттарда да мойындалды:

Виржиния штаты құқықтарының Декларациясы (Дж. Мейсон және Дж. Мэдисон, 12 маусым 1776 жыл) және Теуелсіздік Декларациясы (Т. Джефферсон, Б. Франклин, Дж. Адамс, 4 шілде 1776 жыл). Теуелсіздік декларациясын 13 штат бірауыздан қабылдады. Табиғи құқық теориясының идеяларын талдау барысында халықтың саяси таңдауы мен дербес өмір сүру құқығының және халық егемендігінің конституциялық принциптері жарияланды. Теориялық жаңашылдықтың тағы бір маңызды нәтижесі биліктің бөлінісі принципін нақтылау болды.

Теуелсіздік үшін күрес тұсында (1775—1783) штаттардың Конфедерациясы Құрылды. Алайда соғыс аяқталысымен штаттардың одағын нығайту және тиімді федералды үкімет құру қажеттілігі туындады. Осы міндегі атқару үшін 1787 жылдың мамыр айында конституциялық Конвент құрылды. Ол барлық сословиілік артықшылықтар мен дворяндық титулдарды жойып, республикалық құрылымды бекітетін, ажыратылған үш билік жүйесін енгізетін федералды Конституцияның жобасын дайындап шығарды. 1803 жылы Жоғарғы сот озып конституциялық бағылау құқығын бекіткеннен кейін американдық революцияның барлық негізгі кезеңдері (теуелсіздік үшін күрес, жаңа мемлекеттік құрылымды қалыптастыру және оны өмірге енгізу) толығымен аяқталды.

XIX-ші ғасырдың басындағы келесі жаңалықтар 1861—1865 жылдардағы азамат соғысы тұсындағы идеялық-саяси күрестен, сондай-ақ аграрлық қоғамнан индустриалды, кейінірек ит-дүст

индустриалды қоғамға өту барысындағы өлшемдік эволюциямен байланысты болды, ал саяси және құқықтық ойдағы өзгерістерді демократия, индивидуализм және пуритандық республизмнен либералдық прагматизмге өту мен байланыстыруға болады.

10.2. Федералистердің ең көрнекті екісі Александр Гамильтон (1757—1804) кең ауқымды кезеңдегі мемлекет қайраткері ретінде конституциялық теория мен практика саласындағы терең зерттеулердің авторы және қуатты бір орталыққа бағынған федералды өкімет билігінің жетілуіне жақтаушы болды.

Бір орталыққа бағынған мемлекеттің мүддесін кездейсің федералистер халық билігінің үстемдігі туралы демократтардың пікірлерімен келіскенімен, билікті тобырдың жаман едеттері мен қасиеттерін ауыздықтау қажеттілігімен байланыстырды, өйткені онсыз халық ешқандай ақыл-ой мен әділдіктің арқасына бағынбайды. Федералды конституцияның жобасына комментарий түрінде жазылған “Федералистердің ескертпелері” деп аталатын жиналған билік пен басқарудың барлық түрлерінде де өз артықшылықтары мен кемшіліктері болатыны айтылған. Саяси шындықты бұлай бағалау федералистерді ағартушы-демократтармен жақындастырды.

Гамильтон адамдарға төңкеріс орай жалпы игілік үшін ҚЫЗМСТ етуге мүмкіндік беруге қажетті құқықтық жүйесін бекіту туралы дж. Адамстың пікірімен келісті. Халық дана басқарушының қолға ұйретіп отырған алып жыртыш аяғына ұқсайды. Мұны ескермесе кез-келген конституция жалаң сөзге айналады.

Гамильтон 1787 жылдың қазаны мен 1788 жылдың мамыры аралығында ерте римнің ресубликашыл патриоты Публиус Валерийдің буркеншек атымен жаркыланған “Федералист” мақалаларын жазған үш автордың бірі. Бұл үш автор да Конституцияны даярлауға қатысып, кейінірек екіметтік негізгі қызметтерді атқарды: Гамильтон — қаржы министрі, Дж. Джей — Жоғары сот төрағасы, Дж. Мэдисон — елдің төртінші президенті.

Гамильтон штаттардың жаңа федералды одағын сақтап қалу үшін жаңа екіметтік қорғаныс саласында шексіз өкілдіктер беруді дәлелдеп жазады. (Т4 23 “Федералист” мааласы). 78 “Федералист” мақаласында Гамильтон сот баулауының қажеттілігін жүйелі түрде негіздейді. Гамильтонның пікірінше, өмір бойы сайланған теусіз, құрметті және жоғары жалақы төленетін соттар басқаруды жауапкершілікпен қамтамасыз ете алады. Ат

1

қарушы биліктің қылышы, Конгрестің қалтасы болса, ал соған даналық қана бар.

Өзінің саяси қозғалысы жағынан федералистер тобына Джон Лдамс (1735—1826) та жатады. Ол саяси ғылым және мемлекет мәселелері бойынша алғашқы фундаменталды (іргелі) еңбектің авторы, көпшіліктің басқаруына жүйелі түрде қарсы шыққан және қазіргі консерватизмнің идеялық кешбастаушыларының бірі болып табылады. Адамс қарыз бен сыбайластыққа батқан Америкадан бөлініп, колониялардың заң шығарушы және екіметтік дербестігін негіздеуде Джефферсонды қолдады. Дж. Адамс алғашқылардың бірі болып мемлекеттік құрылымды ең маңызды және өзекті мәселе ретінде қарастырды. Өзінің “Америка Құрама Штаттарындағы екіметтік биліктің конституциясын қорғау” ағыты қолма қол үш томдығы монографиясында биліктің үш тармағының ажыратылғандығы мен теусіздігінің қажеттілігін негіздеді.

Монархия, аристократия, демократия сияқты басқарудың қарапайым формалары оның түсіндірмелерінде деспотизмнің қорықшы ретінде байланыстырылады. Адамның идеясы — басқарудың аралас формасы, үш элементтен тұратын баланс: атқарушы билік, парламенттің жоғары аристократиялық және төменгі демократиялық палатасы — осылар бірігіп азаматтық биліктің теңестірілген формасын құрайды.

Мемлекеттік биліктің үш саласының өзара әрекетінің тыйым салынуы оның Цицеронның “Республика туралы” трактатынан ұзінділер келтіріп негіздейді. Оның пікірінше дәл осы форма “адамдардың емес, заңдардың басқаруы” принципіне жүзеге асыруға сәйкес келеді. Екіметтік биліктің салалары Гендель шығармашылығындағы үш дәуірдің әрқайсысына композицияға ұқсас ұйлесімді бүтіндікте құрылып қызмет етуі тиіс. Адамның әртүрлі мемлекеттік формаларды тарихи тұрғыдан салыстыру қабілеті оның замандастарын өткенді қамтудың қажетті ауқымдылығымен және оқиғалар мен айғақтарды жинақтаудағы мұқият ұқыптылығымен таңқалдырды. Греггер мен римдіктердің тәжірибесінен өзге одан бұрынғы мемлекеттік құрылымдардың барлық белгілі жүйелерін танып, оны жекелеген американдық штаттардың тәжірибелерімен салыстырды.

Адамның негізгі идеяларының бірі өлеуметшіліктің орналуына қатысты ертеден берілген заңдылықты негіздеу болды. Оның жинақтаған тарихи және айғақтық материалдары бойынша ерте заманнан бүгінгі қоғамға дейінгі барлық еркіндік қоғам

дардың тарихында аристократия үстем Әлеуметтік болып келді (бұл гипотеза қазіргі Әлеуметтану мен мәдениеттанудың В. Парето, А. Тойнби, К. Яспере сияқты классиктерінің қозғалыстарына өте ұқсас). Ол Пейннің және Джефферсонның романтикалық көзқарасы саяси қозғалыстармен тікелей тусе отырып, ортағасырда “адам-адамға қарсы” принципіне негізделген Макиавеллдің іліміне сәйкес.

Джеймс Мэдисон (1751—1836) Филадельфия конвенциясына қатысушы, “Федералист” авторларының бірі, “американ конституцияның екісі” деген құрметті титулдың иегері. Ол АҚШ жағдайындағы республикалық басқару идеясын дайындауға, билік тармақтарының теңестірілу теориясына, фракция концепциясына және т.б. қосқан үлесіне қатысты. Оның жүйелі түрдегі философиялық, саяси және заңгерлік Төзіліс қорының арқасында “Федералист” жинағы жалпы ауқымды мемлекеттік

Мемлекеттік биліктің фут-щаментаальды принциптерін шебер талдаған зертсуге айналды. Ап Кейінірек АҚ,Ш-ц Жогары соты үшін КОНСТИТУЦШЫЫ Куыктыц кайнар “Федералист” кезі және америкатшы КОНСТИТУЦШЫЫ куыктыц Тежірибелерін зсргтсусілердін барлығыНыц сілтеме жасайтын негізгі кітабы боп табылды.

Мэдисонның шығармашылығынша ғасырдың кептеген идеялық дестурлері Киюласып келеді: Коғамдық шарт және табиғи куык достурлсірі, окіметтік билік салаларын КОНСТИТУЦШЫЫ регтеу және адам куыктары туралы заң жобаларына философиялық КОММЕНТАРИЙлер беру, сондай-ақ шотландтық философЭмтиритасрдің, ағылшын вигаларының мурасына ой толғау және ертедегі Республикалардың тежірибссін қайта пайымдау. Омірінің соңында ол озінің федералистік ПОЗИЦИЯСЫНЫЦ кейбір тустарын қайта қарастырыш демократиялық Республикашы.тшар.. мен Жакындасады

Республикаль бақаруды сипаттауда Мэдисон мемлекет пен қоғамдағы елеуметтік ертектілікхс ,үлкен мен береді. Оның пікірінше, бұл ертектілік ең алдымен ЭКОНОМИКАЛЫК муддеге негізделіп, қалтығыстарға екеледі. Руссомен салыстырғанда Мэдисон республика келемінің шағындығы азамат соғысы барысында куйсуге екіліп соғады деп Ссегттсді.

Кезінде Аристотель атап корсеткендей “орта тап” азаматтарының саны басым үлкен мемлекетгер туракты және узак өмір сүрсді, ОЙТКСНІ бұл басқарудың Шектеулі формасын талап

156

стсді. Мундай жағдайда азаматтардың саяси және куықтық қарым-қатынастары бай және кедей азаматтардың фракцияларына теуелді бола бермейді.

Фракциялар туралы Фуқшцц, Макиавелли, Юм, Адамс және озге де саясат елемінің бсделді зертсусілері жазған еді. Мэдисон осы дестурді жалғастырып, фракция ұғымын тусіндіруде бірқатар жаңашылдықтар енгізді. Оның 1 10 “Федералиете” келтірілген анықтамаеы бойынша “фракция” қоғамның біріккен муддссіне және езге азаматтардың куыктарығна қайшы қслетін белгілі бір ортақ пікірге немесе муддеге біріккен азаматтардың тобы деген ұғымды білдірді.

Мут-шай топтардың зиянның салдарын екі тесілмен третуге болады. Оның біріншісі — фракцияның пайда болуына екетін себептерді жою, екіншісі — оның өмірде болуының салдарларын реттеу. Фракциялықтың себептері адамның жаратылысында Жасырынгандықтан, оның себебін жою мүмкін емес, тек бақылауға алу арқылы фракция пайда болуының салдарларын жумсартуға ғана болады. Жсргілікті ой-өрістегі фракциялық пайдалағы адамдар ит-грига, сатып алу және тағы басқа жолмен республиканың өкілдік жүйесінде дауысқа ие болып, онан кейін халық муддесін сатып кетуі мүмкін. Аз келснді қоғамдарда фракциялық айырмашылықтың ең түрі ғана болуы мүмкін — кепшілік және азшылық, ал үлкен республикаларда қоғам фракциялардың алуан түріне белінген тутас ұлтты Курайды.

Фракцияның қалыптасуына адамдардың дінге немесе билік жүйесіне деген, теориялық және практикалық сипағагы қоттсген сурактарға деген кезқарасы ықпалын тигізсді. Фракциялық айырмашылықтың себебі қоғамдық қалпы мен тағдыры қызығушылық тудыратын ертүрлі саяси жетекшілер мен жеке тұлғаларды жақтаудан да туып-шауы мүмкін. Алайда фракция пайда болуының ең кең таралған және туракты себебі меншіктің орқелкі болінуі болып табылады. Басқару билігінің қурылымы үнемі меншік иелері мен билікке қауіп төтдіретін фракциялардың пайда болуына жол бермеуді ескере отырып ұйымдасты.

“Фракция” сезі кейде “өділетсіз коалиция”, ал кебіне “фракция” ден аударылып келді. Қазіргі саяси та.адауда “фракция” термині партияның, таптың, елсуметтік топтың, ұйымның белінген окшау болігін білдіреді. Мэдионда фракция онымен салыстырғанда қопқырлы жетте озінің негізгі қоріністері мен сипаттамаларында айқыш анықтала

қоймайды. Ол қобіне мүлкілік және тітіті эмоционалды талағ-тілсктері мен қасиелері бойынша бірік

кен ададардың тобын бөтшіреді. Муздай олеуметтік бірліктерді кейінірек күрделі топтар деп атай бастады.

Мэдисон-і Монтескьенің ізінше биліктің үш тармағының ажыратылуын жақтады, алайда олардың белінісіне келгендегі теңсіздікке орай қиыншылықтар туындады. Осыған байласты “устамдығытар және жарсы қоюшылықтар” деп аталатын жүйе қуру идеясы пайда болды.

XVIII ғасырда американоинституционалистерін мазалаған қонтеген саяси мәселелер Американың озінде және онан тыс жерлерде элі күнге дейін ДИСКУССИЯ мен пікірталасқа ұласуда. Әсіресе бұллік болінісіндегі теңсіздік, президенттің шексіз өкілеттілігі және штат билігінің дербестікке ұмтылуы сияқты мәселелер өзектілігін жойған жоқ.

10.3. Американодемократтарының қорнекті өкілінің бірі Томас Пейн (1737—1809) Англияда туып өсті және Америкаға Франклиннің кеесі бойынша келді. Тоуелсіздік үшін болған американдық соғыстар кезінде од кең танымал публицистке (қосемсезге) ағнақты. Оның Адам құқықтары” (1791 ж.) деп аталатын саясифилософиялық очеркі өзге тілдерге аударылуы мен қайта басылуының саны жағынан Байронның атакты “Чайл Гарольд” поэмасымен таласа алады. Од революциялық Франс— цияның саяси өміріне белсене қатысты, Конвент депутаты болып сайланды. Якобиншік террорды сынағаны үшін түрмеге жа— бғылып, дантоимен қатар отырды, алайда тек бақытты кездейсоқтық арқасында ғана өлімнен аман қалды. Осында ол “Ақыл-ой қасғыры” деп аталатын шіркеуге қарсы памфлетін жазды (1794—1795). Робеспьердің қулауынан кейін түрмеден босанып, депугаттық құқығын қалпына келтірді. Америкаға келгені— нең кейін өзінің шіркеуге қарсы қозғалысын ұйымдастырып, өлеусіз күйде өмірден өтті.

Пейн өзінің “Зерделі пайым” памфлетінде (1776 ж. қаңтар) дұрыс ойланатын американдық триақтың атымен штаттардың ресіубликалық өзін-өзі басқару идеясын шеберлікпен қорғап, монархия мен метрополиядағы жартылай республикалық парламенттің айқын ері жасырын қуноларына батыл қарсы шықты. Пейннің өткірінше, Америка ісі барлық адамзаттың ісі болып табылады және барлық адамзаттың табиғи құқықтарының жауларымен күрескендерді толық жақтайтындығын білдірді.

Пейн алғашқылардың бірі болып өзінің шығу тегі, релі мен мақсаты турғысынан қоғам мен мемлекет арасындағы айырма

ағылықты айқындады. “Қоғам біздің қажеттіліктерімізге орай құрылса, ал өкімет біздің қуноларымызға орай қалыптасады, алғашқысы біздің өгілікті ұмтылыстарымызды қалыпты біріктіре отырып, біздің бақытымызға ықпал етсе, екіншісі біздің қуноларымызды өістей отырып, жағымсыз ықпал етеді, бірінілісі жабықдасқтық жақтаса, екіншісі алшақтықты қуғайды”. Оның кейбір сентенциялары (Қанағты сездері) кейінгі Годвиннің және Бакуниннің мемлекетке қарсы анархистік пікірлеріне ұқсас еді.

Американоколониялары тоуелсіздігінің либералды қорғаушысы бола отырып, француз революциясының практикасы мен идеяларын консервативті тұрғыда сынаған Э. Беркпен пікірталас барысында Пейн, бұл сыншының ұсынылған құқықты ісденген құқықпен шатастырғанына назар аударды - Берк үшін мемлекет — адамзат қанығының туындысы, ал адам құқығы — адамдардың қайғырмдылық пен зұлымдық аралығын таңау барысындағы саналы талағтар. Пейн ойынша, биліктің пайда болуы мен өмір сүруі тек бағыншылардың келісіміне ғана негізделді. Басарудың барлық формалары ол өкіге беледі:

сайламалы-өкілдік және монархия басару. Біріншісі. республика болса, екіншісі — монархия және аристократия. Басқару билігі талант пен қабілеттілікті қажет еткендіктен,

ад талант пен қабілет мұрагерлік арқылы берілмейтіндіктен, сен нағдан ел ғана монархиялық және аристократиялық басқаруды қалайды.

Адам құқығы — бұл адамның елеулі болмысының қасиеті және сонымен бірге, “екіметтік биліктің принципі”. Бұл қасиеттердің болуы тез дамуға жағдай жасайды. “Адам құқықтары республикалық басқарудың принципі мен қажетті атрибутын құрайды және елінің осы саясатта барлық еркіндікті халықтардағы заңсыз басқарудың атрибуты болып табылады. (“Адам Құқықтары” памфлеті, 1791 ж.).

“Ақыл-ой ғасыры” трактатында Пейн ақыл-ойды “иялдік ертегілерге” қарсы қоя отырып, діни дүниетанымда тоқтатып қалды. Шіркеулік мемлекет билік пен қаржы қолға шоғырландырып, адамзатты қанау мен орыту үшін құрылған дүниені бейнелейді. Мұндай бітіспес жауынгерлік деизм Джефферсонның және елге де ағартушылық бағыттағы еркін ойлаушылықтың екілдерінің қызығалықтары және оның трактатының атауы ағартушылық ғасыры деп аталатын тұтас жазылдықтың синониміне айналды.

Бұл пайымдауына Америка және Франциядағы революциялардың қызығалымен өмір сүріп отырған “екілікті билік

Жүйелері” ЖОИ-дегі пікірлер өзгереді. Осыған орай ол Европа ақылшылары Ресейдің болуы мүмкіндігін болжады.

Томас Джефферсон (1743—1826) елдегі ағарту заманы — дастары сияқты философиямен айналысуды Мемлекеттік және Қоғамдық қызметтегі үлкен белсенділікпен біріктірді. Озінің елдегі туған штаты Виржинияның мемлекеттік құрылысы мен тарихына арнады (“Виржиния штаты туралы ескертпелер”, 1775), ал елдегі белгілі шығармасы АҚШ — теуелсіздік Декларациясы (1776) болып табылады. Ол шығу тегі жағынан Провинциялық қолбасшының баласы. Джефферсон саяси мансаптың барлық баспалдақтарынан табысты түрде өтті: қара — пайым ұйымдастырушы заңгерден және графтық Иллинойс-де-Виржиния Милитари штат губернаторына дейін, ал КСРО елдің президентіне дейін есті. Оның саяси қозғалыстарының ЭВОЛЮЦИЯСЫ радикалды, ал кейде утопиялық бағытталған Шектесіз либералды Принциптерге дейін өзгерді.

Ағарту ісі мен еркін ойлауды насихаттаудағы Джефферсонның сіңірген еңбегі елеулі — ол діни қаржыны бекіту туралы штат Заңының авторы (1777), американдық философиялық Қоғамның Президенті, елінің жеке суверендік жобасы бойынша Виржиния штатында құрылған Университеттің Қолбасшысы болды. Ол оқу оқытуды (бастауыш мектептен университетке дейін) адам-ның табиғи құқығы мен Халықтың өзін-өзі басқару құқығын теріс демократиялық республиканың ажырамас атрибуты деп есептеді.

Ағылшын Короліне анонимді ашық хат ретінде жариялаған Джефферсонның бұйрығы “Британ Америкасының құқықтарына қарсы” деп аталады. Осы Жұмысының өзінен-ақ жас философ және Публицист “табиғат заңдары бойынша алынған құқықтарын” қайта хайтару Қажеттілігі туралы тезисін негіздеді. Арнау “шынайы тілмен” Жазылған және онда король “халыққа пайда әкелу үшін сайланған, халық тарапынан бақыланып отыратын, құрметті мемлекеттік Машинаның жұмысына көмектесетін, заңмен тағайындалған өз халқының басты шенеунігі” ретінде сипатталады.

“Виржиния штаты туралы ескертпелерде” Джефферсон Америкадағы болашақ демократия туралы мәселелерге байланысты өз пікірін білдіреді. Ол адамзат барлық құқық пен қаржыдан ері — не қаржы алады деп ұмытпенді, сонымен бірге халық еркіндігін сақтай отырып, заң шығарушы, атқарушы және сот билігі мен

мәселенің біріне толық сенімділіктен сактандырды. Джефферсонның пайымдауына, жуық арада “біздің шыққан еліміздің СИЯҚТЫ бұл елде де сыбайлас жеморлық (коррупция) екіметті қамтиды және халықтың негізгі бөлігін таралады. Атлант мұхитының екі жағалауындағы адамдардың жаратылысы бірдей және белгілі бір

жағдайлардың ықпалын бірдей бойына сіңірс алады. Бізді жаулап алмай тұрғаша сыбайлас ЖСМКОРЛЫК пен тираниядан сақтанатын мезгіл жетті”.

Діни наным-сенім сәкіндігінс деген КУКЫКТЫ жоргай отырып Джсфферсон оны табиғи КуыкТардың қатарына жатқызады.

Мемлекетің қызметі мен ұйымдастырылуындағы респуб.ликандық принциптер, оның пікірінше, жүйелі түрде барлық денгейлердің он бойын қамтып етуі тиіс: од федерацияның (сыртқы және жалпы федералдық саясат мәселелері бойынша), штаттың (азаматтарға қатынасығ бойынша), сондай-ақ округтың, ауданның және жекелеген елді Мекендердің (барлық жергілікті маңызды мәселелер бойынша) қызмсті мен ұйымдасуын қамтиды. Барлық еділ билік пен оны тасымалдаушылардың (қопшілік, аэшшылық, жскелеген тулгалар) шығу тегі жөнінде Юммен пікірталастыра отырып, Джсфферсон қепшіліктің басқару принципін қатан устанды. Оның пікірінше, демократиядан келген қесслдің емі онан да кең деморатияландыру болып табылады, ейткені әділетсіздікті халықтан гөрі билесуші аэшшықтан кебірек куіуге болады.

Омірінің соңғы жылдарында Джефферсон байлы пен статусың дестурлі аристократиясы талант пен қабілеттің табиғи аристократиясына орын босататыңдай мемлекеттік басары ұйымдастыру қажеттілігі туралы ойға келді

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
2. Томас Джефферсон о демократии. Спб.,1992.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

11 -тақырып. ХҮІІІ г. аяғы мен ХІХ г. басындағы Германиядағы саяси-құқықтық ілімдер

Түйінді сөздер: гегельянство, кантианство, философия, құқық, мән, мазмұн, императив.

Негізгі сұрақтар:

- 11.1. ХҮІІІ—ХІХ ғасырлардағыт неміс идеологиясының сәскшеліктері.
- 11.2. Иммануил Канттың мемлекет және құқық туралы ілімі.
- 11.3. Гегельдің мемлекет және құқық туралы ой-пікірлері.
- 11.4. Құқықтың тарихи мәртебесі.

Тезис. 11.1. Аталмыш дәуірдегі Германияның елеуметтік-саяси жағдайы қоғамдық іәтнәстар дамуының езіңдік ерекшеліктерімен айқындалады. ХҮІ—ХҮІІ ғасырлардағы діни және элеуметтік қозғалыстардан кейін елде қрспостниктік (басыбайлылық) тертіптер бекітілді. Феодалдық биліктің нығаюы саяси бытыраңқылықты күшейтті, бюргерліктің (буржуазияның) елсіруі Ютижесінде енеркесіптің даму деңгейі төмендеді.

Германияның экономикалық артқа қалушылығы француз теңкерісінен кейін, өсірісе Наполеонның басқыншылық соғысы кезінде айқын аңғарылды. Неміс жеріне теңген теуелсіздікті жоғалту қауіпті бәлік басындағы устем гаіті қрегтостниктік тертіпті шектеу мен феодалдық бытыраңқылықты жоюға байланысты бірқатар шаралар жүргізуге мәжбүр етті. Сонымен бірге неміс буржуазиясы Француз теңкерісінің тежірибесінен сабақ ала отырып, елдегі соған ұқсас процестерге жол бермеу үшін дворян ақсүйектерімен келісімге қол жеткізді. Олар ездеріне қолайлы езгерістерді жоғарыдан, корольдік билік тарапынан бірге біртұтас жүргізілген реформалар көмегімен іске асыруға ұмтылды. Бұл неміс бюргерлерінің устем тапқа деген тозімді қатынасынан байқалады.

ХҮІІІ ғасыр мен ХІХ ғасырдың басындағы неміс идеологиясының ерекшеліктері елде орнытқан католиктер мен протестанттар арасында дінге тезімділік қатынастарымен де сипатталады. Этникалық біртекті ортадағы діни плюрализм теориялық ойдың дамуына қалыпты жағдай жасады, ейткені философия діни догматтардың атақ құрауынан босанып шықты. Осының нәтижесінде қоғамдық санада алдыңғы орынға дүниетанымдық турғыдағыт мәселелер көтерілді.

Немістің классикалық философиясы қоғамдық теорияның дамуына жаңа жемісті нәтижелер ақарды. Осыған дейінгі доктриналарды сыни турғыға қайта пайымдай отырып, неміс философтары теория-

лық тавым методологиясына жүйелі түрде дайындауға шұғыл кірісті. Бұл тенденция (үрдіс) классикалық неміс философиясында екілдерінің еңбектерінде барлық айқын көрінді. И. Канттың және Г. Гегельдің философиялық концепцияларында адам санасының белсенді, шығармашыл сипаты және табиғат заңдарымен салыстырғанда қоғамда өмір сүретін заңдардың өзіндік ерекшелігі сияқты мәселелер алғаш рет қойылды. Классикалық неміс философиясының ең маңызды жетістігі Гегельдің диалектика туралы ілімі болды.

Радикалды ақиялардан қорыққан буржуазиялық саяси-құқықтық идеология ғасырдың революциялық ішкі ағылымын университеттік философияның тіліне алмастырып, заман талабының өзектілігін босаңдауға тырысты. Жоғары құндылық ретінде сана, ақыл-ой еркіндігі жарияланды. Бұл бағыт жағынан неміс буржуазиясының елсіздігінің орнын толтырған өзіндік рухани компенсация болды.

11.2. Иммануил Кант (1724—1804) — классикалық неміс философиясының кеңестеушісі және құқықтық қазіргі теориясындағы іргелі бағыттың бірінің негізін қалаушы. Кенигсберг университетінің профессоры Канттың ілімі ХҮІІІ ғасырдың 70-жылдары осыған дейінгі философияны сыни турғыға қайта пайымдағаннан кейін қалыптасты. Озінің саяси-элеуметтік қозғалыстың ол бастапқыша құрамына “Бүкіләлемдік-азаматтық турғығағы жалпы тарих идеясы”, “Мәңгілік елемге қатысты” сияқты жұмыстары енген мақалалар жинағында баяндалды, ал кейінірек “Адамгершілік метафизикасы” (1797) трактатында қорытылды.

Кант философиясының эмпирикалық (тежірибелік) және априорлық (тежірибеге дейін немесе онан тыс) турларын бір-біріне қарсы қоюға негізделді.

Адамның қоршаған әлемді қағуы орташа теңғибеден, яғни сезімдік түйсіктерден басталады. Алайда эмпирикалық білімдер толық емес, ейткені олар зерттелетін заттың тек сыртқы белгілері тусі, салмағы және т.б. жөнінде ғана білім бере алады. Тек ақыл-ойдың көмегімен ғана заттың мәнін танып білуге, оның ішкі ақиқаттары мен себептерін анықтауға болады. “Ақылмен танып және априорлық танып білуің мені бір” — деп жазды ол.

дамның жүріс-тұрыс оқиғаларының мәселелерін қарастыратын Канттың практикалық философиясы ерте, 'станымдағыт қағидаларға сүйенді. Оның практикалық философиясының құрамдас бөліктері — этикасы мен құқық туралы ілімдері негізгі рөлді априорлы принциптерге тиесілі. Қарағандық пікірінше, егер табиғатты тану барысында "ақиқаттың негізгі қайнар кезі тәжірибе" болса, ал адамгершіліктің заңдылықтарын адамдардың арасында бола — ТЫН қатынастардан туындатып шығару мүмкін емес. Жаратылыстану ғылымдарындағы сияқты мораль мен құқықтың теориясын қалыптастыруға болмайды. Моральдық, философияның міндеті ақыл-ойға сүйене отырып адамның езінің эмпирикалық өмір сүруі-іде ұстанатын жалпыға ортақ жүріс-тұрыс ережелерін көрсетіп беру болып табылады. "Өзінің эмпирикалық, бастауын уақытша ұмыт қалдыра тұрмай және пікірдің қайнар көзін тек ақыл-ойдан іздемей" заңгер ешқандай оділісіз жалпыға ортақ оқиғаны таба алмайды. Осы шарықтарды сақтаған жағдайда ғана этика құқық теориясымен ғылымға айналады. Басқаша айтқанда, Канттың ілімі-іде этиканың ғылыми статусы мәселесі көтеріледі, жаратылыстанымдық, ғылымдардың методтарымен (одіс-тәсілдерімен) салыстырғанда құқық теориясында қолданылатын мәселелердің өзгешеліктері туралы мәселелер қойылады.

Канттың дүниеге ежелден сыншыл рационализм методологиясының ХУІІІ ғасырдағы ағартушылары рационалистік концепцияларынан мәнді ерекшеліктері болды. Ең алдымен адамның ақыл-ой табиғатын түсіндіруді айырмашылық байқалды. Канттың көзқарасы бойынша ақыл-ой адамның айрықша қасиеті ретінде ишарыға емес, адамзат тегінде, яғни ұрпақ алмасушылықтың ұдайы ақдаусыз тізбегінде толығымен дамиды. Оның доктринасында ағартушылық алғаш рет бүкіләлемдік тарихи процесс ретінде пайымдалды, оның барысында адам мәдениетінің прогресінің нәтижесінде табиғатқа тәуелсіздікпен қарымтанып, еркіндікке қол жеткізеді. Сондай-ақ Кант адамдардың көпшілігінің адамзат дамуының жалпы барысын түсінбей, бейсаналы оқиғаларға стқәнмен және өзінің жеке мәдениетінен олардың ұрпақтары да мәдениетті жетілдіруге өз үлесін қосады деп тұжырымдады. Мұнан шығатын қорытынды: ақыл-ой өмір сүріп отырған адамның нәтижесі емес, мәдениеттің үдемелі нәтижесі.

Бұл идеяларды негіздеу елеулі мәдениеттің заңдарының ерекшелігін игеру жолындағы үлкен мәдениет болды. Осымен, адамдардың субъективтік қарымтанып тарихтың объективтік нәтижесімен сәйкес келмейтіндігі белгілі болды, алайда, Канттың елеулі доктринасын кейінгі ойшылдар ертерек түсіндірді. Бұл ілім қоғамдық процестің диалектикасы, ондағы тарихтың пен логикалық арақатынасы туралы ілімнің де (Гегель, Маркс), жаратылыс

ғылымы және қоғамдық, ғылымдарды бір-біріне қарсы қоятын концепциялардың да (қат-қарымтаныптың ертерек мәдениеті) өзін қарайды.

Кант рационалізмінің тағы бір ерекшелігі философияда адамгершілік пен құқықты теориялық білім қатарынан шығарып бас тартуымен сипатталады. Бұл тұрғыдан алғанда одан Руссо негізін қалаған демократиялық дестүрді жалғастырады. Кант адамгершіліктің тасымалдаушылары ешқандай артықшылықсыз барлық адамдар бола алады деген руссоистік идеяны қолданып, моральдың қайнар көзі туралы Руссоның ПОЗИЦИЯСЫН қайта пайымдады. Қарағандық пікірінше, адамгершілік және құқықтық заңдардың қайнар көзі практикалық ақыл-ой немесе адамдардың еркіндігі ырық. Бұл мәселенің еркіндігі руссоизмнің демократиялық мәнін сәйкестіріп, этика мен құқықтың негізінде рационалистік едістерін қалыптастыруға мүмкіндік берумен сипатталады.

Бүкіл адамзат алдындағы өз жауапкершілігін толық түсіну деңгейіне жеткен адам ғана моральдық тұлға бола алады деп жариялайды неміс ойшылы. Адамдар бір мәселенің екі жағы ретінде бір-біріне тең болғандықтан, ербір ишарыға өзгешелік үшін абсолютті адамгершілік қарымтанып емес болады. Канттың этикасы осылайша эгоистік ұғымдардан

жалпыадамзаттық басымдылықты бекітті, елсіндегі өзгерістер үшін индивидуалды моральды жауапкершілігін баса айтып көрсетті.

Осы принциптерге сүйене отырып, Кант адамгершілік заңын тұтырды. Философтың есептеуінше, моральдық тұлға уақыт ісп кеңестіктің жағдайларына теуелді гипотетикалық (шартты) ережелерді басшылыққа алмайды. Озінің ережесінде ол категориялық (шартсыз) императивтің талаптарына сай қимылдайды. Гипотетикалық, ережелермен салыстырғанда категориялық императив қандай да бір пайда жағдайда қалай ерекет жасау керектігін көрсетпейді, демек формальды болып табылады. Онда “адамзат бейнесі алдындағы парыз” деген жалпы идея ғана болады. Яғни индивидуалды мораль заңымен жүріс-тұрыс қалыбының қай бағыты сейкес келетінін өз еркімен таңдау еркіндігі беріледі. Категориялық императивті Кант адамгершілік еркіндігінің заңы деп атады және бұл екі ұғымды синоним ретінде қолданды.

Философ категориялық императивтің екі негізгі формуласын келтіреді. Оның алғашқысы: “Өз қылығыңның тұрақты жағдайға ортақ заңға айналатындай болсын” (бұл жерде ұғым

жеке жүріс-тұрыс қалыбын білдіреді). Екінші формула мынаны талап етеді: “Өз болмысыңда және қандай да болмасыңда адамзатқа ешқашанда тек құрал ретінде емес, еркіндік мақсат ретінде қатынас жасайтындай етіп ерекет ет.” Мағынасының айырмашылықтарына қарамастан бұл екі формула менің жағдайым бір-біріне жақын — оларда тұлғаның абыройы және адамгершілік сананың автономиясы идеялары айтылады).

Қазақтың құқықтық теориясы этикамен тығыз байланысты. Оның ілімінде құқықтың да, моральдың да қайнар көзі (адамның практикалық абыл-ойы) және мақсаты (жалпыға ортақ еркіндікті бекіту) бір. Олардың арасындағы айырмашылықты Қазақтың құқық жасауға мәжбүр ететін шарттармен ажыратады. Мораль адамның ішкі ұмтылыстарына және өз парызына сезінуге негізделген, ал құқық осылай қылықтарды қамтамасыз ету үшін өзге индивидуалды немесе шарттар тарапынан сыртқа мәжбүрленуді пайдаланады. Мораль саласында жалпыға міндетті кодекстер болмайды және болуы да мүмкін емес болса, құқық мәжбүрленуші құқыққа қатынасты қамтамасыз ететін жалпы заңдылықты қажет етеді.

Құқық пен моральдың арақатынасын қарастыра отырып, Қазақтың құқықтық заңдарды адамгершіліктің алғашқы сатысы ретінде қарастырады. Егер қандайда адамгершілік заңдарына ұқсас құқық бекітілсе, оларда жеке адамның еркіндігі ырық еркіндігіне қайшы келмейтіндей адамдар арасында қатаң сақталатын қатынас орнайды. Мұндай қатынастар толық адамгершілікті болып табылмайды, өйткені бұл қатынасқа гүлдену индивидуалды парызын ықтиярын емес, мүлдем өзге мотивтерді

— бас пайданы ойлау, жазалаудан қорқу және т.б. басшылыққа алады. Басқаша айтқанда құқық адамдар арасындағы СЫРТ қозғалыстың еркіндігі, еркіндік қатынастарды қамтамасыз еткенмен, олардағы өзара антипатия, тіпті бірі-біріне қарсы қатынастарды қалады. Тек құқық (моральсыз) ұстаным ететін қандайда индивидуалды арасында “толық антагонизм” орын алады.

Канттың анықтамасы бойынша құқық — бұл еркіндіктің жалпыға ортақ заңы тұрғысында жеке адамның еркіндігіне еркіндік қайшы келмейтін шарттардың жүйесі. Бұл шарттарға мыналар жатады: мәжбүрленуші заң-шарттың болуы, индивидуалды жеке құқықтарының және жеке еркіндіктің кепілді статусы, қандайда мүшелерінің заң алдындағы теңдігі, соядай-ақ, даудайдың сот жолымен шешілуі. Практикалық-педагогикалық тұрғыда бұл анықтама ерте либерализмнің педагогикасына ұқсас.

Од бойынша еркін және теуелсіз индивидуалды арада пайда болған қатынастарды өзара келісімге сай еркіндік ретінде алады және бұл қатынастардың еркіндік қорғалуына ғана қажет етеді.

Қазақтың құқық туралы ілімі ХУІІІ ғ. батыс еуропалық заңгерлік ой ағамының жоғары сатысы болып табылады. Оларда құқық ұғымның ғылыми теориясын педагогикалық негіздеу,

нормативтіліктің (калыптылықтың) интеллектуалды-ерікті табиғаты, құқық пен моральдың арақатынасын ашу және өзге де тубірлі мәселелер көтерілді. Құқықты кең мәдениеттанымдық контексте сипаттай отырып Кант дербес пен ретіндегі құқық философиясының пайда болуының алғышарттарын даярлады. Арнайы заңгерлік зерпеулер үшін оның еңбектерідегі субъективті құқықтар мен міңгертудің өзара байланысы ретіндегі құқықтық қатынастардың сипаттамасы үлкен маңызыға ие болды.

“Адамгершілік метафизикасында” табиғи құқықтың өзгертис тусіядірімесі берілген. Руссоның ізіше, Кант объективті құқық болмайтын гипотетикалық табиғи жағдай концепциясына ұстайды. Адамға еуел бастан жалғыз туа біткен табиғи құқық — адамгершілік таядаудың сәкіядігі тен. Одан тәсідік, ойлау, пікір болісу Кабілеті және т.б. адамның айнытмас қасиеттері туындайды. Мемлекетке дсйінгі кезеяде адам субъективті табиғи құқықтарға ие болды, оның ішіяде меншік құқығы да бар, алайда олар индивидтің өз күтінген өзге еіпнерссмен қамтамасыз стілмеген. Мундай субъективті екілетгіліктердің жаяятығын Кант-ге қалыптасқан дәстурге қарамастан жеке құқық ден атады. Оның пікірінше, жеке құқық өзінің нағыз заңды және кепілді сипатына тек мемлекет деңгейінде ғана, жалпы заңдардың бекітілген тусында ғана ие болады.

елсүмепік-саяси құбылыстардың тусіндірудің априорлы принципіне сай Қаят мемлекеттің шығу тегі жөніндегі мәселенің айналысудан бас тарғғы. Табиғи құқық концепцияларына тен мемлекеттің қолдануға келісім жолымен орнау мәселесіне келгенде ол тек ақыл-ойдың ядеясына ғана ие. Алайда заң шығарушы өз міңдетін атқару барысында бүкіл халықтың біріккен сәкія білдіретін заң шығару мәселесіне келгенде күменсіз (практикалық) нақтылыққа ие болады. Устем таңғғы мұрагерлік билігі жөніндегі заңға халықтың келісім беруіне ел күменданады.

Саяси тсорияның қалыптасуындағы Қаяғғың үлссі оның құқықтық мемлекет туралы қазіргі ілімдердің негізгі ядсылары мен принциптерін орнықтырумен сипатталады. “Адамгершілік

метафизикасында» дефиницияға (анықтамаға) сәйкес мемлекет — құқықтық заңға бағынған адамдар кепілділігінің бірігуі. Мемлекеттің Маңызы белгісі ретінде заңның үстемдігі аталады.

Тұрақты іргіліктер теріптің кепілі болатын мемлекет, Канттың пікірінше, қолдануға шарт және халықтың еркінділігі бастауларына негізделіп қурылуы тиіс. Ол заң билігін халықтың жүзеге асыруға азаматтардың арасында тұқып теңсіздігін желстін заң қабылдауға жол бәрмейді деген Руссоның пікірімен келіседі. Алайда Канттың халық Стмет-шігі туралы кезқарасы ШСктеулі сипапа БОҚЫ, Руссодағы халық билігін ол парламенттегі халық екілетілігімен алмастырады.

Ерте ЛИБСРАЛИЗМнің ядеологы ретінде Кант индивидің еркіндікті құқықтық қамтамасыз етудегі Мемлекеттің Қызметін былайша сипаттайды: “Мемлекеттің жалпы игілігі КОНСТИТУЦИЯның құқық іріңіптерімен барынша келісімді жағдайына тікелей байланысты. Бізді осыған ұмтылуға өзінің категориялық кәперативімен ақыл-ой мідестейді” Философтың пайымдауына азаматтардың бақығы туралы ащорлық МСМЛСКСТГІК биліктің мідетіне жатқайды (Мундай саясат билеушілердің “өздерінің тусінігі бойынша бақығы стуге” ұмтылатын деспотиялық мемлекетгерге тен).

Кант мемлекеттің үш басты органды — заң шығарушы (парламент), оны атқарушы (өкімет) және Қорғаушы (сәт) ден боледі. Мемлекеттің ұйымдастыру үлгісі ретінде биліктердің ажыратылуы және СУбординациясы жүйесі алыт-ғады. Неміс ойшыл болы Принципті өз кезегінде Мемлекеттің республикалық және деспотиялық нысандарын ажырату негізіне де Қолданады. “Республиканизм — атқарушы биліктің (өкіметтің) заң шығарушы биліктен болінуінің мемлекеттік Принципі; деспотизм — өзінің шығарған МСМЛСКСТГІК заңдарын өз билігімен атқару принципі”. Мемлекет нысандары ұстем топтың саны бойынша дәстурлі жіктусе (Монархия, аристократ және демократия) Кант аса МОИ бергек жоқ, оны ол мемлекеттік Қурылымның рухын білдірмейтін еріптердің

керінісі ғана ден сСПТеді. Бул конЦепцияның моні бойынша егер билік ажыратылса Монархия рестіубликаға айналады, ал олай болмаса, керісінше, деспотияға айналады.

Ойшыл Германияяыц болашаі Курьылымтн конституция.. лътк монархия турікде еЛеСте'ггі. І4деалдыт мемлекетке ету тосіліт-іде революциялы жолды ол Узілді-кесілді турде теріске шығардыт. Коғамкыц кукьтктык жагдайына кукьла карсыт ку-

ралдар аркылы жетуге болмайды. Англиядагы Карл Г-ц елтірілуі мен Францибцагы Людовик ХГУ-ге жургізілген сот процесінің зацсыздыгын алға тарта отьгрып, мемлеке'ггік курьтлыстагы озгерістерді бейбіт жолмен заы шығарушыт реформалар аркьтлы бірте-бірте іске асыруга шақырды.

Адамзапыц болашак дамуын ойшыл кукуктык республикалыт мемлекетгрдіц елемдік конферсі-шыясының курылуымен байланыстырды. Оның бул доктринасыг XIX г. саяси дамудыц негізгі тенденциясының — монархия ИНСТИТГЫН сактай отырып, баскарудыц парламентггік нысаньгна кошу тенденциясының алдын алдыт.

Мемлскет жене к'жык туралы Кая'ггыц ілімі Француз тецкерісінің тікелей ьщпалымен пайда болған алғашкы ірі саяси доктрина болды. Кант либерализмнің саяси бағдарламасы сол замат-цагы радикалды жене танымал багыттардыц идеяларымен біріктіріп, окьт терец пайымдалған теориялык жуйеге айналдырдыт. Какт философиясын кейде Француз революциясын немісше ак.тау варианты ден те атайды.

11.3. Георг Вкльгельм Фридрих Гегельдіц (1770 1831) фклосо-фиялык ілімі классикалык неміс кдеализмі дамуының ец жоғаргы сатысы больтп табыладыт. Оның негізгі шытгармаларьт — “Рух феноменологиясы” (1807), “Логика ғылымы” (181 2—1 816>, “Филосо-фиялытк ьглымдар энциклопедиясы” (1817). Мемлекет жене кукуктык меселслеріне катыюты басты ецбегі “Кукук фклософиясы” (1821) деп аталадыт.

Гегель — объективті кдеализмнің сн кернекті екілі. Оның философиясының негізгі категориясыт — абсолютік идея. Од бастауьт жок, моцгі тупкі нақтылытк жене барлык моқділіктің кайнар кезі, оз дамуында уш кезецен немесе этагган етеді. Абсолютгік идея ашытлуының бірінші этапы — ец жалпы, абстрактьтлы угымдардан нақты, алуак турлі жене кегкьтрлы угьтмдарга карай дамуы. Абсолютгік идеяның езікдц козгалысының екінші этапы — оның езі алытгастырган табиғатка енуі. Абсолютік идея ашылуыныңц утлінші кезці — оның табиғат аркылы езіне кайта оралуы. Табиғат теменгі формадан жоғары формаға карай дами отьтрып, рухка карай орлейді жене рухта абсолюттік идеямен кайта косьилады.

Гегель оз ілімін кдеалистік негіздегі елемінің біртутастыгынан шығарадыт. Оқда ойлау мсн болмыс Кант іліміндегі сиякты бір-бірінен ажыратылмаған. Ойлауды да, болмысты да басаратытн акьтл-ой — абсолютгік идея. Ойлаудыц зацьт галам да-муының зацдарымен сойкес келеді. Таным дамупроцесін ашуга мүмкіндік береді. “Барлы нақтылых акыл-ойға ис, барлы айылой нақтылы” деген гегельдік формула рух пен табиғатгыц, сана мен болмыстыц органикалытк тутастыгын білдірсді.

Гегельдіц философияға коскан улкен улесі ойлау мен бозгмыстыц защьгльіхуарьтн ашуга арналған жана дИалсктикальЖ. логиканы ойлап табуы болды. диалектикалык тесілдіц мані ой мен нақтылыкты унемі езгерісте карастырып, оның дамуының козғаушы куші ретінде карама-кайшылыкты сипагтгауыцца болды. Орбір угым алдымен терістелсді, езінің карама-кайшылыгыш тудырады, ал осы карама-КайшыльІтардытц куресінен жаца тутастьтк пайда боладыт. Осылайша даму уж кезсценн отеді:

тезис, антитезис жене синтез. Бул геГельдік триада деп аталады. даму карама-Кайшыльыц аркылыт табиғатга да, адамзат тарикьтнда да, санада да жузеге асады. Синтез дамуды тоК,татып коймайды, келесі триаданыц тезисіне айнала отырып хана дамудьт бастайды. Гегельдіц мемлскет жене кукукка байланыстыт козкарасы езінің осы философиялык ілімінеп туьшдайды.

Абсолютгік идея дамуыныңц уш кезсдінс сойкес Гегель ілімінде білікщер жуйесі уш белімнен турады:

1. Логика ұғымдардың дамуы.
2. Табиғат философиясы
3. Рух философиясы

Мемлекет және ішкі итіс барлық мәселелері Гегель рух философиясына жатқызады.

Ол өз кезегінде ұж белімге белінеді:

А. Субъективті рух (индивидуалды жан):

1. антропология (жан тонның сезінуші субъективтілігі ретінде);
2. феноменология (жанға санаға айналуы);
3. психология (жанға теориялы және практикалық ішкіліктері);

Б. Объективті рух:

1. абстракциялық құқық
2. мораль;
3. адамгершілік.

В. Абсолюттік рух:

1. эстетика;
2. дін;
3. философия.

Құқық және мемлекет объективті рух саласында қаралып, “Құқық философиясында” талданады. Бұл кітаптағы зерттеу объектісі заңгерлік саланың шеңберінен шығып, елсұметтік өмірдің барлық құбылыстарын, іс-әрекетті айтқанда елеулі ететіндей, саясатты, экономиканы, Құқықты және этиканы қамтиды.

Субъективті рухтың объективтілікпен синтезі абсолюттік рухқа өтеледі. Оның, діннің және философияның жоғарғы көріністерінде абсолюттік идеяны игеру жолына асады, табиғат адамның өмірінде өз отанына оралады. Гегельдің объективті рух деп атаған триадасы абстрактылы құқықтан, мораль және адамгершілікте н тұрады.

Абстрактылы құқық — бұл азамат статусымен байланысты емес, адамдардың құқықтық қабілеті, оның позитивті құқыққа теуісіздігіндегі абстрактылықтың. Абстрактылы құқықтың негізі

тұлға, оның басты принципі “ұлгі бол және үлгі ретінде өзгерді құрметке” — Канттың категориялық императивін еске түсірсін. Абстракциялық құқықтың субъектісі қоғамдық желілермен байланысқаннан, қоғамдық шарт мектебі екілерінің түсіндірмелеріндегі табиғи құқықпен ұқсастығы бар. Бірақ Гегель абстрактылы құқықты тарихи кезек ретінде қарастырмайды, оның ішіндегі тарихи логикалық-диалектикалықпен астасып жатады. Объективті рухтың компоненттері мен құрамдас бөліктері сәйкес түрде орналасқанымен, онымен бір уақытта қатар өмір сүреді.

Абстрактылы құқықта да табиғи құқыққа ұқсастығы етудің, көпшілік берудің жолына торездес идея бар. Абстрактылы құқық — бұл адамның еркін ұрпақтың бой көрсету мүмкіндігі бар саласы. Бұл абстракциялық құқықтың Гегель белгілеген триада қатарына мәнділік, келісім және құқық бұзушылық кіреді. Мәнділікте құқық бұзушылық адамның еркі арқылы іске аса, келісімде — екі немесе бірнеше адамның еркі арқылы жолына асады, ал құқық бұзушылықта орташа адамдардың еркі қатынасады, бірақ олардың арасында келісім емес, қайшылық болады.

‘Объективті рух триадасындағы екіінші тізбек мораль. Ол абстрактылық құқық субъектінің еркіндігін шектейді. Бұл мүмкіндік емес, соған тең сала, адамның құқықтарына қатынасын, жүріс-тұрысын бағалаушы өрекет. Мораль абстрактылық құқық тасымалдаушылардың пайызы жағында және жағымсыз қасиеттерін қамтиды (ниет және кінә, пайызы және игілік, қайырымдылық және ұят). Абстрактылы ұяқпен мораль үшінші тізбек адамгершілікте тұтастыққа бірігеді. Мораль мен адамгершілік ұғымдары Гегель ішінде бүгінгі күні синоним ретінде едәуір жалпы ішкілікпен тұтастығын алшақтайды. Оның пайызында мораль индивидуалды, субъективті, сондықтан қамтамасыз етілмеген сипатта болады. Ал адамгершілік қоғамдық салаға жатады, оған

адам өзгелермен өзара үрекетіңде ұжымның, бірлестіктің болігі турінде керінсді. Адамгершілік субъективтік пікірден немесе талап-тілектен жоғары тураттын елеумеггік мазмунға ие болды. Адамгершіліктің бұл анықтамасы қоғамдық қатынастарды реттеудің жүйесі ретінде тусіндірілген антикалық заманнан өз бастауын алады және бұл дәстүрлі тусінік XVI—XIX ғасырға дейін өмір сүріп келді.

Адамгершілік саласында адам тыйжалған оқшау емес, ұжымның, бірлестіктің субъекті ретінде көрінеді. Адамды өз ұрамына енгізегін мұндай бірлестіктің немесе жүйесің уәсуі белгілі: отбасы, азаматтық қоғам және мемлекет. Бұлар Гегель шіміңдегі адамгершілігің мазмуның ашатын триадаға бірігеді. Отбасы — өзара сүйіспеншілік пен көмекке негізделген табиғи бірлестік. Отбасына азаматтық қоғам қарсы турады, онда өзара байланыстың ізгілікті нысандары жоқ, бұл жеке мүдделер елемі. Отбасы мен азаматтық қоғам принциптерін синтездеп отырып, ертерлі элементтерді келістіріп біріктіретін және құқық пен моральдық іске асуына жағдай туғызатын жалғыз нерсе мемлекет, адамгершілігің жоғарғы формасы.

“Объективті рух” категориясына кіретін триаданың жалпы сипаттамасы Гегельдің методологиясынан хабар береді. Осы тур — ғыңа оның саяси қозғалысын білдіретін негізгі жалпы ұғымдарға тоқталайық. Әсіресе құқық, азаматтық қоғам және мемлекет тусініктері ерекше қызығушылық туғызайды.

Гегель құқықтың философиялық және қолданбалы тусінігін жіктей отырып, замандастары арасында жаңашылдығымен қозға туссді. Құқықтың қолданбалы тусінігі практикалық заңгерлік үшін қажет болғанымен, философия үшін қызығушылық танытпайды. Философиялық тусінігі Гегель “құқық идеясы” деп атайды. “Құқық идеясы дегеніміз еркіндік”, өйткені құқықтың қайнар көзі — еркін, ол болса еркін, сондықтан еркіндік

құқықтың мені және мақсаты. Гегель “еркіндік дегеніміз пайым — далған әжеттілік” деп отырып, еркіндіктің табиғат және қоғам заңдарына бағышу екендігін айтады.

“Құқық идеясымен” атар ербір елде позитивті құқық ұғымы да өмір сүреді (құқықтық қолданбалы тусінігі). Гегель оның ең белгісін атап көрсетеді: мемлекет мойнындаған кезде формальды турғышағы жүріс-тұрыс қалыптарты құқық норма- сына айналады, ал соның неіжесінде оның мүжбүрлеуші қуатымен қорғалады. Құқықтың мазмуны халық рухындағы, ұлттық мінез-құлықтың ерекшелігімен (Монтескье пікіріне ұқсас) және оның тарихи дамуының деңгейімен анықталады. Гегель позитив-

ті құқықтың елеумеггік-тарихи шартылығын айқындайды. Заң шығарушы құқық нормаларын бекіткенде өзің жеке еркін басқарушы алмайды, қоғамда пісірілген нерсесі ғана бекітеді. Құқық және заң синонимдер емес. Заң нормаға жалғыз ортақ айқыңдылық беретін құқықтың бекітілуі. Әдет-ғұрып пен сот шешіміне қарағанда заңның басқарушылығы да осыңа. Заң тарихи қалыптасқан құқықтың көрінісі, егер ол ақыл-ойдан ауытқыса онда өзгерістерді қажет етеді. Гегельдің пікірінше заңның екі тегі бар: табиғат және құқық заңдары. Біріншісі шексз тәңауға туспейді, ая екіншісі кейде расталады, кейде терістеледі.

“Құқық идеялары” және тәңізгівті құқықтан өзге Гегель ілімінде “ерекше құқық” туралы да айтылады. Оң “объективті рух” шеңберіңдегі еркіндік идеясының даму нысандары мен сатылары осылай атайды. “Ереңе құқыққа” жататын абстрақтығы құқық, мораль, отбасы, азаматтық қоғам және мемлекет тарихи турғыша бір-біріне алмастырмайды, бір-біріне иерархиялық (сатылы) турде бағына отырып қатар өмір сүреді. Абстрақтығынан нақтылыққа өтуді білдіретін бұл сатылы жүйенің шыңы мемлекет, ая одан жоғары тек електік рух немесе ақыл-ой ғана турады.

Азаматтық қоғам — адамгершілік деп аталатын триаданың екінші мүшесі. Оң антитезис ретінде отбасына қарсы қойылады, өйткені онда отбасын қурайтын тұтастық принципі бузылады. Азаматтық қоғамның құрылымында Гегель үш сөзбені анықтайды: 1) жермен байланысты субстанционалды (дворяндар және шаруалар); 2)

онеркесіптік (фабриканттар, саудагерлер, колонершілер, жұмысшылар); 3) жалпыға бірдейлер (шенеуніктер). Бұл жіктеліс таптық айырмашылықты ескермейді.

Қоғамдық шарт мәсігемінің оқилдері үшін азаматтық қоғам және мемлекет ұғымдары бір мағылада қолданылса, гегель бұл екеуінің менін ажыратып қарастырады. Азаматтық қоғамда экономикалық заң үстем болса, мемлекетте этикалық заң басым. Мемлекет концепциясы гегельдің саяси теориясының өзегі болып табылады оның ішінде мемлекет “адамгершілік сияқтының “жүзеге асқан ақыл-ой», “еркіңің асуы”. Ол мемлекеттің ішінде болуы меніндегі қоғамның шарт теориясының теріске шығара отырып, оны тудай еркіннің қорытқысы ретінде асыра бағалайық ол мемлекеттің тулғадан тоғамнан жоғары туратын мақсат органикалық тұтастық ретінде қарастырып, белгілі дәрежеде гомогендік дәстүрі жалғастырышы мемлекет — лекегінің негізгі міндеті — азаматтардың бақытты емес, бүтін игілігі.

Гегельдің қоғамның позициясы конституция байланысты қарастырылған да айындады қант сияқты о) да биліктің белінен сәткі (ің кепілі ден есегітегенім бұл ітринция гегельдің өзгеше талданады сәт билігі ол жеке емес, оқиметтік немесе атқарушы билік құрамдас бөлігі ретінде қарастырады гегель заң шығарушы екіметтік және корольдік биліктер болып қарастырады оның үстіне соңғысы бүкіл осы жүйенің негізі және шың ретінде сипатталады корольдік билік қалған екі билікті біріктіреді және тұтастық ретіндегі мемлекет. Кепің айнасы болып табылады гегель монархияның идеология реті еңе конституцияны елемдік рухтың қорытқысы ретінде пайдаланады монарх сайлауына қарағанда табиғи және кепілі билік салыстырылғанда бастарудың ақылшы формасы

Гегельдің “конституциялық” идеялары локктың, Монтескьенің ілімінен сәуір аргументтері жарыққа феодалдық монархияның шеңберінен шыға алмайы және парламентаризмнің ағартушы абсолютизмнің қарсылығына бейімдеп пруссиялық теріптерді дәрменді ол мемлекеттік құрылыс мәселесіне қарғанда буржуазиялық өзгерістердің ідей-логикалық артта қалғанымен елеулі экономикалық салаға қарғанда олардан батылырақ болды. Бұл оның меншік қарастырылған байқалады гегель жеке меншік (еркіндік бірінші деңгей ретінде қарастырып, беліністі теориялық қарсы болды. Соңынан куәлікті, крепостник құқықтары қолшамад

Гегельге елемдік (федерация туралы космополиттік теориядан қарғанда ол үшін дамудың жоғарғы нысаны - ұлттық мемлекет. Ол елемдік тарихи дамулық рухты тусидіреді, барлық адамзаттық өміс тәртібі болды: ішкілік гректердің римдік және германдық оқ қарастырылған мемлекеттік тәртіп нысаны

74

сейкес келді: шындық теократия (жалғыздық еркіндігі), демократия және аристократия (бірнешеудің еркіндігі), конституциялық монархия (барлығының еркіндігі). Ал алғандарын ол “тарихи емес халықтарға” жатқызды.

жалпы алғанда, канттың философиясына француз революциясының негізгі теориясы ден атаса, ал гегельдің саяси қарастырылған француз революциясына деген консервативтік реакция ден атауға болады.

11.4. Германияда құқықтың тарихи мектебі XVIII ғасырдың аяғында пайда болып, XIX ғасырдың ортасында толығымен қалыптасып болды. Бұл дәуірде Германияда феодалдық тәртіп сәт

-ғалым қалды және экономикалық, елеулі және саяси қарастырылған жағдайға батыс еуропа елдерінен артық қалды. Неміс қоғамының осы жағдайы құқықтың тарихи мектебінің қалыптасуы мен таралуына ықпал етті.

Бұл мектегінің негізін қалаушы Гегельдің университетінің профессоры Густав Гуго (1764—1844) болды. Ол өзінің “қалыптасуы құқық философиясы ретіндегі табиғи құқық оқулығы” деген шығармасында құқық қалыптасуының ұзақ тарихи процесі мәселесін қарастырады және құқықтың ретіндегі жоғарыдан жүргізілетіндігі туралы пікірді теріске шығарады. Заң құқықтың жалғыз қайнар көзі емес. Құқық заңгерлік ерекеттен өзге, заң

шығарушының еркінен өзге жолдармен де қалыптасадьт. Римдегі едеттік кужык, преторлық КуКЫ осылай қалыптасқан. Заң шығарушының шығармашылық абілеті туралы кезкараска қайшы келе отырып Г. Гуго КуК та тіл сияқты сшандай келісім мен буйрыксыз ез-езінсн куралады деп есептеді. Катаң ережелер практика барысында туындайтын күменді мәселелердің шешіміп табу кезінде бірте-бірте қалыптасады. Оның пікірінше, көпшілік заңды оқымағанымен, оның мазмұнын білмегенімен, оның тертібімен жақсы таныс болып шығады. КуК нормаларының айқындылығы едеттік куК арылт мүмкін болады.

Г. Гугоның идеялары Берлин университетінің профессоры Карл Фридрих Савиньидің (1779—1861) XIX ғасырдың 40 жылдары басытылып шыққан алты томдық “қазіргі рим куКығы жүйесі” еңбегінде жалғасын тапты. Бул кезеңде Германияда сакталып қалған феодалдық теріттер жеке катвталістік мешлікке негізделген қатынастардың дамуына кедергі келтірді. Осы қайшылықты шешуге ұмтылған неміс заңгері тибо езінің “Германия үшін жалпыға ортақ азаматтық куКықтық қажеггілігі” деген мақаласында феодалдық едегерді ығыстыратын біртұтас азамат—тың кодексі куруды ұсынды бул 1789 жылы келіспеген Савинь тарихи еткеі-ші теріске шығарды деп тибоны сытады шыңдығында, Савиньиді лікірінше куК едет—ғұрып, тіл сияқты орбір халыққа тән ерекшелігімен сипатталады куК заң шығарушының ойына келген еркіні бекітілуі емес, халықтық сананың, “халық рухының” органикалық енімі.

КуКтың халық сенімінің көрінісі ретінде жариялай отырып, Савинь куКтың даярлаудағы заңгерлердің ролін де теріске шығармайды ол туы дамуында екі негізгі кезеңді боліп көрсетеді: табиғи ұқсас кезең және ғылыми куК кезеңі. алғашқы кезеңде куК халық санасында едәуір куК ретінде өмір сүрді. екінші кезеңде куК халықтың куКтық санасының бейнесі оры оның өкілдер ретіндегі ғалым заңгерлердің еңбектері нде ағарылады дамуы бул кезеңде ұқсас екіжақты өмір сүреді: бір жағынан халық өмірінің болігі ретінде, екінші жағынан заңгерлердің қолындағы ерсілеп ғылым ретінде.

КуКтың тарихи мектебінің үшінші оюлі Георг Пухта (179—1846) ол Берлин университетінің кафедрасында Савиньдің ізбасары болды. “депкі куК” және “Институция курсы” еңбектері ол куКтық тіл және едет-ғұрып сияқты ха—лық рухының, “халықтың жалпы санасының” енімі деп осы мектеп өкілдерінің ұсынған пікірлерін қосады. “КуКтың өз тарихы бар” деген пікірді ұстанып, оның органикалық дамуын жақтайды, мемлекет де халық рухынан шығарды Г. Пухта ічюнархиялық басқаруды қолдады.

Рыттық турғынан алғашқы тарихи мектеп мемлекет және куКтың зергіге позитивті ұстаным болды. оның өкілдері ағартушылық деудің көптеген философиясына тән рационалізм схематизмі және антиквариаттық теріске шығарды. олар тарихи шарғыттыққа және саяси куКтық институардың эволюциясы олардың ұлттық ерекшелігіне назар аударып, тарихи-куКтық зерттеулердің көбеюіне ықпал етті. алайда “халық рухы” ұғымы Монтескьенің іліміндегі мазмұнын салыстырғанда тарихи мектеп өкілдері мистикалық мазмұнға ие болды. Гуго, Савинь және Пухта өз ілімдерінде тарихтың реакция теріттерді сактаудың куралына айналды деп танышы пісіп жетілген буржуазиялық өзгерістерге қарсы тұрып, монархия, сословиелік теңсіздік, партикуляризм сияқты феодалдық тугырларды қорғау— міне, куКтың тарихи мектебінің саяси мәні осында болды.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006

3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права. / Под ред. В.С. Нерсисянца. М., 1990.
3. Кант И. Метафизика нравов .(В двух частях). Часть 2. Метафизические начала учения о праве. Соч. Т.4. М., 1965.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

12 -тақырып. Ресейдегі саяси-құқықтық ілімдер дамуының тарихы (ХІ—ХІХ г.г. бірінші жартысы)

Түйінді сөздер: Москва III Рим, самодержавия, патша, монарх

Негізгі сұрақтар:

- 12.1. ХІ—ХІУ ғасырларда орыстың саяси және Құқықтық ойының дамуы.
- 12.2. ХУ—ХУІ ғасырдың біріктірілген жартысында Мәскеу мемлекетінің негізгі саяси-Құқықтық ой-пікірлері.
- 12.3. ХУІІ ғасырдың екінші жартысы — ХУІІІ ғасырда Ресейдегі саяси-Құқықтық ілімдер.
- 12.4. ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Ресейдегі саяси және Құқықтық қозғалыстары.

Тезис. 12.1. Орыстың саяси ілімдерінің алғаш пайда болуы Ежелгі Русь мемлекетінің қалыптасуымен байланыстырылған орында. ХІ—ХІІ ғасырларда ежелгі орыс мемлекеті өз мәдениетіне гүлденген кезеңге жетті. Христиандықтың Кабылдау мсп жазба мәдениетінің таралуы ертүрлі жанрлардағы (хроникалар, трактаттар, Құқықтық жиналған және т.б) тарихи және Құқықтық шығармалардың дүниеге келуіне себеп болды. Кітаптың бағалаған Киев кі-ізі Ярослав Мудрыйдың (даньшпанның) (1019—1054) басқаруында мәдениет пен сауаттылық алға басып дамыды. Белсенді саяси-құқықтық өмір (қалалардағы вече жиналыстары, Құқықтық жиналған — Орыс Правдасын қабылдау, өзге елдермен Карым-қатынас) саяси-құқықтық ойдың дамуына ықпал етті.

Орыстың ең алғашқы саяси трактаты “Зад және Игілік туралы сөз” авторы ХІ ғасырда өмір сүрген киевтік метрополит Иларион болып табылады. Ол өзінің шығармасын Зад мен Аикаттың өзара ережелерінен бастайды. Орта ғасырларда “зад” термині Құдайдың немесе Билеушінің кін білдіргендіктен теологиялық және заңгерлік мағынада қолданылды. Ал ақиқат Жаңа өсиет ілімін игеріп, христиандықтың жоғары адамгершілік статусына жетумен байланысты болды. Жаңа өсиет талабына сай өмір сүретін адам заңның реттеушілік ережелерін Қажет стпейді, өйткені оның іткі рухани болмысы ашылған Ақиқатқа сәйкес өз еркін іске асыруға мүмкіндік береді. Христиандықтың моральдық-этикалық идеяларының таратылуы киевтік метрополит адам-И заттың рухани жетілуінің жолы ретінде, Задтың (Қос өсиеттің) Ақиқатқа (Жаңа Осиетке) алмасуы ретінде қарастырады. “Зад және Игілік туралы сөз” құдайдың

калаулы халқы туралы идеятеріске шығарылып, жер бетіндегі барлық ХЛЫКТЫҢ Тең қызығы идеясы бекітілді. Илларион христиан елімінде гегемонияға (жетекшілікке) ұмтылған Византияны айыптайды. Улы князьдің билігін Құдай алдындағы жауапкершілікпен байланыстырып, Ярославты Святослав пен Владимирдің ұлы істерін жалғастырушы ізбасары ретінде бағалайды.

Илларионың трактатын заманауи мен ұрпақтарға ЖОғары бағалады. Ой-сағи қамтылған саяси-заңгерлік мәселелер (жоғары биліктің статусы мен оның тасымалдаушысы, билік өкілеттіліктерінің шығу тегі және іске асу заңдылықтары, ұлы князьдің моральдік міндеті, елді басқарудағы жауапкершілік, сыртқы саясаттың бейбіт курсы туралы қожарастары) бірнеше тараптар бойы орыстың саяси едебиетінде талданды.

Орыстың саяси идеологиясының онан ары дамуы орыс князінің, патшаның ұлгісінен есептелетін Владимир Мономахтың еңбектеріне жүзеге асады. Мономахтың саяси бағдарламасы “Балаларға өсиет”, “Олег Черниговскийге арнау” және “Ұзінді” (автобиография) еңбектерінде мазмұндалады. Бұл шығармаларда мынадай мақалалар мәселелер қамтылған: ұлы князь өкілеттілігінің келемі, шіркеу мен мемлекеттің арақатынасы, елде СӨТ төрелігін жүргізудің принциптері. Ол “Өсиет” еңбегінде жоғары билікті ұйымдастыру мен жүзеге асыруға үлкен көңіл бөледі: болашақ князьдерге елдегі “тәртіпсіздік” пен “заңсыздықтар” алдын алу үшін барлық мәселелерді достарымен бірге шешуге шақырады. Көп ішкі (қанға-қан) мен олармен жазасына тартуға қарсы кезектесіп отырады. Мономах елді басқаруда, СӨТ төрелігін ұйымдастыруда және соғыс қимылдарының қажеттілігі барысында ұлы князьдің жауапкершілігі туралы айтып Илларионың ойын жалғастырады. Қатыстық жағдайларды бейбіт жолмен шешуге ұмтылды. діни және діни емес (дүниелі) биліктердің арақатынасы мәселесінде шіркеуге құрметті орын берілгенімен, ол билікке бағындырылды.

Мономахтың (1125) және оның ұлы Мстиславтың (1132) еліміздің қай елде феодалдық бытыраңқылық процесі басталды. Моңғол дәуіріне дейінгі елдің дәстүрі даниел Занчиктің шығармасында жалғасын тапты. Оның шығармасында ішкі алауыздықты жою мен сыртқы басыншылықтан қорғау мақсатында ұлы князьдік билікті бекітуге бағытталған тенденция басым. Занчиктің еңбегінде негізгі саяси идеяның өзегі ұлы князьдің бейнесі құрайды. Автор князьдің “ойындардың” (“дум” және “жыт”) Кеңесіне сүйенгенін қалап, боярлардың жеке билігіне қарсы шығады. Дәуірдің ұлының қарама-қарсылығы біздің жақтауы жергілікті билеушілердің өкілеттілігін шектеуді білдірді. Бұл сол замандың талабы барлық орыс жерлерінің ұлы князь билігінің қол астына бірігуіне сай келер еді.

XIII ғасырдың басына қарай Киев Русі біртұтас мемлекет ретіндегі өмір сүруін тоқтатты. Алайда дәстүрлі саяси және құқықтық ой-өкілеттілік тоқтап қалған жоқ, ол болашақ Мәскеу мемлекетінің саяси-құқықтық идеологиясында жаңа идеялардың синтезіне сіңісіп кетті.

12.2. Мәскеу мемлекетінің тарихы XIII ғасырдың екінші жартысынан басталады. XI—XII ғасырлар бойы ол шағын князьдіктердің күшті монархиялық билікке негізделген бір орталыққа бағынған қуатты мемлекетке айналды. XVI ғасырдың соңында оның территориясы Еділ маңы мен Батыс Сібірдің жерлері Қос Тұрғынның негізінде кеңейіп, бұрынғы Мәскеу мемлекетінің “Ресей” немесе “Ұлы Ресей” деп атала бастады. XVII ғасырдың басында Мәскеу мемлекетінің қоғамдық-саяси жүйесі дағдарысқа ұшырап, “аласаптың кезеңі” басталады. 1613 жылы орыстың монархиялық тағдырына жаңа үлгі — Романовтар келді.

Мәскеу мемлекетінің егемендігіне ықпал еткен мұнда өкілетті болды: Куликово шайқасы (1380), Константинопольдің (Царьградтың) қулауынан кейінгі (1453) Русь билеушісі Иван III-нің Византия патшайымы Софья Палеологқа үйленуі (1472), Угряды қарсылықтан кейін моңғол-татар қолынан тубсегейлі Құтылу (1480). Мәскеу

мемлекетінің елеуметтік және саяси қатынасының Киев Русімен салыстырғанда елеулі айырмашылықтары болды. Бул айырмашылық жаңа тарихи дәуірге отумен, дамыған феодализмдегі қоғамға отумен сипатталады.

XV—XVI ғасырларда Мәскеу мемлекетінің өзі-ғдік даму жолына тусуіне орай оның ішкі саяси ұйымдасуына байланысты (мысалы, орыс мемлекетінің шығу тегі, княздардың шежіресі, жоғарғы билікті ұйымдастыру нысандары мен жүзеге асыру тәсілдері, Шіркеу мен мемлекеттің арақатынасы, сот тәртібіне ұйымдастыру мәселелері) саяси тікірталас орын алып, ортағасырлық идеологиялық ағымдар мен қозғалыстар пайда болды. Оның ішіндегі ең маңыздылары қатарына “бас тартушылардың” идеологиясы, Иосиф Волоцкийдің, Филофейдің, Иван Грозныйдың, Андрей Курбскийдің және Иван Пересветовтың саяси идеялары мен концепциялары жатады. XV ғасырдың екінші жартысына өткізілген айналған Юселе Шіркеудің ЭКОНОМИКА жағдайы мен оның иеленушілік ҚУҚЫҒЫ, есіресе жер мен еріксіз шаруа еңбегін иемдену құқығы және тірікрудің елдің саяси өміріне араласуы СИЯҚТЫ Маңызды оқиғалар болды. Шіркеудің Ызметін қайта ұйымдастыруды оның жер иеліктерін бөліп алуы, шіркеудің мұқабасын қалыптастыру саяси ісіне араласуы талатын етушілер “бас тартушылар» (“нестыжастық») деп аталса, өмір сүріп отырған тірікелік ұйымның нысаны және оның ЭКОНОМИКАлық сипатын сақталуы жақтайтындар осы ПОЗИЦИЯНЫң негізін қалаушының есіміне орай иосифляндар деп аталды.

Бас тартушылық дәуірінің негізін қалаушы Нил Сорскийдің (1433—1508) қозғалысы қобіне табиғи құбылыс мектебінің қағидаларына сай келеді. Пил Кауымның Құрылымды ұлгі Түті. Мушай қауымның (скита) Монахтардың апостолдардың ОСИПС ріне СОЙКСС өмір кешеді. Оның айтуынша байлығы жинақталуы анда-Саа Қайыр-салға беріп туру СИЯҚТЫ “ігілікті мақсаттармен” ғана ақтауға болмайды, өйткені “бас тарту садақа беру- ден жоғары”. Бас тартушы адам денеге тон емес, жанға тең қайырышылық жасауы тиіс, өйткені “жан Теннен Жоғары”. Нилдің пікірінше, шіркеу тек рухани Саламен шектелуі тиіс, өйткені ықпал етудің мемлекеттік тәсілдері Қолданатында Ерес Моселесін келгенде ол адамның еркін ойлаушылығын қудалауды Тіріске Шығарды. Егер адам православиен сенімнен ауытқыса, оны адам емес, тек Қудай ғана түзеті алады. Нил Сорский өз іліміне сойкес Вологда аймағындағы орман иінітше, өзеннің Жағасынша монахтарша оқшау түйткі өмір сүрді.

Нилдің бас тартушылық ілімін оның ізбасары Максим Грек (ШЫН аты Максим Триволис Шамамен 1470—1556) жалғастырды. Ол Грецияда туып отбасында дүниеге келіп, өз Отанында білім алды және Италияның Падуа, Болонья, Феррара және Милан Университеттерінде оқыды. Ертеректе Доминикан габбатханада монах болған Триволис 1504 жылы отанына оралып, Афондағы габбатханада Максим деген атымен право славяны қалыптастырды. 1515 жылғы Мәскеу князі Василий III-тің шақыртуымен Ресейге кітап аударуға келіп, 1531 жылғы “бас тартушылардың ілімімен Вассиан Патрикеев (Пил Сорскийдің Шекірі) артылы Танымалды.

Ресейде Максим Грек аталған ол өзінің шығармаларына билікке келудің заилы тәсілінің бірі ретінде мұрагерлікпен Қатар,

180

сайланбалық жолды да атайды. Сонымен қатар сайлауға боярлар және дворяндармен (воеводалар, оскербасылар) бірге “қарапайымшылар” да қатысуы қажет деп санайды. Мемлекеттегі жоғары биліктің тасымалдаушысы — патшаның бойындағы адамгершілік қасиеттерге афондық монах үлкен кеңіл қояды. Ол сот тәртібіне моселесіне де баса назар аударып, онда өділетсіздік пен ітараорлықты болдырмау үшін сот ісі тек мемлекеттік заңға сүйенуі тиіс деп есептейді. Жоғары билікті кеңес арқылы (“сиклипик кеңестер”) шектеу туралы Максим Гректің қағидасы елде сословиеліккілетті монархияны бекіту қажеттілігі жөніндегі қоғамдық пікірді қалыптастырды.

Вас тартушылардың ерте христиандық қауымдықтағы үлгі тұтқан ілімін теріске шығартып, экономикалық жағынан қуатты шіркеу ұйымын жақтаушы иосифлянттардың позициясында негізін қалаушы Иосиф Волоцкий (1439—1515) мемлекет және құқық туралы ілімінің қалыптасуына ғана емес, орыс мемлекетінің құрылу процесіне де өз есерін ткізді. 1503 жылы Шіркеу Соборында иосифляндардың экономикалық және саяси мәселелері қысқартылып, шіркеу мен мемлекеттің арақатынасы жақындай түсті. Иосиф Волоцкийдің саяси теориясында билік туралы ілім негізгі орын алады. Ол діни билікті зайырлы биліктен жоғары қояды. Ұлы княздық биліктің ең негізгі міндеттерінің бірі — шіркеу басқарушыларын еретиктерді жазалаумен еңсестірді. Иосиф Волоцкий орыстың саяси ойы тарихында алғаш рет “билік жүргізуге қойылатын талаптар бұзылған жағдайда биліктің қасиеті сипаты жойылады” деген мәселені көтерді. Бұл қисындық мәселелерді биліктің тиімділікпен нысаядары мен тәсілдерін теріске шығаратын орыстың саяси ойындағы демократиялық дәстүрдің қалыптасуына екеді.

Саяси ой тарихына “Москва — үшінші Рим” деген атпен сәттен теорияның авторы Псковтан шыққан монах Филофей өзінің идеологиялық бағдары жағынан иосифлянт болды. Оның псковтық дьяк Мунеханге жазған арнау хаттары өзінше батыл саяси қарарларымен ерекшеленеді және бұл шығарма XVI–XVII ғасырлар бойы бірнеше варианттарда көшіріліп келді: “Москудың ұлы князі Василий Ивановичке арнау”, “Бүкіл Русьтің ұлы князі және билеуші патшасы Иван Васильевичке арнау”. Филофей XV ғ. соңы мен XVI ғ. басындағы қалыптасқан қарарлар ахуалды саяси тұрғыда бағалай отырып, Ресейдің болашақ саяси дамуына православтық христиандық дінінің тағдырымен байланыстырады және мынадай тіршілікшілік тәжірибесін жасайды:

“бұрынғы екі Рим құлады, үшіншісі бар, ал төртіншісі болмайды”. Филофей алғашқы екісінің (Батыс Рим мен Византияны, ант.) күйреуін дінде опасыздық жасау әрекетімен түсіндіреді және Мәскеу патшалығына осы екі империяның мұрагері ретінде қасиетті жолдан ауытқымауға шақырады.

Иван IV (1530—1584) жалпы жұртшылық мойындалған ең алғашқы орыс патшасы (1547 жылы Константинополь патриархының патша атағы бекітуінен кейін) ретінде белгілі. Оның ұстазы Иван IV Казан және Астрахань хандықтарын бағындыруымен, Батыс Сібірді басып алуымен данқты және ойшылдығына террорлық саясатының салдарынан “Грозный” (“Қаһарлы”) деген лақапқа ие болды. Ал оның талайдағы жазушы және саяси ойшыл скендігі жоғарыдағы “атақтың” қолжазбасына айналған өсиеті Андрей Курбскийге жазған арнауларынан байқалатын оның саяси қарарына “православиялық христиандық самодержавие” теориясы деп атауға болады. Оның айтуынша, православиялық самодержавие — бұл ең алдымен еуелгілік (династиялық) билік. Андрей Курбскийге жазған хатында ол өзін ұлы князь қасиетті Владимирдің тегінен таратса, ал өзге елдердің билеушілеріне (мысалы, швед королі Юхан III, поляк королі Сигизмунд II, Стефан Баторийге) өзін бірде ұлы князь Рюриктің, ал ең бірде рим цезарі Октавиан Августтың ұрпағымен ден таныстырады.

Иван Грозныйдың түсініктемелеріне самодержавие Құдай арқылы берілген билік ретінде қорғанды және ол боярларға, дінбасқарыларға қандай да болмасын қоғамдық қарарға теуелсіз жеке-дара билік. Мұның патша ішіндегі аңыздар арқылы, бытыраңқылық кезеңдегі орыс тарихынан мысалдар келтіру арқылы дәлелденуіне тырысады. Патшаның бағыныштылармен арасындағы адамдар қатынасы емес, қожайын мен құлдың арасындағы қатынас болуы тиіс. Ол патшалық биліктің негізгі функциясының бірі “құлымдарды” жазалау болды. Оның жүргізген опричнина саясаты орыс халқының санасында қаяды қырып ретінде сақталып қалды.

Ағартушы Курбский (1528—1583) Рюриктің тегінен жататын Киевтің ұлы князі Қасиетті Владимирдің оның ұрпағы, Смоленск және Ярославль князі Федор Ростиславовичтен (1240—1299) тарайды. Бастапқыда Иван IV-мен жақын қарым-қатынаста оның

воеводасы болған Адрей Курбский патшамен арасың алшақтаған соң 1564 жылы Литваға қашып, король Сигизмунд II-ні паналайды. Оның саяси және куқықтық кезкарастары Иван Грозныймен арасындағы пікірталастық хаттардан және қалдырған одеби мурасынан аңғарылады. Оның одсы мурасы ертурлі мемікет және шіркеу қайраткерлеріне жазған оядаған арнау хаттардан, “Москеудің улы княздығы тарихы” шығармасынан және көптеген христиандық авторлармен (Иоанн Элатоуст, Иоанн дамаскин, Дионисий Ареопагит, Григорий Богослов, Василий Великий) қатар “Флоренциялық собордың тарихының” аудармаларынан тұрады.

Озінің арнау хаттарындағы негізгі тақырып — патшаның заңсыз еркі оның тұрақты дүниетанымдық позициясы болды. Оз хатында ол Иван Грозныйдың патшаға тең қасиетті, делірек айтат-ша, еділ сот төрелігін және бағыныштыларды қорғау қасиеттерін жоғалтты ден айыптайды. Билік пен шіркеу арасынағы қатынасы мәселесін келгенде, оның кезкарасы бас тартушылардың идеологиясына жақын еді.

XVI ғасырдағы орыстың кернекті ойшылдарының бірі Иван Семенович Пересветов патша архивіне еткізген бірқатар жазбаларында (“Царьградтың қалыптасуы мен құлауы жөніндегі еңіме”, “Магмет-салтан туралы еңіме”, “Константин туралы еңіме”, “философтардың болжамдары”) және Иван Грозныйға өз қолымен тапсырған саяси жұмысында (“Малая челобитная” және “Большая челобитная”) саяси-қуқықтық өзгерістердің кең бағдарламасын ұсынады. Озінің реформаторлық идеяларында ол басқару нысаны мен жоғары биліктің екілеттілігінің қолын қарастырады.

Билеушінің үлгісі ретінде “Магмет-салтан” ала отыртып ол бір орталыққа бағытқан самодержавиелік билікті жақтап, боярлардың заңсыз өрекетіне қарсы болды. Билік жүргізуде түрік сұлтанының ертурлі елеуметтік құрамдағы Кеңеспен ақылдасатынын үлгі тұтады: “салтан саятгермен де, молдалармен де, абыздармен де, пашалармен де және езіне адал бүкіл Думамен де ақылдасы”. И. С. Пересветовтың мемлекеттік өзгерістер жүйесінде ескері тақырып негізгі орын алады. Бул жерде де ойшыл Жеңілген ел грек патшасы Константиннің өскерінің тәртібін сыңа алып, оны жеңімпаз ел — түрікгердің қарулы күштерінің ұйымдасуына қарсы қояды. Сонымен қатар, ол орталықтан асып кеткен жүйесі іске асыратын біртұтас заң шығарушылықты, елділік істерін басқару саласында қаржылық реформа жасауды жақтап, жергілікті билікке бағынуды жоюды қолдады. Төлемдік және мемлекеттік қызметтің барлық формаларында заңдылықты жүзеге асыру идеясын жүйелі түрде жүргізген И. С. Пересветовтың саяси ойының ұшқырлығы мемлекеттің болашақ дамуын болжай отырып, мемлекеттік аппараттың құрылымы мен негізгі бөліктерінің қызметінің нысанын бекітуінен, мемлекеттік құрылыстың онан арғы бағытын теориялық схемада белгілеуінен көрінеді.

XVI—XVII ғасырлардың аралығы “аласапыран” кезеңінен саналады. Опричнина саясатынан кейін княздық-боярлық аристократияның құлдырау процесі басталады. Мемлекет билеуші топтың көпшілігі жалған патшалар — Лжедмитрийлердің жағатына шығып кетсе, ал бірқатары поляк короліне қызмет етуге көшті. Озара қырқыстардың, бөліктердің, ескері қалыптасуының барысында кітапханалар мен боярлар едіреп, саяси өмірдегі басым күштегі дворяндардың қолына көше бастады. Теусіздіктен айрылған ішкі тәртіптің тастауы ұлттық сана мен патриоттық сезімнің өрлеуі еңімілер, хронографиялар және повестер туралы публицистікпен кең таралуымен сипатталады. Бул дәуірдегі саяси қуқықтық ойдың көрнекті екілі ретінде Иван Тимофеевті атауға болады. Оның “Дуинама” (“Временник”) еңбегіндегі саяси теориясында орыс мемлекетінде басқару нысаны ретіндегі сословиелік-еркілік монархия туралы ілім езінің шырқау биегіне жеткі деуге болады. Ойткені бул кезеңдегі саяси-өкіметтік жағдай Жергілікті собор (“Земство”) басқаратын сословиелік-еркілік мекемелердің құрылуына алып келді, алайда онан кейінгі елдегі экономикалық және саяси өзгерістер жеке-дара билік, яғни абсолюттік монархия туралы қарастардың қалыптасуына жағдай жасады.

12.3. ХУІІ ғасыр — орта ғасырлық Русьтің Жаңа замах-шәтк Ресейге біртәсір-бірте қарама-қайшылықтың трансформациялану барысында ету кезеңі. Экономика саласында 1649 жылғы Соборлық ережелерде қабылданған крепостниктік құқықтың жалпы мемлекеттік жүйесі қабылдана, екінші жағынан “бұрынғы автономияның іздерін” жойып жалпы ресейлік рынок қалыптастыруға ұмтылған ерте буржуазиялық элементтер пайда болды. Барлық аймақтардың, жерлердің және княздықтардың біртүтәсірлікке бірігуі жүзеге асты. анау мсп басықбайлықтың (крепостниктік) қушеюіне қаналған тап бірқатар қала кетері

лістері және шаруа соғыстармен қарсы жауап берді. Алексей Михайловичтің патшалық құрған деуірі (1645—1675) “булікшілер уақыты” деп аталады. Уәтем тап оқилі халық қозғалыстарына арсы патіла тағының теңісіне саяси тұрғыда біріккі. Боярлық-аристократия еңкігі жерде өзін самодержавиеге қарсы қоймай, дггорықдармен одақтасы. Қазының сауда ағег-тгері және қаржы мәселесі бойынша патшаның кенесшілері болған Никитниковтар, Строгановтар, Шориндер, Светениковтар терізді кепестер тобы да самодержавиені жақтады. Осылайша Ресейде абсолютизм қалыптасуының алғышарттары орнады. Бул кезеңдегі саяси-құқықтық ой жоғарыдағы тарихи процестердің қорінісін бейнледі.

ХУІІ ғасырдың екінші жартысындағы абсолюттік бағыттың оқилдері қатарына патша Алексей Михайлович (1629—1676) және оның сарай маңындағы идеологтары Юрий Крижанич (1618—1683), Афанасий Лаврентьевич Ордин-Нащокин (1605—1680), Симеон Полоцкий (1629—1680) жатады. Бул абсолюттік тенденциялардың пайда болуы қоғамдық өмірде қалыптаса ба-стаған жаңа атынастардың онан ары дамуы үшін күшті жоғары билік тараптан болатын протекционизмді қажет етумен байланысты болды. Бүкіл бағынтыштықтардың “жалпы игілігін” Қамтамасыз етуге қабілетті “ағартуы” абсолюттік монархия туралы ілім жоғарыда аталған авторлардың доктринасының езегі-қурайды. Экономикалық және саяси өзгерістерді жүзеге асыру осы мәселеден келіп туындайды.

Бул доуірде шіркеу абсолютизмге қарсы позиция ұстанды. Аласапыран деуірі мен Романовтар билігінің алғашқы жылдарында үлкен экономкалық, екімшілік және соғысқа қатысты мәселелерге ис болған православиелік шіркеу 1649 жылғы Соборлық ереженің (“Уложение”) негізінде езін бірқатар басымдықтарынан айрылды. Бұған қарсы шыққан патриарх Никон (1605—1681) ХУІІ ғасырдың 50-жылдары шіркеудің өзгертуіне реформа жасап, биліктің теократиялық қысқартылуын бекітуге тырысты. Ал прототип Аввакум және оның жақтастары бул реформалармен қоспай ескі өзгертулерді жақтады. Осының негізінде орыстың православиелік шіркеуі ХУІІ ғасырдың ортасында екіге жіктелді: і-иконштықтар және ескішідер (“старообрядчество”).

ХУІІ және ХУІІІ ғасырлардың аралығында орыс мемлекеті абсолюттік монархия ретінде қалыптасып бітті. Петр I реформа-ларының негізінде сәлден ұзаққа созылған саяси және экономикалық тұрғыда бір орталыққа бірігуі аяқталды. Ресей абсолютізмнің ерекшелігі сауда-өнеркәсіп саласы оқилдерінің оқилдігімен, крепостниктік теріптің орнығуымен сипатталады. Халықаралық аренада ұлпық мүддені қорғау және мемлекеттің қуатын арттыру мақсатында самодержавие жер иеленуші магнаттардың басымдықтарын сактай отырып, сауда мен өнеркәсіпті қолдауға алып, оны дамуы үшін бірқатар ішкі шаралар жүргізді (тәсілге шығу арқылы европалық рынокқа сну, меркантилизм саясаты).

Ресейлік самодержавиенің ерекшелігі оның идеологиясынан айқын қорінеді: Петр I МСІ-де Ф. Прокоповичтің этикеті кезқарастары. В. Н. Татищевтің дворяндық концепциясы және И. Т. Посошковтың ерте буржуазиялық теориялары.

Петр I (1672—1725) өзін реформаторлық ерекеті барысында абсолюттік монархия билігінің шексіз сипаты туралы өз қозғалысына сүйенсе, ап Феофан Прокоповичтің

(1681—1736) ілімі улы орыс патшасының саяси-қуқықтық ерекетінің айшықты керінісі болды. Оның этатистік қозғалыстары “Патіла абыройы мсп билігі туралы сөз” (1718). “Монарх еркінің ақиқаты” (1722) және “Рухани регламент” (1721) еңбектері іде жарияланған. Киев қаласында усақ саудагердің отбасында дүниеге келген Феофан Киев-Могилян академиясында, поляк мектептерінде және Римдегі тракттер мен славяндарға арналған қасиетті Афа. насий коллегиясында схоластикалық білім алады. 1704 жылы Киевке қайта оралып, православиені қабылдайды. 1709 жылы Полтава шайқасынан кейін Петр 1-ге арнап “Панегирик” оқиды. 1716 жылғы Петрдің шайқасымен Петербургке келіп епископ, кейінірек архиепископ және Синодтың жетекшісі мунісі болып тағайындалады. Ол Петрдің енгізілген жаңашылықтарын барынша қорғап, Ресейдің жалынды патриоты ретінде қозғалыста туседі.

1722 жылғы тақтың мұрагерлігі туралы екі тарап арасындағы тусіндіру мақсатында жазылған “Монарх еркінің ақиқаты” еңбегінде Прокопович мемлекеттің шығу тегін мұқият қарастырады. Мұнда қоғамдық шарттың батыс еуропалық рационалистік тусіндірмесі діни-феодалдық Ідеологиялық дәстүрмен қиыласа керінеді. Мемлекетке дейін соғыс пен бейбітшілік, сүйсіпен— гәлілік пен зулымдық, жақсылық пен жамандық қатар өмір сүрген еркін кезең болды. Табиғи заңдарды сақтау үшін мемлекет қажет болды. Адамдардың бойындағы жаман қылықтарды тусу

үшін азаматтық құқық пен заңдар керек. Прокопович мемлекеттің негізгі қоғамдық шарт деп санайды, соның нәтижесінде халық өз еркінен бас тартып, оны жеке адамға — монархқа ұсынады. Оның ілімінде шарттық тәуелсіздік те болмайды, билікке қарсы шыққан “тобыр” қараңғы және зулым стихиялық күш ретінде сипатталады.

Жоғары биліктің міндеті “жалпы игілік” идеясы негізінде мазмұндалады және ол мемлекеттік қауіпсіздікті, бейбітшілікті, ішкі тәртіпті, сот тәртібін, халық ағартуды, сонымен қатар ендірісті дамытумен байланысты “халық, пайдасын” қамтамасыз етуді білдіреді.

Прокопович басқарудың үш нысанын көрсетеді: демократия, аристократия және монархия. Булардың республикалық нысандағы аралас түрі болуы да мүмкін. Ресей үшін ішкі сәтсіздік нысаны

мұрагерлік және шексіз монархия. Басқарудың осы түрі бүкіл бағыныштылардың жалпы игілігін қамтамасыз етеді.

“діни регламентте” Ф. Прокопович шіркеуге реформа жүргізуді ұсынады. Нәтижесінде саяси күш ретіндегі шіркеудің дербестігі, патіла және патриархтың қос билігінің параллелизмі жойылды. Мемлекеттік мәселелерді шешудегі шіркеудің кең қатынастарға ұмтылған талаптары кері қайтарылып, патриархалдықты жоюдың және Синодты қурудың қажеттілігі дәлелденді. Бул шіркеуді зайырлы мемлекетке заңды түрде бағындырып қана қоймай, Ресейдің рухани мәдениетін, ғылымын, әдебиетін, өнерін діннен қамқорлығынан босатты. Сөз жоқ, бул сол заман үшін прогрессивті құбылыс болды.

Абсолюттік концепцияның өзгеше тусіндірмесін езінің көп томды “Ресей тарихы” еңбегінде дворян әдеологы Васильевич Татищев (1686—1750) береді. Аристократ-помещик, реформаның белсенді қайраткері, кейінірек Астрахань губерниясының губернаторы Татищев, Ресейдің алғашқы ғалым-тарихшысы және географы ретінде дәлелденді.

Оның дүниетанымы зайырлы сипатта және табиғи ұқық теориясына негізделді. Ол мемлекеттің шығу тегін мәселесіне келгенде қоғамдық шарттың тарихы айғақтармен, патриархалдық тәртіптің делелдемелерімен толықтырып, мемлекеттің адамзаттың табиғи дамуының енімі ретінде қарастырады.

Адамдарды алғашқы қауымдастық шарты негізделген отбасы бодды. Оның басқару үшін “қемділікке”, “енерге”, “қушқа”, атыл-ойға сүйенген билік керек болды.

Бұл қасиеттер еркекте басым болғандықтан ол қожайын, ал ежелі кемекші болды. Отбасында балалар санының өсуіне қарай туыстары Қауымдастық пайда болады. Туыстардың оған ары өсуі “рульгк” іауым дастықтың қалыптасуына ежелді. Онда адамдардың ақылдысы өзі ақсақалы қауымдастықтың басқару билігін алады, ал қалғандары оның еркін бағынады. Қорғаныстың қажеттілігі және ЭЖЖ)МКАЛБТк байланысты өсуі рульгк Қауымдастықтардың бірігіп, жалпыға ортақ “азаматтық қоғамның” МСМЛСКСТГіК қажеттілігін тудырады.

Адамзат қауымдастықтың барлық сатыларында да биліктің мені бф. Бұл еріксіздік жүйесінің үш түрі бар: “табиғи”, “өз еркімен” және “межбүрлеу”. “Табиғи жүйе” табиғи заң-заңға негізделген және ол ата-ананың балаларға, монархтың бағынушыларға жүргізетін билігінен қорғиді. Абсолютизмнің жақтаушысы ретінде Татищев монарх билігін патриархаттық сипат береді.

Монархиядан өзге Татищев тарихи айғақтармен антикалық дәстүрге сүйене отырып басқарудың өзге де нысандарып дурыс және дурыс емес деп жіктейді. Ресей үшін басқарудың ең жақсы ітисаны монархия дей келе, географиялық іткіпал мен аласапыран кезіндегі (аристократия басқарған) феодалдық бытыраңғыл делел ретінде алға тартады.

Ұлы Петрдің басқаруын Татищев идеалды деп тапты, бірақ ол жер иеленушілердің мүддесімен санаспай этакістік шешімдерді бсқіткенде, оған сыни ссқсртпелер айтты. Оның пікірінше дворяндар мемлекеттің басты қорғаны қызметін атқарғандықтан, жер және шаруалар иеленуге құқықты болуы керек.

Татищевтің ұстанған дворяндық бағдары оның тек екі гана іткіткі қыздардан Голыцындар және долқорукяйлерден құралған Жоғары купия кеңестің орнында құрамына “томенгі” кеңес екілері дворяндар да кіретін Сенат ұйымдастыру туралы жобасынан айқын қорғиді.

Татищев елді басқаруда дворяндарды барынша кең қатыстыруға тырысып, олардың идеологы ретінде гана қорғиді қоймай. өз заманының талаптарына сай ағартушылықтың, заңдардың, ақылды екімстің басым болуын барынша жақтады.

XVIII ғасырдың екінші жартысындағы саяси-құқықтық Идеологияға Батыс Еуропа, әсіресе, Франция ағартушылығының ықпалы зор болды. Екатерина ІІ самодержавие мен крепостнойлықты бекітуде ағартушылықтың бірқатар идеяларын қолдана

отырып, жаңа ресми идеологияны даярлады. Бұрынғы абсолюттік бағдардағы саяси-құқықтық ой ағартушы абсолютизм киіміне орады. Бұл кезеңдегі саяси және құқықтық ойдың мынадай бағыттары болды:

- ресми консервативті: Екатерина ІІ (1729—1796) “Жаңа срсжелердің жобасын дайындау үшін құрылған комиссияға берген императрицаның ескертпелері” еңбегінде самодержавислік қорғиді құрылғы ағартушылық идеялары арқылы ақтауға тырысты;

— дворяндық конституционализм: тарихшы, публицист, мемлекет және қоғам қайраткері князь М. М. Щербатов (1733—1790) “Ресей тарихы”, “Офир жеріне саяхат” еңбектерінде және қорғиді мемлекет қайраткері граф Н. И. Панин (1718—1783) “Сенатты департаменттерге белу және Императорлық кеңесті құру туралы Манифест” жобасында шектеулі монархияны жақтады;

орыс ағартушылығы: оқығушы Х. П. Козельский (1728—1794) “Философиялық шығармалар”, жазушы Д. И. Фоквизии (1745—1792) “Алғашқы саяхат жазбалары”, орыстың алғадқы профессор-заңгері С. Е. Десницкий (1740—1789) “Ресей империясындағы заң шығарушы, сот және жазалаушы биліктер мекемелері туралы кезқарас”, “Заңгерлікті зерттеудің тікелей және жақын тесілі туралы сез” еңбегінде крепостниктік қорғиді арсы шытғып, самодержавислік билікті халық екілестігінің органы арқылы шектеуге тырысты;

революциялық-демократиялық: кернекті екілі А. Н. Радищев (1749—1802) “Петербургтан Мескеуге саяхат” (1790) еі-сінде самодержавиені еткір сынап, табиғи құқықтың революциялық-демократиялық түсідірімесін ұсытды.

XVIII ғ. екінші жартысындағы орыстың саяси-құқықтық идеологиясындағы ең маңызды оқиға — революциялық-демократиялық теорияның пайда болуы еді. Егер Ресейдің қоғамдық-саяси құрылысын Новиков, Козельский және өзге ойшылдар гуманизм мен ағартушылық турғысынан сынаса, ал Александр Николаевич Радищев табиғи құқық мектебінің радикалды идеяларынан нақты қорытындылар шығара отырғандықтан, крепостниктік тәртіп пен самодержавиені адамға жат жүйе ретінде еткір сынады. Алғашқы орыс революционерінің идеялары Ресейдің кейінгі қоғамдық және саяси-құқықтық ойының дамуына, әсіресе “декабристердің” саяси кезектестерінде зор ықпал етті.

12.4. Аталмыш деуір елдегі феодалдық-крепостниктік жүйе дағдарысының тереңдеуімен, капиталистік қатынастардың қалыптасуымен, либерализм идеяларының таралуымен және революциялық Козгалыстың пайда болуымен сипатталады. Ресейдің саяси жағдайына және саяси-құқықтық ойына есрін тигізген халықаралық фактор Улы Француз революциясы болды. Бұл Ресейдегі легитимді саяси-құқықтық идеологиядан, декабристердің саяси идеяларынан және батысшылдық пен славянофильдікке жіктелген ерте либералды саяси ойдан айқын аңғарылады.

Қалыптасқан осындай саяси ахуалға сай ағартушы абсолютизм идеяларына легитимділік принципін енгізе отырып, самодержавие езінің идеологиялық бағдарын өзгертіп. Легитимділіктің орысша үлгісі белгілі жазушы және тарихшы Николай Михайлович Карамзиннің (1766—1826) еңбектерінен айқын көрінеді. Ол екі томдық “Ресей мемлекеті тарихының” және Александр I патшаға арнап жазған “Ескі және жаңа Ресей туралы” жазбалардың авторы консервативті көзқарасты ұстанды.

Монарх пен халықтың тұтастығының нысаны ретіндегі самодержавие Карамзиннің пікірінше, Ресей үшін орыс халқының рухы мен дәстүрлеріне сәйкес келетін лағыз табиғи басқару нысаны. Оуел баста славяндар вечелік дәстүрден өз еркімен бас тартып, варяг княздарын өздеріне билеуші ретінде шақырған болатын. Монархтың шектестері қарсы шыға отырып ол ұлттық қасиетке, Ресейдің телтумалылығына негізделген легитимді принципті ұсталады. Ресейдің сәйкеш тарихи даму жолындағы Иван IV, Петр I, Павел I тиімді басқарушыларын сынады. Мемлекет нысаны территорияның қолына байланысты деген Монтескьенің ойын қолдай отырып, демократия ертедегі Новгород үшін қажет болса, ал қазіргі кезеңде байтақ, Ресей мемлекеті үшін монархтың гана тиімді ден санайды. Оның ойынша самодержавиенің тірегі православие болып табылады. Осылайша он XIX ғасырдағы ресми идеологияның сүйенген классикалық триадасының іргетасын қалады: самодержавие, православие, телтумалық (халықивылдық).

Легитимді саяси-құқықтық ойдың өзгеше үлгісін талантты мемлекет қайраткері Михаил Михайлович Сперанский (1772

1839) ұсынады. Провинциалдық дворян отбасынан шыққан ол жас кезінде өз қабілетімен кезге түсіп, мемлекеттік қызметке араласып Александр I-нің сенімді оқіліне айналады. Реформаторлық ерскеті үшін рәсімшіл дворяндар (арактсөзшілік) тарапынан қысым көрген ол шалғай губернияларда қызмет етсді.

1819—1821 жылдары Сібір генерал-губернаторы қызметіндегі оның жүргізген отаршылдық реформасының (“Сібір қазақтары туралы ережесінің” нәтижесінде халықтың бөліктің жойылуы) қазақ тарихына да қатысы болды. 1821 жылы Мемлекеттік Кеңестің мүшесі ретінде Петербургке қайта оралған ол ресми жобаларға байланысты патшаға жазған жазбаларынан өзге 45 томдық “Ресей империясы заңдарының толық жинағы” (1830), 15 томдық “Ресей империясының заңдар жинағы (1832—1839) жумыстарына жетекшілік етті.

Сперанскийдің ығырмашылығында буржуазиялық зангерлік дүниетаным Ресейдің феодалдык куқытық тертіптеріне бейімделеді. Оның концепциясы бойынша, мемлекет болып ұйымдасқан қоғамда сәкісіктің саяси және азаматтық ден аталатын екі түрі бар. Саяси еркілдік — бул “жалпы еріктің” қолжесінде қабылданған заң арқылы жүзеге асатын бүкіл мемлекеттік талтардың заң шығарушы және атқарушы бөлікке қатысу мүмкіндігі. Алайда заң шығаруға тек меншік иелері ғана мүдделі болғалдыктан қатыса алады. Азаматтық сәкіндік-азаматтық куқықтар арқылы қамтамасыз етілетін қоғамдағы барлық сөсловилердің бір-біріне теуелсіз өмір сүруі.

Осындай идеялық-теориялық позіциядан шыға отырып Сперанский Ресейде нағыз еркіндік жоқ, оның мемлекеттік қурылымы “түбірлі мемлекеттік заңдармен” шектелген деспотия деген қорығалдыға келді. Екі ғана өлсүмегілік топ бар: мемлекеттік қолдары және помещиктің қолдары. “Біріншілері екіншілеріне қатысты ғана еркін, шығалдығында Ресейде бейшаралар мен философиялардан өзге еркін адамдар жоқ”. Мұндай деспотия жағдайдан шығу жоғарыдан жүргізілген реформалар арқылы “нағыз монархияға” өткізілуі мүмкін. “Нағыз монархияға” қошу қалдылық принциптері арқылы іске асуы тиіс. “Нағыз монархияның” келесі принциптері биліктің ажыратылуы: мемлекеттік Дума — жоғары заң шығарушы орган, министрліктер — атқарушы орган, Сенат-жоғары сот органы. Сперанскийдің бөлімі белгілі принциптері ерекшелігі — биліктің барлық қысалдарын біріктіріп мемлекеттік Кеңес қуру және императорға жалпы жетекшілік беру. Яғни бул концепция самодержавияның мүдделіне бейімделген.

Ресейдегі 1825—1861 жылдар аралығын дворяндық революцияшылардың кезеңі деп атайды. Легитимді консервативтік идеологиядан айырмашылығы болған бул қозғалыстың бастапқы келері декабристер еді. Декабристердің идеяларына Ульт Француз төңкерісінен өзге бірқатар факторлар қосылды: 1812 жылғы Отан соғысынан кейінгі, орыс армиясының шетел жорықтарынан кейінгі патриотизм крепостниктік қанаудың қушы және өкіметтің реакциялық бағытта “жоғарыдан жүргізілген реформаларына”, арақескілдікке деген наразылық.

Декабристер қозғалысы біртекті болған жоқ: радикалды ба (“Оқтүстік қоғам”) және шектүлі бағыт (“Солтүстік қоғам”). 1825 жылғы “Оқтүстік қоғамға қосылған “Славяндардың біріккен қоғамында” демократиялық ұрдістер үстем болды. Бірақ, олар абсолютизм мен крепостниктік қушыты теріске шығаруда біртүтас кезқарасты ұстанды.

Декабристердің радикалды саяси-қуқықтық идеялары Павел Иванович Пестельдің (1793 -1826) “Орыс правдасында” жарқып мазмұндалған. Ол 1816 жылдан бастап масон ұйымдарына қатыса жүріп, “Игілік одағы” қушылардың бірі болды. алайда кейінірек қушы “Оқтүстік қоғамды” ұйымдастырып оның басшысы болды. 1824 жылғы бул қоғамның “Солтүстік қоғаммен” біріктіру мақсатында Петербургда да барып қайтты.

Қоғам мен мемлекеттің пайда болуын Пестель адам болмысының табиғи заңдылықтарымен байланыстырады. Барлық қоғамның мақсаты “жалпы қажеттіліктерді өтеу” болып табылады. Мақсат ортақ болғанмен, оған жетудің жолын таңдау әрбір адамның жеке қасиеттерінің ерекшеліктеріне байланысты. Соңдықтан тұтастыққа жету үшін әрбір адам өз пікірін кейбір бөлігін бас тартуы керек”. Мақсат пен қуалдардың бірлігіне “барлығы заң алдында тең болатын азаматтық қоғамда” қоғамдық шарт арқылы жетуге болады.

Қоғамдық шарттың мақсаты “Жалпы бүкіл қоғамның және өсірес, тек таңдаулылардың емес, оның әрбір мүшесінің игілігі”. Мемлекет санаулылардың ғана қамқорлығын ойласа, онда оның түбірі бузылады. Пестель Ресейде феодалдык аристократияның орнына “байлықтың аристократиясы” орнатын қаламайды, сондықтан ол жерді жеке қушы аграрлық реформаның жобасын ұсынады.

Халықты азаматтық қоғамның мүшесі ретінде түсінген Пестельдің пікірінше, “жеке еркіндік әрбір азаматтың ең бірінші және маңызды қушы және әрбір өкіметтің ең

маңызды міндеті”. Окімет азаматардың сәкіт-ідігін шектеу үшін емес, керісінше оған ықпал ету үшін қурылады. Оның ойынша, революция

заңы оз мүддесінс пайдаланудыт жоюдың және еркіндікті қалпына келтірудің радикалды қуралы болып табылады. Қоғам революциядан емес, революцияның болмауынан жағта шегсді.

Пестель революция жеңісінен кейін 10—15 жылға созылатын Уақытша жоғары басқару диктатурасын жақтады. Пестельдің жобасы бойынша революцияның басында-ақ Ресейдегі самодержавие мен билік стүші еулет жойытылып, халық егсмендігі принципіне негізделген республика жарияланады. Барлық сословиелік жеңілдіктер жойылып, билік жалпыға бірдей (жасы 20-ға жеткен сә адамдар) сайлау арқылы іске асады. Отғыз жоғарғы органы бір палаталы — Халықтк вечесі, атқарушы биліктің органы

— Державалық дума бес жылға сайланады.

Заң шығарушы және атқарушы биліктермен қатар Пестель бақытлаушы билікті де беліп қорсетеді. Ол елде конституцияның орындалуын, заң шығарушы және атқарушы биліктердің оз міндетгерінен тысқа шытғып кетпеуін Қадағалайды. Оның орталық органы — Жоғарғы собор. Пестель жобасында болашақ Ресей ресіубликасы унитарлық мсмлскет.

Шаруаларға жсрді бай помещиктерден тегін, озгелерден ақшалай компенсация телсу арқылыт алып беру кездеді. Пестель ербір больтстагыт жерді екіге болді: жеке меншік және қоғамдық меншік. Қоғамдық жердің кесінділері сатылмайды, тек бір отбасына лайық келсше болшектеліп, пайдалануға таратытылш бсріледі. Адамдар емірінің материалдық жағдайына кепіл болмай, еркіндіктің булыңғыр болатынын Пестель жақсы тусінді.

декабристердің саяси-қуқықтық ойының шектеулі бағыты “Солтүстік қоғамның” ұйымдастырушысыт және идеялық жетекшісінің бірі Никита Михайлович Муравьевтің (1795—1843) “Конституциясынан” байқалады. Муравьев батыстың саяси жүйссіа еішеп, оның орыстың болмысыша бейімдей отырып, Конституцияның уш үлгісін жасады. Оның ішіт-ше бул қоғамда бурьтнгы республикандық кезқарастарды конституциялық, монархиялыққа алмастырған екінші жобасы қабытданған (1824 ж.)

Конституцияда заң шығарушы, атқаруылыт және сот билітаері ажыратылған, ап болашақ Ресей 13 державадан және 2 облыстан (Москва және дон) туратын федеративті мемлекст. Федерацияның астанасы болып Пестельдегі сияқты ХУІ г. поляк интервенциясына қарсы қуреске, ‘лес қосқан темснгі Новгород қаласыт таадалды. “Заң шытгарушыт биліктің жоғарғы органы сқг палаталығ Халық. вечесі: жоғары палата — Жоғарғыт дума, темегі

— халық оқілдерінің Палатасы. Темснгі палатаның екілдерін(450 мүшесін) держава азаматары 2 жылға сайлайды. 42 мүшеден туратын дума державалар мен облысгардың окіметтік жиналыстарында б жылға сайланады, оның қурамының уштен бірі орбір 2 жылда алмасып отырадыт.

Атқарушы билік қызмстіне кірісер алдында Халық вечссінс ант бсрстін, Ресейдің Конституциялық Уставын сақтауға және іорғауға міндеТгенетін “ ресей екімстінің жоғарғы шенсунігі” — императорға тиесілі. Император суснснсивті встога ие болды. Императордың қайтарған заң жобасын екі палата екінші рет талдап абықсас, оі-тда ол жоба императордың келісімінсіз заң қушіне ис болды.

Заңды бузған барлық лауазымды т’тлгаларды халық екілдері жауапқа тарта алды. Бул жағдайда Жоғарғы дума сот органына айналады. Сонымен қатар дума императормен бірге жоғарғы сотгарды, армия және флот қолбасшышарын, жоғарғы бақылауылыны (генерал-прокурорды) тағайындауға қатысады. Державаларда да екі палаталы заң шытгарушы жиналыс болды, державалар уездсргс болінді, ондағы барлық лауазымдар сайланбалы болды.

Муравьевтің дворяндық шекгеулілігі шаруалар меселесінен аңғарылады. Од шаруаларды крепостнойлық теуелділіктен азат етуді жариялады, бірақ мына принципті негізінде ғана: “Помещиктердің жерлері оздерінде қалады”. Тек езге декабристердің сьтнығнан кейін ғана ол шаруаларға қауымдық иеліктерден жер белу туралы қағиданы негіздеді (конституцияның үшінші жобасында). Оның үстіне Муравьевтің конституциясы жоғары мүліктік цензбен сипалалады: тек жер иесі немесе капитал иесі ғана толыққанды азамат бола алады, лауазымдарға тағайындау мүліктік жағдаймен олашсып, осы принципке сай барлық азаматтар 4 категорияға бөлінеді.

Муравьев кетерілістің жөнісінен кейін-ақ Қурылтай жиналысы шақырытылып, оған од Конституциясы қолдау табады деген сенімде болды. Кетеріліс кезінде од деревняда болғандықтан, тікелей оған қатысқан жоқ, бірақ декабристер қозғалысының белсенді қайраткері ретінде тұлқылдалып, елім жазасына кесілді. Кейін бул укім қағарғамен алмастырылып, 1835 жылғы Иркутск округінде қаза болды.

Ал П. И. Пестель оның радикалды кезқарасы және кетерілістің белсенді ұйымдастырушысы ретінде К. Ф. Рылеевпен, П. Г. Каховский-мен, С. И. Муравьевпен және М. П. Бестужев

ғ

Рюмит-ідермен бірге Петропавловск қорғанында қарға асылып елтірілді.

Ресейде декабристер қотерілісі басылғаннан кейін ағартушылық министрі граф С. С. Уваронның ресми халықшылдық идеясы (Карамзиннен бастау алатын самодержавие, православис, халықшылдық) меңілекепек доктринаға айналды. Крепостнойлық Ресейдің тығтыртқан шыттып оның болашақ даму жолы туралы мосслеге келгенде, орыстың ерте либералдары бул ресми халықшылдық теориясына қарсы шықты. Алайда кезқарастары мсп идеяларының алшақтығына орай олар батысшылдар және славянофилдер деп екі жікке бөлініді.

Алғашқы батысшы Петр Яковлевич Чаадаев (1794—1856) анасы жағынан М. М. Щербатовтың немересі болып келеді. Университет бітіріп, 1812 жылғы Отап соғыстына және шетелдік жорықтарға қатысып, масон ұйымдерінен, 1821 жылғы декабристердің “Солтүстік қоғамына” қатысканымен, 1823—1826 жылдары шетелде (Германия, Аялғыя, Франция) болды. 1826 жылғы елге оралып, тұлқық, оқаша емір сурді. 1829—1831 жылдары жазылған оның “Философиялық хаттары” Ресейдің идеялық еміршедегі аса маңықтыды оқиға болды.

Чаадаев орыс тарихының босытығын, Ресейдің езге халықтардан артқа қалғандығын жазады: “Біз адамзаттың ұлы қауымдастығының ешқайсысына да жатпаймыз, Батысқа да, Шығысқа да, тіпті олар туралы түсінігіміз де жоқ. Біз уақыттан тыс емір суретіндейміз, адамзат тегінің жазшы елемсік түзілімінің бізге қатысы жоқ секілді. Шығыс пен Батысқа иык тірей отырып ақыл-еспен пайымдау сияқты екі ұлы бастауды біріктірудің орнына біз “санадағы саңылауды ғана қураймыз”. Ресейдің езу батыс халықтарынан арпа қалуын Чаадаев православиеннен кереді: “кытсық тағдырдың арқасында біз адамгершілік және ақыл-ой ағартушылығының алғашқы ұрығын шіріген, барлық халықтардың жеккөрінішін тугызатын Византиядан қабылдап алдық”.

Ресей дамуының жаңа жолы — бул Ресей мсп Европаның тұтастану идеясы. Ресейдің Батыстан өзгешеленуді ұстанған ресми саясаты қағе. Европаның алдыңғы қатарлы тежірібесі ресейліктер үшін сабақ бола алады. Чаадаевтың саяси идсалы — николайлық Ресейдің антиподы. Басты норсе басқарудың нысанында емес, адамдардың ақыл-есіз игілік исп бейіара ризашылықтың шырмауында тұлқықталмай, адам ақылының барынша мол энергияға ис болуында. Осылай кезқарастары үшін ресми идеологтар оны “ақыл-есінен айрылған” деп жариялады.

Батысшылдардың көрнекті өкілдерінің бірі профессор Тимофей Николаевич Грановский (1813—1855) Моску университеті жалпы тарих кафедрасын самодержавиеге қарсы қоғамдық пікірдің трибунасына айналдырды. Тарихи процестің заңдылығы мен

прогрессивтілігін алға тарта отырып Граповский креггостниктік тәртіптің еткіншілігін, оның тарихи ақырын дәлелдеді. Оның адамзат дамуының органикалық теориясы Ресейді элементтік тарихтың құрамдас бөлігі ретінде арасырады да, “тевтоманія” рухындағы реакциялық ұлтшылдық. құрылғыларға қарсы бағытталады.

Батысшылдардың ұйымдас, социал-ақ П. В. Анненков, В. П. Боткин, И. В. Вернадский, К. д. Кавелин, Б. Н. Чичерин сияқты орыс ойшылдары кірсе, В. Г. Белинский, А. И. Герцен,

Н. П. Огаревтер де өз кезеңдерінің жағынан осы позицияға жақын болды. Олар сол дәуірдегі қоғамдық-саяси құрылысты сынап, батыс үлгілері бойынша реформалар жүргізуді, конституциялық монархияны, парламенттік құрылысты, азаматтық еркіндіктерді енгізуді жақтады.

Славянофилдердің ең көрнекті өкілдері А. С. Хомяков,

И. В. Киреевский, Ю. В. Самарин, К. С. Аксаков батыстық құндылықтарды ұстанған бағдарды теріске шығарып, орыстардың тарихи дамуының ерекше жолын, “православиялық Русьтің тыныштығы мен бейбітшілігін” мақатады. Олар славяндық қоғамды мемлекетке, Петрге дейінгі Русьті Батысқа қарсы қойды. Славянофилдердің пікірінше Батыс елдерінің индивидуализм жеке меншікті, эгоизм мен қарабайыр материализмді тудырды, батыстық христиан діні (католик және протестант діндегі) антикалық мұрадан қалған рационализммен бұрмаланды.

Ресейдің басты ерекшелігі ретінде славянофилдер “қауымдық бастауды”, “соборшылдықты” атайды. Егер батыс елдері өз заңдары және саясатымен тек сыртқы еркіндіктерді қалыптастырса, ал славян-шардың шіркеулік қауымдық турмысы ішкі еркіндікті қамтамасыз етеді. Славяндық рухқа жат батыстық бастауларды Петр I-ң зорлап енгізуі деспотизмді екіліп, халықпен биліктің арасын ажыратып, ішкі рухани бірлікті бұзды. Олардың пікірінше, Петрге дейінгі Русьте билік пен халықтың тұтастығы Жергілікті Соборлар (Земство) арқылы жүзеге асты. Шешім қабылдас бұрын бәрі жерді тындайтын.

Батысшылдар сияқты славянофилдер де шаруаларды азат етуді жақтады, бірақ кезеңген революция орыс рухына жат деп есептеді. Олар шаруа қауымдарынан соборшылдықпен, коллективизмнің көрінісін байқады.

Славянофилдерге Ресейдің мессиандық (құтқарушылық) ролі мен панславизм идеялары тән еді. Буржуазиялық Батыстың тәртіптерін теріске шығара отырып, олар православиелік орыс халқы алдымен славяндарды, кейін өзге халықтарды “капитализм құнарлынан” азат етеді деп есептеді. Осы тұрғыдан алғанда славянофилдердің бұл идеясы ресми халықшылдықтың ұрандарына сай келсе, ал олардың шаруалар қауымы туралы идеясы батысшылдар Герцен, Огарев және Бакуниннің ілімдеріндегі “орыс социализмінің” түйінін құрады.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиринов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Хрестоматия по истории политических учений. М., 1972.
2. Золотухина Н.М. Развитие русской средневековой политико-правовой мысли. М., 1985.
3. Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России 11-20 вв. М., 1995.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

13 -тақырып. ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы Батыс Европадағы саяси және құқықтық ілімдер

Түйінді сөздер: либерализм, агрессия, күштеу, теория.

Негізгі сұрақтар:

- 13.1. Батыс Европалық саяси және заңгерлік ойдың негізгі бағыттары.
- 13.2. Ағылшын либерализмі.
- 13.3. Француз либерализмі.
- 13.4. Неміс либерализмі.
- 13.5. Социализм тідеологтарының саяси-құқықтық қозғалыстары.
- 13.6. Конттың саяси қозғалыстары.

Тезис. 13.1. ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы Батыс Еуропаның қоғамдық-саяси өмірінде буржуазиялық тәртіптер оған ары нығая түсті. Есіресе ХУІІІ ғасырдың аяғындағы Француз революциясы Еуропада капитализмнің дамуына мықты серпін берді.

Алайда бұл капиталистік қатынастардың қарсыластары да көптеп табылды. Өмірге ене бастаған буржуазиялық тәртіптерді дворяндық-аристократиялық, феодалдық-монархиялық топтар қалады, олар өздерінің жоғалтып алған ескі жеңілдіктерін қайта иәлліне қолтируга ұмтылды. Булардың идеяларының бүгіндей қоғамдық консерватизмден атау қдбылданған. Консерватизмнің ең қсцінен таралған кезі ХІХ ғасырдың алғашқы ширегі. Социализм мен либерализмге қарағанда консерватизмнің нақты белгіленген тұрақты қолдаушылар езегі болған жоқ. Соңдықтан да оның саяси-заңгерлік идеялары оқулықта қарастырылмайды. Бірақ өз заманында консервативтік қозғалыстарымен қсцінен танымал болған есіңерді ескерген жөн. Олар ағылшынның саяси едебиетінде Эдмунд Берк (1729—1797), француздарда — Жозеф де Местр (1753—1821) және Лун де Бональд (1754—1840), немістерде — Людвиг фон Галлер (1768—1854) және Адам Мюллер (1779—1829).

Капиталистік тәртіптерге қарсыластарлардан гөрі барынша қарсы шыққан социалистік лагерьдің өкілдері болды. Мунтың басым көпшілігін пролетариатқа айналған еңбекшілер мен қуызеліске ұшыраған ұсақ меншік иелерінің қалың бұқарасы құрады. Капиталистік жүйе оларды бейшара халге түсірді. Олар қутқарылу жолын жеке меншікке негізделген ерксиегген бас тарту[[[, ортақ меншікті қоғам орнатудан іздеді. Социализм

осыт-щай антикапиталистік позицияны ұстанды. Келесі бір идеологиялық бағыт — анархизмнің бағдарламасының өзіндік ерскіліктері болды. Олардың кейбір өкілдері буржуазия мен жеке меншікке қарсы болмағандымен, барлығы да бір ауыздан қоғамдық зулымдықтардың шығу кезі ретінде жалпы мемлекетке теріс қозғалыс ұстағанды.

Батыс Европада орныққан капиталистік құрылыс өз идеологиясын либерализммен тапты. XIX ғасырда ол ете ықпалды саяси және интеллектуалды ағым болды. Оның жақтаушылары барлық қоғамдық топтарда да кездесті. Алайда оның елеулі негізін — ең алдымен, кәсіпкер (кәсіпкерлік және сауда) топтар, шенеуніктердің біраз бөлігі, еркін кәсіптің иелері, университеттік профессорлар құрады.

Либерализмнің концептуалды негізін екі негіз қалаушы тезисі бар. Біріншісі: жеке еркіндік, әрбір индивидтің еркіндігі жоғсы жеке меншік пен жоғарғы елеулі құндылықтар болып табылады. Екіншісі: бұл құндылықтарды жүзеге асыру тек жеке тұлғаның бүкіл шығармашылық мүмкіндігінің ашылуы мен иелігін қамтамасыз етіп қана қоймайды, сонымен бірге бүтіндей қоғамның және оның мемлекеттік ұйымдасуының мүдделіне оқеледі. Либералды идеологияның барлық өзге элементтері осы негізгі ережелік теңестірілімге топтасады. Ол элементтердің арасында тарихтағы прогресс және өлменнің рационалды құрылымы туралы кезкарас, жалпы иелік және құқық, бекелестік және бақылау туралы пікірлермен қатар, міндетті түрде құқықтық мемлекет, конституционализм, биліктің, өкілеттіліктің, өзін-өзі басқарудың ажыратылғы және т.б. идеялар ұшырасады.

XIX ғасырдағы батыс еуропалық саяси-құқықтық ойдың жалпы барысына сипаттағанда француздың кәсіпкерлік социологы Огюст Кювье да елеулі мазмұндады. Оның мемлекет пен құқыққа қатысты пайымы арнайы зерттеуі болмағанымен қоғамды ықпалды елеулі ұйымдастыру туралы, қоғамның қызмет ету мен даму шарты туралы кезкарастары ғылымтанымдық тұрғыда үлкен қызығушылық тудырады. Ол кейінірек келінен таралған позитивизмнің негізін қалады.

13.2. XVIII ғасырдың аяғында Англия қоғамдық дамудың негізгі қорықшылары бойынша елеулі жетекші капиталистік державаға айналды. XIX ғасырдың бірінші жартысында буржуазиялық саяси ойдағы негізгі бағыт ретінде либерализм қалыптасады. Либерализм жеке инициатива, кәсіпкерлік, ұят, сез, пікір, баспасыз еркіндіктері негізгі орын алатын “азаматтық еркіндікті” негіздеу мен қорғауға күш салды. Бұл концепция бойынша мемлекет тұлға қауіпсіздігін, жеке меншікті, “азаматтық еркіндік” негізделген қоғамды қорғауы тиіс. Либерализм “азаматтық еркіндікті” шектеуге қарсы шығып, мемлекеттің қоғамның экономикалық өміріне араласпауын қалады.

Ағылшын либерализмінің ең кәсіпкерлік өкілінің бірі Иеремия Бентам (1748-1832) ағылшын философтары Гоббс пен Локктың, Юмның және француз материалистері Гельвецийдің, Гольбахтың бірақар елеулі философиялық идеяларын қорыта отырып утилитаризм (utilitarianism) теориясының негізін қалады. Оның негізін мынадай теңестірілім құрайды. Біріншісі:

адам өркетіні мені, қасиетті болдырмау және леззат алу құрайды. Екіншісі: пайдалылық, қандай да бір міндеті шешудің құралы болу мүмкіндігі — бүкіл құбылыстарды бағалаудың ең құнды өлшемі. Үшіншісі: адамгершілігі мейлінше көп адамның барлығына бақытқа жетуін бағдарлайтын қасиеттерден құралады. Төртіншісі: индивидуалды және қоғамдық мүдделердің үйлесімділігімен жалпы орта мүддені барынша арттыру адамзат дамуының мақсаты болып табылады.

Бентам саясат, мемлекет, құқық. шарттар және т.б. талдау барысында осы постулаттарға сүйенді. Оның саяси-құқықтық кезкарастары “Шарттық шығарушылықтың принциптері”, “Өкімет туралы ұғымдар”, “Барлық мемлекеттер үшін конституциялық кодекстердің жетекші бастаулары”, “Деонтология немесе мораль туралы ғылым” және т.б. елеуліктерінде мазмұндады.

Бентам өзінің алғашқы шығармаларында-ақ табиғи құқық теориясын теріске шығарады. Оның біріншісі, табиғи құқықтың мазмұны айқындалмаған және еркін тусіндіріледі. “Қоғамдық шарт” ұғымының да мені жоқ, өйткені мемлекеттер зорлықпен қалыптасып, едетке айналуы арқасында бекітіледі. Бентам 1789 жылғы француздың “адам және азамат құқықтарының декларациясын” жалған “метафизикалық шығарма”

ретінде сынға алады, себебі жеке тулғаның куқыктарың идеясың анархияны негіздеуге алытп келеді. Заңға қарсы ойылған “куқық аыл-ойдың душнаньт және екіметті куйрететін куш болып табылады”.

Бентам да Гоббс сияқты куқықтты сувереннің (егеменнің) еркінің корінісі деп есептеді. Куқық — бул мемлекеттің бскіткен және санкциялармен камтамасыз етілген буйрықтар мен тыйымдар. Субъективті куқықтар заңнан туысдайды, сувереннің ыткітиярының ешқандай да тулға куқықтары жоқ. Бентамның айту

ынша “табиғи куқықтар” — бул “анархиялық софизмдер”, заң мен оның қызметін оз еркімен бағалау. Прагматикалық-саяси тұрғыда оның куқық пен заңды айырығт қарастыру идеясына қарсы шығуыт Бентамның заң ғылымындағы позитивизмнің негізін қалаушы ретінде көрсетеді.

Мемлекеттің биліктің ұйымдасуы мәселесіне келгенде Бентам демократиялық позицияны ұстады. Бул оның либерализмін күшейттің нығайтты. Ол монархия мен мұрагерлік аристократияның сынады да, негізгі үш билік тармағы болуына тиіс болатын мемлекеттің республикалық құрылымын қолдады. Бірақ,

Бентам бул билік тарматарыт едерінен-өздері емір сүріп, бір

біріден теуелсіз өрекет етуін қолдамады. Бентам олардың корпорациясын бір-бірімен өзара өрекепе болуын қалады, өйткені “өсы өзара байланыс олардың бір-бірімен келісімге келуіне, турақтық ережелерге бағынуына жағдай жасайды және жүйелі түрде үздіксіз қызмет етуге мүмкіндік береді. Егер биліктер мүлдем теуелсіз болса, өі-гда олардың арасында үнемі қатығыстар болуы отырар еді”. Бентам Англияда бір палаталы парламент жүйесін енгізуді және лордтар палатасын таратуыт ұсынады.

Бентамның ойынша тек мемлекеттік билікті ұйымдастыруды ғана емсе, оған қық бүкіл саяси жүйесін демократияландыру қажет. Осыған байланысты ол сайлау қықын барынша кеңейтуді, оның ішінде өйелдерге де сайлау қықын беруді жақтады. Ол демократия институтының көмегімен (оның ішінде баспасыз бостат-шығы, қоғамдық пікірталас, жалпы халықтың жиналыстар және т.б.) заң шығарушы және атқарушы биліктің қызметін тиімді бақылап отыруға болады деп үміттенді.

Өкіметтің тағайындауы Бентамның ілімі бойынша, ең алдымен тұрғындардың қауіпсіздігі мен меншігіне кепілдік беруді, яғни негізінен қорғаушылық қызмет атқарады. Әрбір жеке адам үшін бақылың не болуы еаналатының анықтауға, бақыт туралы өз көзқарасын индивидке таңуға және жалай болғаң да оны бақылыт стуге өкіметтің қықты жоқ. Бентамды өкімет қызметінің көлемі, оның бағыттары мен шекаралары туралы мәселелер көп

толғаң-шырды. Ол мемлекеттің экономика саласына тікелей араласуыт көп жағдайда қажетсе, өйткені ол жағымсыз нәтижелерге

өкелуі мүмкін деп есептеді. Оның экономикалық либерализмі

А. Смит және Д. Рикардоның саяси экономиясының заңды жалғасы болды.

Заң шығарушылықты көнерген, архаикалық элементтерден арылтуға, оның қоғамда өтіп жатқан өлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістерге бейімдеуде Бентамның көскан үлесі зор. Ол заң шығару процесін қарапайымдаңдырып жетілдіруді, сот процесін кедейлер қорғана алатыңдай түрде демократияланды. руды ұсыңдыт. Бүкіл қоғамдық жүйені негізгі жалпы мақсаты — Бентам бойынша адамдардың неғурлыт көп мөлшерінің барынша бақытқа жетуі.

Бентамның біріктар идеялары XIX—XX ғасырлардағы саяси қықықтық ойдың дамуына, қықуық ғылымның дамуына көрменді ықпал етті. Мысалы, оның ұсынған заң шығарушылық және өлсуметтік мақсат пен мүделер балансының арақатынасы мәселесі Қықытың өлеуметтік мектебінің қалыптасуына алып келді. Екінші жағынан, Бентамның қарастырган табиғи қықық және заң арақатынасы мәселесі қықықтың заңгерлік-позитивистік мектебі құрылуының алғышарты болды.

Европалық либерализмнің отаны — Англия XIX ғасырда ОНЫҢ кептеген кернекті екілдерін дүниеге келтірді. Заң шығарушылықтың Ньютонға атанған Бентамның ілімі сол заманның идеологиялық өміріне зор ықпал етті: оның утилитарлық теориясы Джон Стюарт Милльдің (1806—1873) шығармашылығына жалғасын тапса, ал оның методологиясы мен этикасы Джон Остиннің (1790—1859) заңгерлік позитивизм мектебіне есерін тигізді.

13.3. XIX ғасырдың бірінші жартысында Франциядағы саяси-құқықтық ойдың дамуы 1789—1793 жылдардағы Улы буржуазиялық революцияның жетістіктерімен байланысты. Революцияның негізгі нәтижесі ретінде “бостандық”, “теңдік”, “туыстық” сияқты бірнеше жаңа саяси құндылықтар өмірге енгізілді. Бұл кезеңде Францияда Наполеон және оның режимінің құлап, Еуропа елдерінің саясатына ықпалын тигізген реакциялық контрреволюциялық

“Қасиетті Одақтың” (1815 жыл) құрылғанымен, Бурбондар үйінің таққа қайта оралып, елде монархиялық құрылыс орнағанымен революцияның негізгі жетістіктерін жою алмады.

Қалыптасқан осындай жағдайларда француз буржуазиясының идеологтары капитализм дамуы үшін қажет “индивидуалды құқықтар мен бостандықтарды” негіздеуге үлкен көңіл қойды. Олар бостандыққа қауіп-қатер феодалдық реакция тарапынан да, революциялық кезеңнің демократиялық теориялары тарапынан да тәнүі мүмкін деп қарастырады.

Француз либерализмінің негізін қалаушының бірі публицист ғалым және саяси қайраткер Бенжамен Анри Констан де Ребек (1767—1830). Констан саяси және тарихи-діни тақырыптарға бір

қатар шығармалар жазды, оның ішіндегі ең танымалы езінің мемлекет туралы либералдық ілімін ықпалды жүйелі формада баяндаған “Конституциялық саясат бағыты” еңбегі. Констан бұл еңбегінде жеке инициатива, қиспкерлік бостандығы, сез бостандығы, ар-ұят бостандығы ретінде тусіңдірілетін иі-индивидуалды еркіндік мәселесін баса назар аударды.

Констанның пікірінше, Жаңа замандағы еуропалықтардың еркіндігі мен антикалық заман адамдарының еркіндігі арасында алмастық бар. Ертедегі халықтар саяси билікті жерге асыруға қатысу құқығымен (заң қабылдау, сотқа қатысу, лауазымды тулғаларды сайлауға қатысу, соғыс пен бейбітшілік мәселелерін шешу және т.б.) сипатталатын саяси билікті ғана білді. Антикалық республикалардың азаматтары (Афиньшан өзге) ұжымдық егеменшікті іске асыруға қатысу құқығына ие болғанымен, жеке өмірде мемлекеттік шектеулер бақылауға бағынышты болды. “Антикалық заманда адамдар езінің жеке саяси сармағы мен мемлекет басқарудағы ролін сақтап қалу үшін өзінше жеке теуелсіздігін бас тартуға бейім болып келді”. Олар міндетті түрде дінді, едст-ғұрыптарды, өмір тәртібін сақтады; қоғамдық институттар байлықтың жинақталуына қарсы болып, теңдікті, Тстап турды. Ерте дүниедегі остракизм, аграрлық заңшар, цензура және т.б. институттар осыны дәлелдейді.

Ал жаңа халықтар, Констанның пікірінше, еркіндікті басқаша түсінді. Саяси билікке қатысу құқығы ерте замандағыдай қауіп-қатер емес, өйткені мемлекетте үлкен кетті және бір азаматтың дауысы енді шешуші маңызға ие емес. Оның үстіне құндылықтың жойылуы бұрынғыдай саяси істерге көп көңіл бөлетін бос уақытты да қалдырды. Ертедегі халықтардың жауынгерлік рухы коммерциялық рухпен алмасты; қазіргі халықтар өнеркәсіппен, саудамен, еңбектен айналысады сондықтан басқару мәселелерімен айналысуға уақыт таппағанымен қоймай, мемлекеттің өз жеке істеріне арадасқанын тіпті қаламайды да.

демек, Констанның түйіншеуінше, мемлекет функциясын атқаруда өзінің индивидуалды тікелей, үнемі қатысуы еркіндіктің бұл түрінің қатаң міндетті элементіне жатпайды.

Констан практикалық-саяси тұрғыдан индивидуаллық еркіндік мәселесін қарастырығанда, адамның материалдық және рухани автономиясы, оның заңмен сенімді орталық алдығын орындауы туралы. Оның пікірінше, мемлекеттің мақсаты мен

Құрылымды осы құндылықтарға бағытауға тиіс. Саяси өмірді ұйымдастырудың осындай табиғи тәртібі мемлекет институттарының ишаралық еркіндік іргетасынан қаланған пирамиданы елестетеді. Мұнда мемлекеттің саяси тұтастығы елдегі ортақ ұжымдардан ірделген жүйені білдіреді.

Қоныс адамдар еркін болса өз өмірін дербес және саналы түрде өткізе алады деп сенеді. Олар қандай да бір тұлғадан тыс күштің ықпалынан өздерінің индивидуалдық күш-жігерінің қосынынан өзінше лайықты өмір сүруге қабілетті. Осы қозғалыстарға сүйене отырып, Қоныс жалпы құдіретті халық, егеменділігінің қажеттілігі туралы руссоистік тезиске түсету енгізді. Оның шекарасы “жеке адамның дербестігі мен өмірінің” басталатын жерінен аяқталуы тиіс.

Алайда, Қоныс мемлекеттің елсіз болуына қалайтын либералдардың қатарына жатады. Ол билік институттарының елеулі пайдалылығын нақты шараларын қатаң анықтауға, олардың компетенцияларының - шекараларын белгілеуге тырысады. Бұл шаралардың өзін қосамға қажет мемлекеттік биліктің келемінен қатар мемлекетке қажет құқықтардың меліерін (сапасын) белгілейді. “Өкімет өз саласынан тысқа шықпауы тиіс, бірақ өз саласында оның билігі шексіз болуы керек” деген ұстанымға сүйенетін мемлекеттің күшін елсіретуге болмайды. Қоныс үлгісінде бейқам және елсіз мемлекет саяси идеал болған емес.

азіргі мемлекет Қоныстың ойынша, формасы жағынан конституциялық, монархия болуы қажет. Ол бұл құрылымға бекерден-бекер басымдылық бермейді. Конституциялық монархтың бейнесінде саяси қауымдастық Қоныс ойынша, “бейтарап билікке” ие болады. Ол белгілі үш “классикалық” билік түрінен (заң шығарушы, атқарушы, сот) тұрады, оларға толық және сәйкестендірілген олардың бірлігін, кооперациясын, қалыптасқан қызметін қамтамасыз етуге қабілетті. “Король бір билік тармағының бір-бірін теріске шығармай, керісінше бір-бірімен келісілген және үйлесімді ерекет етуіне мүдделі. Бейтарап, еркін және торлық етуші билік еркіндігі король билігі ішкі монархиялық заманға лайық, бейделген (“модерделген”) түрін құқықтық мемлекет құрылымына енгізу талабынан туындайды.

Индивидуалдық, еркіндіктің кеңінен еркіндігіне бағаласыз бостандығына сүйенген қосамдық пікірмен және жалпы қоғамға қадағаланатын мемлекеттік билік институттарымен қатар құқық маңызды рөлге ие болады. Бұл — Қоныстың негізгі ұстанымы. Құқық елінің бүкіл болмысымен еркіншілікке қарсы

тұрады. Құқықтың, негіздер “адамзат қоғамының желі-жебеуші еркіндіктері”, “адамдар арасындағы қатынастардың жалғыз мүмкін болатын негізі”. Елеулі болмыстың тәсілі ретіндегі құқықтың тәсілі мені құқықты сақтауды саяси институттар қызметінің негізгі міндетіне айналдырады.

Б. Қоныстың еркіндіктері Францияда либерализмнің тамыр жаюына ықпал етті. Қоныстың отанында либерализм идеяларын онан ары жалғастырған оның ақталуы кіші замандасы Алексис де Токвиль 1805—1859 индивидуалдық еркіндікті демократиялық турғына бүкіл құқық құралдарымен қорғауға үлкен үлес қосты.

13.4. Негізгі жеріндегі либералдық қозғалыс XIX ғасырдың алғашқы онжылдығында басталып 1848—1849 жылдардағы революция қарсаңында елінің ақталуы мен ұйымдасуы жағынан да, идеялық-теориялық жағынан да біршама жетістіктерге жетті. Революцияға дейінгі кезеңде қалыптасқан ерте негізгі либерализмі сипаты жағына “конституциялық, қозғалыс” болды. Ондағы бытыраңқы негізгі мемлекетгері үшін қолайлы саяси-заңгерлік тәртіптерді ұсынған еркіндік үлгілердің мазмұнында сол кездегі Батыс Еуропадағы либералдық ұстанымдар мен қалыптасқан мол ұшырасты. Ақталуы және француз либералдары сияқты негізгі либералдар да елінің елеулі тірегін орта буржуазиялық топтардан іздеді. Сонымен қатар олар партикулярлық мүдделерді қозғайтын, заман талабына сай жалпы игілікті жақтайтын монархтардың саналы еркіндігінен де үміттеседі.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Германияның саяси және рухани ахуалына өз кезектестерімен ықпал еткен Фридрих Дальман, Роберт фон Молы, Карл Ротгек, Карл Вслькер, Юлкус Фребель және өзгелері сияқты неміс либерализмінің өкілдері болды. Ад Вильгельм фон Гумбольдт және Лоренц Штейннің либералдық идеялары неміс жерінде тысқа шығып, жалпы Европаға танымал болды.

И. Канттың ізбасары болған Вильгельм фон Гумбольдт (1767—1835) неміс либерализмінің негізін қалаушының бірі. Басты саяси шығармасы “Мемлекет қызметінің шекаралары бекіту тежірибелері” деп аталады. Гумбольдт адам мен мемлекет арақатынасы мәселесін келгенде гуманистік ишкі дуализм позициясын ұстанады. “Тежірибелер” еңбегінің шешетін негізгі міндеті “мемлекет ілімде адам үшін неғұрлым қолайлы жағдайды табу” болатын. Гумбольдт ХVIII ғ. элементтік ГЫЛЫМЫНЫҢ қоғам (азаматтық қоғам) мен мемлекетті біріктіру дәстүрін онан арыт жалғастырады. Ол мыналардың арасындағы айырмашылықтарды айқындайды: 1) “Алғашқы мектептер жүйесі (ишкі өмірдің өздерінің теменнен құрған ұйымдары, одақтары, ертүрлі өзге бірлестіктері) мен мемлекеттік институттар мен тәртіптер арасында; 2) “табиғи. жалпы құқықтар” мен тікелей мемлекеттің құрған позитивті құқықтың арасында; 3) “адам” мен “азамат” арасында.

Гумбольдт қоғам мен мемлекеттің шекараларын беле отырып, оларды шамалас келемде деп септемейді. Оның пікірінше қоғам мемлекетпен, ал адам саяси өмірмен (мемлекеттің) мүшесі азаматтан анағұрлым маңызды. Сондықтан да “табиғи және жалпы құқық” мемлекеттік заңдарды дайындау мен қабылдау барысындағы позитивті құқықтың жалғыз негізі және жеткіші бастауы болуы тиіс.

“Мемлекеттік құрылыс тупкі мақсат емес, ол тек адамды дамытудың құралы ғана” деген тезиске сүйенген Гумбольдтың пікірінше мемлекет өзінің қызметінде азаматтардың ішкі және сыртқы қауіпсіздігін қамтамасыз етуден өзге ерекшелік бармауы тиіс. Гумбольдт — еуропалық ерте буржуазиялық либерализмге тән “шағын (минималды) мемлекет” концепциясын қатаң сақтаушы. Азаматтардың жеке бақыты, өмір сүру тәртібі, денсаулығы, адамгершілігі және т.б. мемлекеттің қамқорлық қарсаңында іздестірілуі олар толығымен қарсы болды.

Гумбольдтың ойынша, мемлекеттің бәлсеңгі қызметінің ауқымы тар болуы керек, өйткені адамдардың элементтік қауіпшіліктері ер алуан қызмет пен ерекшеліктер барлығында қабілеті мен абыройы жоғары адамдар оқшауланып іығады, ал жоғары билік мұндай өзгешеліктерге шыдай бермейді. Жоғары билік мемлекеттің кемсімен ұлттың, қоғамның барлық өмірлік қорықтарын, адамдардың санасы мен жүріс-тұрысын бірегейлендіруге тырысады. Ишкі өмір үшін ауып әсіресе, мемлекеттің гатерналистік (оқшаулық қамқорлық) МИССИЯНЫҢ өз қолына алуынан тәнсі.

Гумбольдтың байқауынша, мемлекеттің тарапынан ұсынылған кемсі қулау ақыр соңында кедейшілікке ұрындыратын адамдардың қамсыздандырылуына өкеледі. Ишкі өмірдің адамгершілігіне нұқсан келеді; біреудің жетегіндегі адам өміріне өз дербестігін жоғалтып, апатияға ұрынады. Оның пікірінше мемлекеттің билік қолдары темендегі принципті теориялық тұрғыда да, практикалық тұрғыда да бузады: “еркіндікке жетуге дел еркіндіктей білген ететін өзге нәрсе жоқ”.

206

Гумбольдтың мемлекет туралы пайымдауынша, мемлекеттік құрылым еркіндікті шектегендіктен, ол “қажет болғанымен ауымды” дегенге саяды. Мұндай полемикалық пікірлер өз жөке элементтік хаос пен тәртіпсіздікке жол ашады. Алайда оның “Тежірибелерінде” келтірілген мемлекеттің кейбір элементтік құрылымдық функцияларының пайдалылығы мен қажеттілігі, азаматтардың мемлекетті құрылымдық шақыруы Гумбольдтың либерализмінің көптеген анархиялық ілімдерден, өртүрлі бағыттағы саяси пикилизмнен арасын ажыратады. Бул тұрғыда неміс ОЙШЫЛЫНЫҢ идеяларын өзінің өзектілігін жоғалтпайды.

Лоренц Штейн (1815—1890) қоғам, мемлекет, құқық, басқару туралы бірнеше еңбектер жазды: “1789 жылдан бүгінге дейінгі Франциядағы елсұметтік қозғалыстың тарихы” (үшінші томдық бұл еңбектің бірінші кітабы “Қоғам ұғымы” деп аталады), “Басқару туралы ілім”, “Германиядағы мемлекет және құқық туралы ілімнің бүгінгі мен ертеңі”.

Штейннің либерализмі оның елеулі саяси доктринасында индивид, оның құқықтары мен міндеттері туралы мәселені алдығы орынға қоюдан көрінеді. Индивидтің қозғаушы күші Штейн бойынша, иеліктерді ендіру, еядеу, дайындау және кедеймен сипапалатын езін-езі жүзеге асыруы. Тулғаның өндірген бүкіл иелігі оның өзіне тисілі және өзі сияқты оған да қол сұғытпайды. Иелікке қол сұғылмайтын бүтін иелік меншік болып табылады.

Адам өзгелерден оқшау, дара өмірлік ерекетпен айналыса алмайды. Ол өзіне ұқсас адамдармен бірге ерекет етуге мәжбүр. Осылайша қауымдастық, қоғам мәселесі туындайды. Штейн бойынша барлық қоғам құрылымның шығу кезі меншік бөлінісінен келіп шығады. Меншік иелері мен еңбек адамдары еркін бір-бірімен ерекше байланысты. “Меншігі жоқтардың меншік иелеріне бағыныштылығының тұрақты және өзгермейтін тәртібі” қоғамдық өмірдің заңдылығы болып табылады. Бұл екі тараптың қарама-қайшылығын жою мүмкін емес, сондай қоғам жоқ.

Штейннің қоғам мен мемлекет және олардың арақатынасына қарағанда Гегель идеяларының ықпалында болып келеді.

Штейннің концепциясында қоғамның индивидтердің қарапайым аморфты топшылығынан айырмашылығы, оның адамдардың бір-біріне үлесі және жан-жақты бағыныштылығы. Сондықтан қоғамда еркіндік үшін негіз жоқ. Оған жоғарғы формасы мемлекет, оқшау қоғамды құраған адамдардың оқшау индивиділік ерекшелігі мен өркениетінің органикалық тұтастығы бекітіледі. Мемлекет жалпы оқшау ерекше қызмет етеді. Өзінің ұйымдасуы мен мақсатына қарай тек мемлекет еркіндікті қамтамасыз етеді.

Қоғам мен мемлекет өзара ерекше бір-біріне қарсы тұрады. Қоғам мемлекетті өзіне ұқсас етіп құраушы келеді, ал мемлекет өзіне тиімді қоғамды құрылымы қалайды. Қоғамнан жоғары тұрған мемлекет жетекші ретінде қоғамдағы орташа таптар арасындағы тәсіл-тәртіпті ұстап тұруы тиіс.

Егер атқарушы билік заң шығарушы билікке адал қызмет етсе ғана мемлекет өзінің басты міндетін орындай алады. Мұндай жағдайда қарапайым мемлекет Құқықтық мемлекетке айналады. Штейн — “басқару құқығы конституцияға сүйенетін және заңдар мен атқару бұйрықтары арасында құқықтық түрде ажыратылған” құқықтық мемлекеттің жақтаушысы. Құқықтық мемлекеттің тиімді нысаны ретінде Штейн конституциялық монархияны атайды. Штейннің пікірінше, монарх орташа тулға ретінде қоғамдағы партиялық мүдделерге жол бермей, жалпы ортақ мүдделерді қамтамасыз ете алады.

Штейннің бірнеше идеяларын таптық қайшылықтан тыс “өлеуметтік монархия” ретіндегі Герман империясының алологиясы үшін пруссиялық канцлер Бисмарк және өзге саясаткерлер қолдады.

13.5. XIX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында либералдар буржуазиялық төртінші (және меншік, кәсіпкерлік еркіндігі, боскелестік және т.б.) дәріптегі жатқан туста Батыс Еуропада бұл төртінші аяусыз сығана алып, қанаушылықтан құтқаратын оған жобаларын ұсына алмай ілімдер де пайда болды. Капиталистік оған кайшылықтарын ашып өлеуметтік теңдікке, еділеттілік пен еркіндікке негізделген қоғам туралы ілімнің — утопиялық социализмнің классиктері қатарына Сен-Симон, Ш. Фурье және Р. Оуэн жатады.

Олардың барлығын еңбектің жалпыға ортақ міндеттілігі, өділетті бөлініс, коллективизм (ұжымшылдық), еркіндік, тулғаның үйлесімді дамуы идеялары біріктіреді. Бұл дәуірде пролетариат пен буржуазия арасында қатығыс өлі ұшығып шығуына

қоймаған болатын. Соі-тдыктан барлық утопистер еділепі қоғамды ешқандай олеумсгтік сілкіністерсіз және тап күресінсіз бейбіт жолмен орнатуға болады деп селді. Соньтмен қатар, олардың

жобалары-ща айырмашылықтар да бар. Ш. Фурье және Р. Оуэн жаңа қоғам “теменнен” бастап ұйымдасады және өзін-өзі басқаратын ендірістік бірліктерге (фаланга, қауым) негізделді деп санады. Сен-Симон “жоғарыдан” жоспарлы түрде бір орталықтан ұйымластыру принципін жақтады. Олардың меншікке де қатынасы ертүрлі болды. Р. Оуэн жеке меншікке түбірлі қарсы іліксе, Ш. Фурье де, Сен-Симон да жеке меншікті теріске айықарған жоқ.

Утопистер едерінің шығармаларында саясатқа, мемлекетке және құқыққа аз көңіл бөліп, мемлекеттік және саяси институттардың менін жете бағаламады. дегенмен олардың кезкарастарының жүйесін талдау өте қажет. Ойткені бұл қоғамдық және саяси-құқықтық ойдың кейінгі тағдырына орасал зор ықпал еткен XIX ғасырдағыт Европаның рухани өміріндегі аса маңызды құбылыстардың ерекшеліктерін толықтырақ айқындауға мүмкіндік береді.

Апри де Сен-Симонның (1760—1825) мемлекет және құқыққа кезкарасы оның тарихи прогресс концепциясымен анықталады. Оның пікірінше адамзат қоғамы бір кезеңнен екіншісіне өте отырып, өзін “алтын ғасырға” ұмғылады. Антикалық заман мен феодалдық дәуірді қамтытын теологиялық кезеңнің орнына метафизикалық кезең (буржуазиялық дүниетанымдардың орнау дәуірі) алмастырады. Оның артынан позитивті кезең келді:

“қоғамның басым бөлігін құрайтын адамдардың өмірін бақытты ететін, едерінің маңызды қажеттіліктерін өтеу үшін барлық мүмкіндіктерді беретін қоғамдық құрылыс орнайды. Егер бірінші кезеңде қоғамдағы үстемдік дін иелері мен феодалдардың қолында, екінші кезеңде заңгерлер мен метафизиктердің қолында болса, ал үшінші кезеңде ол ғалымдар мен өнеркәсіпшілердің қолында етеді. Қоғамдық дамудың қозғаушы күші ретінде адамгершілік пен білімнің прогресі аталады.

Тарихтың позитивті кезеңіне индустриализм жүйесін (экономиканы талапты өнеркәсіпшілердің басқаруы) енгізу достүрлі мемлекеттік-құқықтық нысанға қарай бузуды қажет етеді. Монарх институты, өкімет (министрліктер) және өкілдік мекемелер сакталады. Бірақ, бүкіл зайырлы бөлік жаңадан құрылған парламент — өнеркәсіпшілер Кеңесіне шөғырланады. Сен-Симонның пікірінше, жеке меншікті қатынастар индустриализм жүйесімен толық сыйхса алады. Бірақ, Сен-Симон тек өнеркәсіпшілер тобының ғана емес, бүкіл халықтың экономикалық мүддесінің жақтаушысы болды. Егер Сен-Симон адамзат қауымдасығының жаңа принциптерінің бекітілуіндегі маңызды мәселелерге байланысты бөліктің болуын мойындамағандықтан келсе француз социалисі — Шарль Фурье (1772— 1837) бұл мәселелер мүлдем қызықтырмады. Саясат пен саяси өрнек оған өте маңызды болып көрінді.

Ш.Фурье төрт қозғалыстың (материалдық, органикалық, жануарлық және өлеуметтік) ұқсастығын және олардың негізі — “тартылыстың жалпы негізгі заңдылығын” таптым деп есептеді. Қоғамда бұл үш-іверсалды заңдылық адамдардың ортақ қызығушылықтарының ойыны арқылы өрнектеледі. Осы қызығушылықтарды тауып, сипаттап жіктеу жаңа өлеуметтік тәртіптерді енгізуді қамтамасыз етуге қабілетті оқтайлы құралды табу, қазіргі қоғамды радикалды түзетудің жалғыз жолын білдіреді. Тарихтың үдемелі дамуы ол қоғамның келуіне жақындатады.

Адамдардың бақытты және үйлесімді өмір сүруін ежелгі оркенистік қажетті алғышарттары (материалдық, өлеуметтік-моральді, рухани) дайын болғанымен, XIX ғасырдың басында ол оркенистік кері қарай жүрді. Буржуазиялық қоғамның құрылысын аяусыз сынға ала отырып, Фурье онан қорықпайтын тәсілдерін анықтауға тырысады. XVIII ғасырдың соңында француз төңкерісінде пайдаланылған саяси тәсілдер өзін ақтамағандықтан, оны толық теріске шығарады. Халықтың қазіргі бейшара қалпы қоғамның негізін өзгерту үшін

елеуметтік топтардың (меншік иелері мен пролетарийлер, еркін кәсіп иелері, жұмысшылар мен егіншілер және т.б.) екілдерінен тұратын ендірістік-тұтынушы бірлестіктері — ассоциациялар құрағанда ғана жойылады. Ассоциациялық құрылымның, яғни “жаңа шаруашылық және социалдық өлшемнің бастапқы ұйымдары фалангалар болады. Бірбіріне тәуелсіз, ұйымдасуы бірдей фалангалардың торабы (еркайсысы шамамен 1600 адамнан тұратын) бүкіл елдерді, құрылымдарды, бүкіл жер шарын қамтитын болады. Фалангалар ешқандай орталық билік жүйесімен байланыспайды. Ш. Фурьердің мұндай көзқарасы Жаңа замандағы саяси дамудың объективті үрдістерімен мүлдем сәйкес келмеді.

Ірі ағылшын социалисті Роберт Оуэн (1771—1858) өнеркәсіптік төңкеріс және оның салдарынан туған таптың қатығыстар дәуірінде өмір сүрді. Бұл оның реформаторлық кезеңіне ықпал етті.

Оның көзқарастар жүйесіндегі негізгі орындар адамдардың мінез-құлқы туралы ілім алады. Оуэннің пікірінше, адамның мінез-құлқы индивидуальді табиғи ұйымдасуы мен оны қоршаған

210

ортаның өзара әрекетінің нәтижесі болып табылады. Бүтіндей қоғамдық топтардың Мінез-құлқы да осылайша сыртқы ортаның ықпалымен Қалыптасады. Р. Оуэн өзінің ұсынған адам мінез-құлқы туралы ілімі Адамдарға өділеп құрылған қоғамға қарай жөн сілтейді деп сенді.

Өмірде орын алған капиталистік қатынастар сыртқы ортаның факторы ретінде қазіргі адам өміріндегі қараңғылық, Надандық, зулық, мейкілдік сияқты барлық қуәнарлықтар ушы жауапты. Бүкіл елеуметтік құрылымдардың негізгі кезі — жек меншік. Р. Оуэн Сен-Симон мен Фурьерге қарағанда жек меншіктің Қатынастар Құрылымына батыл қарсы шықты.

Сол замандағы елеулі экономикалық теріптерді сынай отырып, Р. Оуэн капитализмдегі өндіріс құрылымын, ірі өнеркәсіптің өсуі, ғылымның білімнің дамуы табиғат заңдылығына сай “неғұрлым жоғары құрылымның қажеттілігін тудырады деп сенді. Ол ең алдымен адамдардың санасындағы Революциядан үміттенді. Әртүрлі елеуметтік топ екілдерінің ізгі еркімсіз реформаторлық әрекетінің нәтижесінде, Оуэн бойынша, “ақыл-ақыл, байлық пен бағыттың игі жүйесі”, “Қоғамдық Мәнінің пен кооперация тұтастығының” жүйесі, “жаңа адамгершілік өлемі” орнайды.

Бұл жаңа құрылымның бірлігі, “молекуласы” өзін-өзі қамтамасыз ететін коммуна, “қауымдастық қыстағы”. “Қауымдастық қыстақтары” ұлттық ауылдағы федерацияға (державаларға) бірігеді, ал кейінірек халықаралық деңгейде тұтастанады. Бірнеше жылдардың барысында ол бүкіл планетаға таралып, жер шарының барлық түйірінде адамдардың барлығына бірдей жиналып, басқарудың біртұтас тәртібі қызмет етеді. Жердің тұрғындары біртұтас отбасына айналады. Коммуналар (мушелерінің саны 300-ден 3000 мыңға дейін) тек қоғамдық меншіктің, коллективтік еңбектің негізінде әрекет етеді, барлығының құрылымдары мен мүшелері тең болады. Коммуна мүшелері арасында шынайы өзара көмек қатынасы орнайды, аурулар, Мүгедектер, кәрілер ортақ қамқорлықта алынады, жеткіншектерді оқыту мен тәрбиелеудің рационалды және гумандық жүйесі енгізіледі. Одет-тер біріншілік ізгілікті болады және марапатқа мен жазалау қажеттілігі жойылады.

XIX ғасырдың 30—40 жылдары Батыс Еуропада рухани Өмірдегі революциялық Опыт коммунизм концепциялары да бой көрсетті. Джеймс Брайен О. Брайен (Англия), Огюст

Бланки және Теодор Дезам (Франция), Вильгельм Вейтлинг (Германия) және Озгелері жұмысшы табы атынан қоғамды түбірімен қайта құруды талап етті. Олардың саяси бағдарламаларына Г. Бабуздің революциялық дәстүрлері және А. Сен-Симон, Ш.

Фурье, Р. Оуэядердің утопиялық социализмі араласқан күйіде көрінді. Бұл концепцияларда ұшырасатын социалистік революцияның іажеттігі, жұмысшы табының саяси үстемдігі сияқты идеялар кейінірек К. Маркстің мемлекет және құқық туралы тарихи-материалистік ілімінің негізгі өзегі құрады.

13.6. “Всуметтік физика” немесе “элеумстан” деген ағарымен де белгілі позитивті (іалыпты) философияның негізін қалаушы Огюст Конт (1798—1857) Францияда туып өсті. Оның алты томдық “Позитивті философия курсы” және төрт томдық “Позитивті саясат жүйесі” еңбектерінде негізі қаланған жаңа ілімінің қалыптасуына Тюрго, Коилорсе және Сен-Симон сияқты ойшылдардың идеялары ықпал етті. Позитивизмнің қалыптасуына Еуропада ХҮІІ ғасырдың екінші жартысынан басталған ғылыми төңкерісте есерін тигізді. Бұл кезде жаратылыстану математикалық негізге сүйенетін және ендіріске еңеуір ықпал ететін дербес және бәседелді интеллигенттік қызмет саласына айналды. Физиканың, химияның, механиканың, биологияның дамуы барлық ғылымдардың философиямен байланысы және адамдардың шаруашылық, қоғамдық өрнегіне олардың жалпы қызығушылығын қозғалдырды.

О. Конттың “позитивті философиясының” “түпкі қағида” — ғылымға нақты айналысудың маңызын зерттеумен танып-танып отыру болды. Осы қағидаға сүйене отырып, О. Конт болмыстың мәңгілігі туралы ілім “метафизиканы” теріске шығарды. Позитивизм жаратылыстану ғылымдарының жетістіктеріне сүйенеді. Конттың пікірінше, жаратылыстану ғылымы екі элементтен: біріншіден айналысудың, екіншіден

айналысудың арасындағы өзара байланыстарды анықтаудан, заңдарды қалыптастырудан тұрады. Айналысудың танып-танып отыруы арқылы бекітіледі, ал заңдар айналысудың индустриялық өміріне қорытындылау арқылы анықталады.

Жаратылыстану ғылымдарының тәсілдері қоғамды танып-танып отыру үшін де қолданылады. О. Конт қоғам туралы жаңа ғылым — элементарлық құрылымды ұсынды. Элементарлық оның негізгі белгісіне белгілі: қоғамдық, ұйымдардың өміріне сәйкес шарттарын зерттей

тін статика және Жогамдық. Құбылыстың дамуын, адамзат қоғамының Прогрестің зерпеліні динамика.

Конт қоғам эволюциясының негізін адамдардың қарқын

ды өзгерістерден қарастырады. Оның қоғам дамуының

III кезеңі (теологиялық метафизикалық ЖОНС ПОЗИТИВТІ) туралы ілімі негізінен Сен-Симонтың концепциясына қайталайды. Теологиялық кезең (1300 жылға дейін СОЗЫҚТЫ) барлық құбылыстарды табиғаттан тыс күштердің өрнегінің салдары деп қарастырумен сипатталса, метафизикалық кезең (1300 жылдан 1800 жылға дейін, Реформацияның Ағартушылықтың Революциясы Камтидің) тәжірибесіне тыс орналасқан “Түпсіз”, “субстанция”, “Өзіңдік зат”, “абсолюттік рух”, “материя” деген сияқты ойдан шығарылған ұғымдармен айналысуда. Ушінші, позитивті кезеңде, “адамзаттың ақыл-ойы БОЛМЫСТЫҚ шығу тегі мен мақсатын және құбылыстардың ілкі себептерін зерттеуден бас тартпай” да, “ертүрлі жеке құбылыстардың арасындағы байланыстарды бекітуді” шектеледі.

Саясат саласында теологиялық кезеңде монархиялық теориялар, метафизикалық кезеңде республикалық концепциялар табиғи құқық, қоғамдық шарт туралы ілімдер басым болып келсе, жаңа позитивті саясаттың ғылымға негізделді. Теологиялық дәуірге өскери типтегі қоғам сәйкес, метафизикалық дәуірде Индивидуализм либерализм және демократия пайда болады. Ал ПОЗИТИВТІ кезеңде ескери типке қарсы Қойылатын өнеркәсіптік Түпсіз Қоғам Қалыптасады.

Жетілген Мемлекеті Конт социократия деп атайды, бұл қоғамдық ынтымақтастық пен Үйлесімділік негізделді. Бүтіндей органикалық тұтастық ретінде көрінетін қоғамда ербір Индивид бүтінді болігі Реті-ше белгілі бір Функцияларды атқарады.

О. Конт қоғамдағы топтарды мойындайды тап құрамына теріс қарап ұстанып, оларды ынтымдаспайша шақырады. Қоғамға ПОЗИТИВТІ принциптер енуінің Негізінде ол “анархиялық республикадан» да, “реакциялық аристократиядан» да арылады. Қоғамдағы ыштымақтасатын қатып қамтамасыз ету үшін позитивті саясат озынызын орындау құқығынан озге құқықты мойындамайды Қоғамның барлық Мүхтәсілері белгілі бір қоғамдық Қызметтер атқаруы тиіс. Методтің өзі де Қоғамдық функция болып табылады. Қалталға, меншікке ие болу қоғамды турғыда пайдалы ден салалды.

Конт жаңа бүкілөлеңшік позитивті діннің жобасын жасайды. Бул дін бойынша ТуТүлудің Обьектісі кудай емес, адамзат;

позитивті дін ТСОЛОГИЯНЫ (дінтану) өлеуметтанумен (қоғам туралы ғылым), ал теократияны социократиямен алмастырады. Позитивті діннің абыздары — ғалымдар мен артистер (ақыл мен сезімнің бірлестігі). Ол жылдың ербір айы мен аптасы “позитивтік еуелиелер” қатарына жататын ұлы адамдарға арналған күнтізбе де жасады.

Позитивті кезеңге қошу үшін Конт Парижде ортурлі елдер мен ғылымдардың өкілдері болып табылатын отыз ғалымнан Қуралған рухани өкімет (“Батыстың позитивті Комитеті”) құрмақшы да болды. Позитивті кезеңге ету барысында пролетариат диктатурасын орнату жоспарланды. Пролетариат диктатурасы бүкіл өлеуметтік топтарды ПОЗИТИВТІ рухта қайта тарбиелеп болғап соң, қоғам социократияға қайта ұйымдасады. Ақыр аяғында бүкіл адамзат 500 социократия құрып, астанасы Парижде болатын бүкіл өлемдік федерацияға бірігеді. Сонда Қоғамның принципі, негізі мен мақсаты толық жүзеге асады: “сүйсіпентілік — принцип ретінде, тәртіп — негіз ретінде, прогресс — мақсат ретінде”.

Позитивті дін Конттың тірі кезінде-ақ теріске шығарылса (“ақылдан адасуға абылық”), ал оның философиялық ілімі феноменализм, агностицизм, релятивизм, прагматизм, субъективті цеализм және т.б. түрінде сығна ұшырады. Ағайда Конт саяси партиялар мен букаралық қозғалыстардың идеялық негізі бола алатындай саяси-құқықтық бағдарлама құра алмағанымен, оның позитивизмінің философиялық идеялары кеңінен таралды. Оғуст Коңгтың теориялық ізденістері философия мен жаратылыстанымдық және қоғамдық ғылымдар методологиясындағы дамуына ықпал етті, тігіті өз заманында өдебиет пен өнерге де өсерін тигізді. Герберт Спенсердің, Эмиль Дюгидің, Леон Дюганьың, Максим Ковалевскийдің, Макс Вебердің өлеуметтанымдық теориялары Конт философиясының ықпалымен қалыптасты. Құрылымдық заңгерлік позитивизм (К. Бергбом) де өз бастауын позитивизм философиясынан алады.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиришинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Саясаттану антологиясы. Алматы; Санат, Т. 4. 2006

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

14 -тақырып. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Европадағы саяси-құқықтық ой

Түйінді сөздер: органикалық теория, заратуштра, фашизм, корль.

Негізгі сұрақтар:

- 14.1. XIX ғасырдың екінші жартысындағы саяси және құқықтық идеологияның негізгі белгілері мен басты бағыттары.
- 14.2. Заңгерлік позитивизм.
- 14.3. Р Иерингтің құқық және мемлекет туралы ілімі.
- 14.4. Г. Спенсердің әлеуметтануындағы мемлекет және құқық мәселелері.
- 14.5. Ф. Ницшенің саяси-құқықтық ілімі.
- 14.6. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы Ресейдегі саяси-құқықтық ілімдер

Тезис:

14.1. Аталмыш кезеңнің бірқатар өзіндік ерекшеліктері бозиды. Европаның кептеген елдерінде капиталистік қатынастар толық орнықты. Капиталистік тиарықтық экономиканың инфра— структурасы онан ері күрделеніп дами түсті. Бірте-бірте демократияландырудың нәтижесінде турғылықты халықтың басым бөлігінің саяси процестерге қатысуын қамтамасыз ететін институттар емірге енді. Жеке тұлғаның саяси және олсумеггік құқықтарын кеңейту, жалпыға бірдей сайлау құқығын бекіту үшін күш салған қозғалыстар нығайып, бірқатар табыстарға жетті. Коғамды аренаға дербес саяси күш ретінде өзінің кесіподақтарыш, партияларын, баспасөзін қалыптастырып, өзінің топтың мүддесін белсенді түрде қорғауға ұмтылған пролетариат шықты.

Идеологиялық, күрестігі қарама-қайшылық ендігі жерде феодалдық-монархиялық режим мен буржуазиялық құрылымдар арасында емес, соңғылары мен социалистік өзгерістердің жақтаушылары арасында ербіді. Сонымен бірге, бұл кезеңдегі саяси-құқықтық кезеңдердің қамту аумағы өзінің әр алуандылығымен де ерекшеленді, яғни либерал-демократиялық, кезеңдерден элитарлық, авторитарлық және т.б. қозғалыстарға дейін кеңейді.

XVIII ғасырдан бастап қалған адамзат дамуының үде— мелі қозғалысы, ерекшелігі менің деңгейінен занды түрде оның жоғарғы нысанына өту туралы прогресс идеялары онан өрі жалтасын тапты. Елемнің рационалистік құрылымы адамзат ақыл-ойының күдірсттілігі сияқты рационализм рухындағы көп-ідіргілер Ағартушылық ғасырынан жалғасқан достур ретінде қорғалып-құлық, ғылымдардың он бойына толығымен енді. XIX ғасырдың екінші жартысында позитивизм ықпалды интеллектуалды қозғалыс ретінде кеңінен таралды. Бұл қозғалыс ендіргіш күштердің, техникалық білімдердің, табиғат пен қоғам туралы ғылымдардың дамуынан туындайтын мәселелерді осы уақытқа дейін үстемдік етіп келген спекулятивті философиялық жүйелердің шеше алмауынан туындады. Позитивистер “математикалық құрылымдарды” (достурлі философияны, идеологияны және т.б.) алып тастап, тек нақты эмпирикалық материалдарды ғана зерттеумен айналысуды насихаттады. Олар қоғамдық ғылымдарды, оның ішінде мемлекет, саясат және құқық туралы ілімдерді де жаратылыстанымдық қылымдар сияқты “жалаң” айғақтармен құруға болады деп санады.

Бұл кезеңде жаратылыстанымдық ғылымдардың әлеуметтік ғылымдарға ықпалы күшейе түсті. Бұрынғы физика—математикалық циклдегі пәндердің басымдылығы кейінгі ғылымдармен, етсі биологияның есері күшейе түсті. Әсіресе дарвинизмнің эво—

люциялық теориясы кеңінен таралып, қоғамдық ойда организм идеялары үстемдікке ие бола бастады. Қонне механицизм ортурлі олсумегтік объектілерді машина, турактыг агрегат ретінде карастырса, органицизм оларды белгілі өмірлік циклдсрі мен қызметтері бар тутастай динамикалық өзгермелі және дамудагы курыЛЫМ ретінде пайым, дауга, талдауга мүмкіндік береді.

XIX ғасырдың екінші жартысындагы интеллектуалдық өмір— дің кескін келбетін есіресе, осы ғасырдың соңғы өкілдері— тарында срекше күшейе түскен иррационализмнің беделі, діни философиялық және діни-саяси доктриналардың таралуы, тарихи пессимизмнің негізделуі, ұлтшылдықтың белең алуы және т.б. кубылыстар толықтыра түседі.

14.2. Буржуазиялық юриспруденцияда заңгерлік позитивизм үстем бағыт болды. Бул бағыттың негізін қалаушы утилитаризмді ұстанған ағылшын құқықтанушысы Джон Остин (1790—1859) болды. Бентам сияқты Остин де өзінің екі томдық “Заңгерлік туралы дерістер” еңбегінде заңгерлікті саяси экономиядан еш кем түспейтін ғылымға айналдыруға ұмтылды. Ол утилитаризмнің негізгі принциптеріне сүйене отырып, адамның адамгершілік сезімдеріне негізделген этиканың теріске шығарды, өйткені бул тосіл қайырымдылық ғын зулымдық туралы пікірге рационалдық негіз бола алмайды. Ол мораль туралы бентамдық, түсініктерді Гоббстың ілімімен жақындастырып байланыстырды.

216

Остиннің заңгерлік позитивизм ілімі бойынша, құқық өзінің кең мағынасында саналы адамдар билік жүргізетін саналы адамдардың бскіткен жүріс-тұрыс ережелері. Бул қудайдың (қудіретгі құқық.) және адамдардың солар үшін (позитивті құқық) бскіткен заңдары. Соңғылардың арасында позитивті - құқық жатпайтын, сәтмеі-шік билікпен емес, адамдардың қоғамдық пікірімен бекітілген ережелер де кездеседі, олар — халықаралық құқық, сен және абырой заңдылықтары. Халықаралық құқықта позитивті құқықтың белгісі жоқ, себебі ойда егеменнің (сувереннің) пермсі жоқ. Бір егеменге бағынбаған мемлекеттердің жүйесі — бул саяси емес, табиғи құқық. Сондықтан халықаралық құқықтың нормалары құқықтық (саяси) сипағағыт санкциялармен қамтылмайды. Остин қоғамдық пікір бекіткен ережелерді құқық деп атамай “позитивті мораль” деп атағанды жөн қореді.

Остиннің пайымдауынша, егемендік бұл ешқандай сыртқы шектеулермен байланысты емес және өз-өзіне қойған шектеулерден кез-келген уақытта бас тарту алады. Оны тек позитивті мораль тежеп қалуы мүмкін. Тиістілік пен менділіктің (позитивті құқық және дін, мораль) арақатынасы мәселесі юриспруденцияның шеңберінен тыс және позитивті құқықтың өзі-өзіне аумағына жатады. Ал оның жақсы не жамандығын бағалау этика мен заңгерлік ғылымдардың арасындағыт пендердің үлесіне тиеді. Субъективті ұқық та егеменнің еркінен туындайды. Тұлға құқықтарының негізсудің табиғи-құқықтық қырларын Оствя толығымен теріске шығарады.

Сот шешімін Остин оның ,тісіз келісімінің негізінде атқарылғандықтан, позитивті құқықтың бөлігі ретінде қарастырады. Эдет-ғұрыптар заң шығарушы немесе сот оларды құқықтық нормалар ретінде бекіткенде ғана заң күшіне енді. Бул ереже ғалымдардың пікірі мен жеке заңгерлердің практикасына да қатысты. Бентаммен салыстырғанда, Остин құқық статусының тольж еместігі сот ісіндегі құқықтық шығармашылықты қажет етсді деп есептеді. Прецеденттер жүйесінен туындайтын бул олқылықтардан қутылудың құралын ол да Бентам сияқты кодификациядағ қорді.

Остиннің құқық жүйесіне деген кезқарасты өзінің оқшаулығымен срекшленеді. Бентамның кейбір идеяларын қолдай отырып ол адамзат ерекетінің рет-геушісі ретіндегі құқықтың ақырғы мақсаты — жалпы игілік болғандықтан, құқықты жалпы (публичное) және жеке (частное) деп бөлуді қажет деп тусінді. Қорғалатын мүдделер принципіне орай адамзаттық және ҚЫЛМЫСТЫҚ құқық деп ажырату да дурыс емес. Нағыз айырмашылық

зиян атеккен тулғанын немесе мемлексітің қалауына санкция қолда— нудың бағыныштылығымен сипаггаладыт.

Ол жіктелістердің орна-та Остин куқықтың “жеке” және “загггай” деп беледі. “Затгай куқык” деген атау шарпы және тиімділігі үшін қолданылады. Оған жеке куқыктың курамьша кірмейтіннің бөрі енеді. Жеке куқык белгілі бір класс (категория) тул— галарының арпайыт куқыктарын, міндетгері мен мүмкіңдіктерін білдіреді. Жеке куқык үш бөлімнен турады: жеке өмір саласыт, саяси өмір саласыт, ерекше жағдайлар (шетелдіктер, куқыктық қабілеті жоқ тулғалар).

Остиннің куқык концепциясында егемен ұғымы негізгі орын алады. Балік, негізінен, турғытідардытң еде’ттегі бағыныштылығынан куралады. Халықтың егеменге қатысы дінмен, моральметә және куқыкпен ре-ггелсс, ап сгсмен дін және мораль нормаларымен гана санасады. Оның билігі ешқандай куқыктың піктеулерді білмейді.

Жоғары билік ұғымына келгенде, Остин Гоббстың достурін онан артыт жалғастырады. Егемендіктің шексіздігін сытнау, оның пікірінше, егеменнің абстрақтылығын егеменің биліктің курамдас бөліктерінің бірін курайтын биліктің пакты екілдерімен (мысалы, Англия королімен) шатастырудан туындайды. Остин егемендіктің нақты тасымалдаушысын анықтауға кел— генде қиналдыт, бірақ жоғары биліктің барынша шоғырлануына және орталық пен жергілікті жерлердің арасындағы қатынастардың атақ иерархиясын (сатысын) сақтауға ұмтылды.

Экономикалық либерализм достурін жалғастыра отырып, Остин езге утилитаризм идеологиясымен салыстырғанда, саяси демократиялық принциптерден алшақтандыт. Бул радикализмнен бас тартуы оның 1848 жылғы революцияға антидемократиялық кезектас устат-туытнан айқын аңғарылады. Оның заңгерлік позитивизм мектебіне қосқан үлесі — куқыктық теорияның догмалық категориялық аппаратын қалыптастырды. Оның методологиясыт, ұғымдар анықтамасы мен жүйесі, классификациясы елемдік юриспруденцияның қорына ет-тді. Остиннің кезектасуы осы бағыттың кептеген екілдеріне (К. Бэрр, А. Эмерсон, П. Лабанд және т.б.) және Англияның жалпы куқығының дамуына, отаршылдық заң шығарушылыққа ықпал етті.

14.3. Заңгерлік ПОЗИТИВИЗМ даму үстіндегі азаматтық қоғамның күнделікті куқыктық мүдделеріне сәйкес келгенін шешінісінен бірқатар Олсуменгік мәселелерді айтсе алмадыт. Азаматтық қоғамның қайшылықтары мен қайшылықтары, оның дамуы айқындалатын елеулілік Процессер, қоғам мен мемлекеттің араі атынасы сияқты мәселелер заңгерлік ПОЗИТИВИЗМнің назарынан тыс қалды. Формальды-догмалық Методология куқыктық мемлекетті негіздей аспады. Бірқатар заңгерлер мен мемлекеттанушылар өкілдік мемлекетті куқыктан езге сыртқы факторлардың кемсімен идеялогиялық турғыша негізсізге тырысты. Бул саяси-куқыктық теориялардың елеуліліктанулы, психологиялық және өзге концепциялармен біріктіруге өкелді.

Немістің белгілі заңгері Рудольф фон Иринг (1818—1892) елеуліліктанудың бірқатар идеяларын мемлекет және куқык туралы ілімде қолдануға ұмтылды. “Оз дамуының ертүрлі сатысындағыт рим куқығының рухы”, “Куқыктағыт максаты” және

“Куқык үшін күрес” сияқтыт еңбектері оны ксінен танымал етті.

XIX ғасырдың орта тасышан бастағы Иринг формальды-догмалық тәсілге негізделген “ұғымдар юриспруденциясының” орнына өмірлік күнделіліктерге, адамдардың нақты қатынастарына негізделген “мүдделер юриспруденциясын” қалыптастыруға кешеді. Ол куқыктың логикалық, тілді психологиялық қырларына да емес, оның елеулілік-прагматикалық утилитарлық қырларына басты назар аудара бастайды.

Ол өзінің қолданған куқык исп мемлекетті тану Методологиясында алдыңғыт орында айғақтарды сипаггауға, жіктеуге және талдауға беледі. Эмпирикалық Материалдардыт зерттеумен салыстырғанда, философиялық ұғымдармен амалдар жасау томенгі рөлге ие болады. Эмпирикалық материалдыт Иринг тарихи өлшемде де, қырылыңқы-функция

елшемде де жолданады. Куқықты ағзаға тенеі отырып, Иеринг оған табиғат оніміне тен барлық қасиеттерді береді — ор алуандытлытағыт тутастытк, ИнДИВидуатщыт, осу жене т.б. Куқықтың дамуы немесе есуі тарихылық тесілді қажет етеді, сондықтан да бул тесіл “Рим куқыттың рухы” еңбегінде негізделді. Оның үстіне ол органицизмнің қажеттілігін де былайша ескереді: “Врбір ағза екі қырыша зер-гтеледі — аНатомшілтык жене физиологиялық қырларынан

— біріншісі оның қурамдас бөліктері мен олардың бір-біріне қатынасын қамтыса, екіншісі оның қызметін қамтиды. Біз де куқықтың осы екі қырынан зерттемекпіз”. Кез-келген ағзадағы функциялар олардың мақпарының тасымалдаушылары болғандықтан, куқықтың қызметтері “Куқықтағы мақсат” еңбегінде ашылады. Мұнда “мақсат бүкіл куқықтың жаратушысы” деген ұстанымға сүйеніп, Куқықтың жал- ПЫ УҒЫМЫ МСН ШЫҒУ қоздері қарастырылады. КУКЫКТЫН мұндай ТДСОЛОГИЯЛЫК тусіндірмесі куқықты мақсат етуі субъект кім деген МеССЛСНі тудырады.

Иерингтің олеумспанымдық қозқарасқа басымдылық беруі оның куқықты қоғамның негізінен оқепіп Шығаруына көрсетіледі:

қоғам — бул ортақ мақсатқармасын біріккен адамдардың бірлескені оқекеті” Алайда Кез-КСЛСН қоғам емес, оқсүменік билігі бар МСМЛСКСТТік турғыша ұйымласқан қоғам ғана КуКЫКТЫ Тудырады: “Мемлекет — КУКЫКТЫН Жалғыз қайнар қозі”.

Иеринг куқықты мазмұны жағынан сипапайды, яғни бул олеуметтік озара оқекет субъектілерінің ортақ мүддесін. басқаша айтқанда бүтіндей қоғамның мүддесін білдіреді. Бірақ, куқықтың басты шарты — осы мүдделерді қорғаудағы мемлекеттің кепілдігі. Иеринг куқықтың мазмұнын былайша анықтайды:

“Куқық дегеніміз — сездің кең мағынасында сыртқы межбур етумен, яғни бөлікпен қамтамасыз етілетін қоғамның өмірлік шарғарының жынтығы”. Бул анықтама XIX ғасырдың алғашқы жартысында неміс куқықтануында үстемдік еткен куқықтың ерек теориясына соқы береді.

Куқық пен заңның арақатынасына Иеринг теориялық ай— ырмашылық бермейді. Бул жағдай мемлекет пен куқық арасындағы оның қозқарастарынан да аңғарылады. “Мемлекет — олеуметтік мүжібурлеуші ұйым” дей отырып, Иеринг бул ұйым куқықтың тудырып қана қоймай, оның өмір сүруін қамтамасыз етеді және басқарады, — дейді. куқықтың қамын ойлау — мемлекеттің ең маңызды міндеті. Куқық мемлекетке қарсы тұрмайды, оған бүтіндей бағынады: “Биліксіз куқық барлық пактылықтан айрылған бос дытбыс, еңкені тек билік қана куқықтың нормаларын өмірге енгізіп, куқықты куқық етеді. Ол ерксизгі қоғамда қатаң тұрақты тертіні исп оділептіліктің сақталуын жақтай отырып, “елем қуыреп кетсе де, оділептілік орнасын” деген мизантропиялық афоризмді “елем гулденуі үшін оділептілік орнасын” деген өмір сүйгіштік ұранмен алмастырады.

Иеринг органикалық елем болмысының универсалды (өмбебап) принципі ретіндегі қорсе оңтүстік Куқықтану саласына көзіреді. Бул кездері биологиядағы дарвиндік табиғат су -

тытталу теориясы, тарихнама мен олеуметтанудағы тап қорсеі идеялары қоғамдық ғылымдарда кеңінен таралған еді. Ол куқықтың қалыптасуы мен дамуын тіл эволюциясы сияқты бөйбіт процесс ретінде тусіндіруге тыттыскан куқықтың тарихи мектебімен (Савинь, Пухта) пікірталастырып “Куқық үшін қорсе” еңбегінде былай дейді: “Куқықтың өмірі — қорсе, халықтардың, мемлекеттік бөліктің, сөздердің, индивидтердің қорсеі”.

Иерингтің куқық үшін қорске шақыру ілімінен (“оз қуығыша қорсесу арқылы не боласың”) қорсеті идеалдандырып зорлық анологиясы, жауынгерлік рухты байқауға болады. Мұнан сол заматқа Герман империясының шекаралары кеңейту үшін Бисмарктың ұстанған “темір мен қан” саясатын қолдаған неміс буржуазиясының қозділуі аңғарылады.

Иеринпiк iлiмi буаржуазиялыгк куыктыкт ойдың дамуытна оз ыкпальгн тигiздi. XIX гасырдың скiяшi жартысында Европада Людвиг Гумпловичтiң (1838—1909) жене Георг Еллинектi (1851— 1911) саяси-куыктыкт концепциялары да белгiлi болды. Мемлекет исп куыкты тусiщiрудiң формальдыж-догматгытк. угыынаи бас тартып, оны социологиямен байланыстырган олардын саяси теориялык козкарастарында Иерингпен ортак тустары бар. Сондыктан оларга арнайы токталудың кажетi шамалы.

14.4. Олеуметтггт-ту гытлымының негiзiн калаушылардың бiрi

— агылшын ойшылты Герберт Спенсер (1820—1903) оз уакытында жуйелi турде бiлiм алмаганымен, оз бстiмсн орудың ноттiжесiнде ор алуан ГЫЛЫМ салаларыждагыт жетiк бiлiмiмен ерекшеленген. Осiресе ол биологиямен, психологиямен, этнографиямен, тарихпен терең айналысып, озiнiд олеуметтiк методологиялык iлiмiн калыптасггырды.

Спенсер Кон'гыц “уш кезең” заццтылығын жене оның жаца огатщыг куткен утопиялык ацсарын узiлдi-кесiлдi терiске Шыгарды. Когам, мемлекет жене олардың эволюциясының зацдылыктары туралы нагыз гылыми бiлiмiң саласыт ретiнде елеуметтанудың интерпретациялык (тусiцiрушiлiк) мумкiндiгiне сене отырып ол либералды рiщикализмдi жактагы, социализмдi сына- ды. Оп когам мен мемлскеттi оз уйтмдасуыг мсп кызметiндегi себеп-салдарлык ерекшелiегерi бар механизм ретiнде карастырган декарттык жене бэкоцды дестурдi бузып, оны эволюцияның жалпы зацы бойынша дамидын курделi агрегат, озii-щiк организм ретiяде карастырады. Бул методология елсумеггiк жене саяси зерттесулердiң даму багытындагыт мацызды озгерiс болды. Агылшын зерттеушiсi алгашкылардыт бiрi болыш когам мен организмдердi Курылымы жене дамуындагы уксастыктарды, айырмашылыктарды талдай отырып, биологияда саласыдагы аналогиялар мен терминдердi когамдык гылымдарда колданды. Осының нәтижесiнде органикалык омирдiн бiркатар заңдылыктары, мысалыт Карапайымнан курделiге ету (интеграция) бiртектiлiктернi эртектiлiкке кошу (дифференциация) косам мен мемлекеттiң дамуы мен кытэмстi стуниц заңдылыктарымен байланыстырылды.

Когамның омирiнде байкалатын оның курылымы мен функцияларының курделiлiгi жене осу процесстерiн немесе олардың жекелеген белiсгерiнi (элементарнi) дифференциациясын Спенсер ортурлi майда топтардың негурлым iрi жене курделi топка айналу процесi ретiнде карастырды. Ой “агрегаттар” деп атаган мундай “Кауымдасуык тапа тайпалар одагы, каламселiлер, империялар сиякты когамдык топтар мен бiрлестiктердi бiлдiрдi. Пайда болганнан кейiн бул бiрлестiктер (агрегаттар) бетен озгерiстердiң факторын бастан кешiредi олеуметтiк-топтык дифференциация, сцбек белiнiсi турiндегi Маман-дану, саяси билiк органдарының курылуы (реттеу жуйесi), соцай - ак егiншiлiктiк, колелердi (“коректеiу органдарының жуйесi) калыптасуы, арнаулы “белiс жуйесiнiн” (сауда, Транспорт жене езге Катинас Куралдары) пайда болуы.

Мемлекет пен саяси институттарды лайык боду тарихына карастыра отырып, Спенсер бастапкы саяси дифференциация еркеiсгер ойелдерге Катыстыт устем танка айналган кездегi отбасылык дифференциациядан келiп туындайды деп еегтейдi. Сонымен бiрге отбасылык тецсiздiкпен атар, еркектердiң оз iпiнде де дифференциация (отбасылык Кулдык) болыт, ескери баскыншылыктар мен тугкынга тусiрушiлiктi, к'лга айналган дардын саны артуыщы барысында саяси ортетсiлiк (дифференциация) калыптасады. Билеушiлер мен багывушылар арасындагы “саяси жiкгелiс” бiрте-бiрте курделiленiп олеуметтiк Эволюцияның жогары формасына етудi жалгастырады. Спенсердiң теориясы бойынша елеуметтiк уйымдасудың ескери типi осылайша пайда болады.

Оскери тилтегi мемлекеттiң негiзгi белгiлерiне мыналар жатады халык пен армия бiрiшгай Курылымды, бiр орталыкка багынган реттеу жуйесiнiң можбур бiрiктiруiн негiзiнде уйымдасады (“можбурлеулi кооперация”); когам организм сияктыт не-

гізгі жүйке орталығына бағынады және сатылыт (иерархиялы) негізде Құрылады; олеуметтік сатыдағы индивидтің орны оның статусымен анықталады; индивидтің емірі, еркіндігі, мәншігі қоғамға тисілі; мемлекет тыйымдармен қатар бұйрықтарды да бекітеді; мемлекеттік ұйымның құрамына кірмейтін одақтар мен бірлестіктерінің барлығын басып-жаншылады; өзге қоғамдардан тоуелсіз емір сүруге қажетті нәрсенің барлығы мүмкіндігінше ондіріледі; қоғам мүшелерінің рухани қасиеттері ішінен бағырлық, сол қоғамға деген адалдық, тиянақтылық, беделге деген соқыр сенім жоғары бағаланады.

Қоғамлық келсі типін Спенсер енеркөсіптік (индустриалдық) тип деп атайды. Әлеуметтік ұйымдасудың бұл типіне межбурлеуші емес, ерікті кооперация, КОЛОНСР мен сауда еркіндігі, жеке МСНШІҚҚС ҚОЛ СУҚПУШЫЛЫҚ және жәке тұлға еркіндігі, саяси институттардың өкілеттік сипаты, биліктің орталықсыздай-шырылуы және әртүрлі әлеуметтік мүдделерді өтеу мен келісіру тәсілдерін Қамтамасыз ету және т.б. белгілер тән. Мемлекеттік лауазымдарды мұралаудың, сословиелік кедергілердің жоюылған жағдайындағы енеркөсіптік бескелестік (“емір сүру үшін бейбіт күрес”) маңызды рөл атқарады.

Қоғамның ескери типінен енеркөсіп типіне өтуін Г. Спенсер жалпы әлеуметтік-саяси эволюцияның заңдылығын реттейтін тәсілдерді бұл замандағы иерархия мен ескери күшке сүйенген феодалдық құрылыстан тауар алмасу мен еңбек бөлінісіне негізделген, илдиВндтердің жеке құқықтары мен еркіндіктері бағаланатын қоғамға тарихи күшу процесімен сәйкес келді. Кейірек, XX ғасырда Спенсердің бұл сипаттамалары өлсуметтанудағы “и-адустиралды концепциясында (Р. Арон және өзгелері) кек қолданыс тапты. Спенсердің өзі “енеркөсіптік мемлекет” концепциясының нобайын О. Конгтың саяси философиясынан алған болатын. Бірақ бұл концепция Қош-ғың ілімінде жетілдірілмеген және нақтылықтан алшақтау утопиялық, сарында болды.

Өзінің “Әлеуметтану принциптері” (1898) еңбегінде Спенсер сол заманғы қоғамның социалистік өзгерістерінің болашақ. нәтижелеріне қатысты өзінің әлеуметтанулық болжам айтады. Капиталистік бескелестік жағдайындағы қоғамдық болмыстың ауырлықтары мен зиянкестілігін және жаңы тұтыныс идеясының тартымдылығын мойындай отырып Спенсер, сонымен бірге социализм оны шешудің орнына онан да ауыр қиындатқар тугызады деп пайымдады. Жеке мүдделерді қоғамдық мүдделерге

бағындыру және еңбекті қоғамдық ұйымдастыру, өзі-өзіне тәуелсіз, мемлекеттік мүжбурлеуші белсенділігін кеңейтеді, бюрократия мен оның билік өкілеттілігін өсіреді. Бюрократия шоғырланып өз билігін нығайтқан соң, еңбекші қауымының мойнындағы жаңа аристократияға айналады. Мемлекет те, тап та жоюылмайды, оның орнына еңбекшілерді қанау өсебіяел өмір сүретін жаңасы лайда болады. Социализм іске асса, тек мемлекеттік бюрократиялық. социализм ғана жүзеге асады. Спенсердің бұл болжамдары мен қорықалдығы жиырмасыншы ғасырдағы тоталитарлық мемлекеттерде толығымен ақталды.

Әлеуметтік-саяси тарихлама Герберт Спенсерді біртұтас индустриалдық қоғам тарихымен қатар, ХІХ— ХХ ғасырлардың әлеуметтік философиясындағы социал-дарвинизм бағытының да идеялық негізін қалаушылардың санатына жатқызады, Методология саласында оның идеяларын құрылымдық-функционалдық талдау (Т. Парсонс) және культурантропологиялық мектептер мұраланды.

14.5. Философиялық және құқықтық ойдың тарихындағы ұлы ойшылдардың бірі — атакты неміс философы, имморалист және иррационалист Фридрих Вильгельм Ницше (1844—1900). Саясат, мемлекет және құқық, мәселелері оның еңбектерінде мө— ральмен байланысты қарастырылады: Грск мемлекеті, “Билікке деген сүйіс”, “Заратустра осылай деген”, “айырымдылық пен зұлымдықтың аргы жағында”, “Моральдың шығу тегі”, “Антихрист— тианин” және т.б.

Ницшенің концепциясы бойынша, мемлекет, құқық, заң шығарушылық, саясат өзінің ауқымы жағынан қаршытық сипатқа ие күштер мен ерікгер күресінің керінісін білдіретін мәдениеттің қызметтік құралдары болып табылады. Оның іліміндегі “билікке деген ерік”

уғытмы “билікті керсету мен қолдалуға дегел тойымсыз ұмтылысты, бәллікті шығармашылық инстинкт ретінде пайдалануды” білдіреді. Жігерді жинатау мсп билікті артғыруға деген ерік’гі ол барлық құбылыстарға, оның ішінде елеуместік және саяси-қуқыжтық құбылыстарға да тен қасист деп түсіндіреді. Билікке деген срік бул аффектің турпайы формасы емес, ол “пормелділік аффеісігі”, Нішшенің бүкіл ілімі осы ұғымның тецірегінен ербиді.

“Ескі қудпытастардыт қиратып”, “бүкіл қундыхлықтарды қай— та бағалай” отырыл, Ніцше мынадай идеялар ұсынады: “мораль— дық қулдытлықтардың” орнына — тек натуралдыт қундытлықтар,

“олсуметғанудытц” орнына — ұстемдіктің нысандарыт мен ұлгілері туралыт ілім, “қоғамның” орнытна — модели келтен, “таным теориясының” орнышна — аффектілер туралыт иррационалістік ілім, метафизика мен діннің орнытна — мецгі айналытм ілімін ұсылады. дамудың прогрестік түсінігін ол қате дел есептеді.

Ніцше ойынша басты ұндыль — адам оз бойына игере алатын биліктің барылша жоғарыт молшері. Адамзат мақсат емес, қуғал ғана. Тек санаулы тулғалар ғала (Цезарь, Наполеон сияқты) оздерінің қытсқа ғұмырығцда нр алуан еріктердің бәллік ұтлін қурсінің мені мсн мақсаты бола алды.

Бүкіл елеуместік-саяси тарихтыт Ніцше билікке деген екі ержтгің қуресі ретіцце сипаттайды — қуштілердің ерю (жоғары, аристократиялық турлер) және елсіздердің еркі (буқара, қулдар, тобыр). Билікке деген аристократытк (бекзатгыж) ерік — бул осу инстинюгі, еміргс деген срік, ап билікке деген қулдық ерік — қуырсу инстинкті, елімге деген ерік. Аристократтардың бәллігі жоғары моденистке жетелесе, “тобырдың” ұстемдігі модениеттің оі-’ін айналыртып нигллизм мен декаденске оксідсі. Мораль — қулдардың билеушілерге қарсыт қуралы, елсіздердің қуштілерге қарсы адамгершілік қондытргытларыт, “қара тобытдытц “ жоғарыт турлерге ұстемдігін ақтауы. Соцғы мыщжылдықтардағы адамзат тарихын Ніцше қуатғы емірлік бастаулардыт, табиғи инстинктердің дін мен мораль са.тцарытнал бірте-бірте сену процесі ретінде бағалап, елсіздердің қалың тобыры ақытр соңында саны аз қуштілерден басытм түсті ден сипаті-айды. Алайда, моцгі айналым идеясына сойкес, жаца аристократиялық қурьтлытс Қайта орнауы да мүмкіл.

- Мемлекеттің шытгу тегі мел ролі туралы ор алуан концепцияларды теріске шығара отырып, Ніцше аристократиялық зстетизмнің ғаламдық келешегіне сенім артып, модениет пел дарыжды мемлекеттен де, саясаттан да жоғары қояды. Ол эстатист (мемлекеттілікті жатауылы) емес, элтист (салаулы аристократияның билігін жақтаушыт). Оп мемлекет пен саясатғы олар аристократиялық, модениет пен дарыщыттылықа қытэмет еткен жағдайда ғала Қуптайды.

Модениет пен мемлекет арасындағы антагонизіці Ніцшенің мынадай создерінен ангаруға болады: “мемлекет — тулғаларды озара қ.орғау үшін ақытлімсн қурылған ұытм, егер оның шектен тыс жетілдірсе, онда ол ақырылда тулғаның езін олсі

ретеді және тіті жоядыИ, яғни мемлекеттің тупкі мақсаты түбірімен қайтып келуі

Ніцше мемлекеттіліктің негізгі екі тигіін ажыратады — аристократиялық және демократиялық. Аристократиялық мемлекеттер жоғары моденист пен адамдардың қушті типтерінің бәсігі болса, демократия мемлекеттің бузылған формасы Ніцше халық егемсінділігінің еясығның бітісісіс Қарсыласы.

Мемлекет релінің темендеуі теңдестірілу ескеріп және алыс қалыптасу мемлекеттің жойылу мүмкіндігін пайымдай оты— рып Ніцше, оның орнына бей-берекетсіздік емес, мемлекетсіздік озге мақсатғы түрде жетілдірілген мекеме орнауы мүмкін ден есепсіді. Ніцшенің жоғары адам туралы Заратустра атымен айтқан уағыздары сырттай анархиялық ұран сияқты болып қорынғанмен, ол жаңа Мемлекетсіздік емес, ең алдымен моральдық, мәдениетсіздік, қоғам мен мемлекетсіздік либералдық және демократиялық. концептіяларына қарсы бағытталған. Ол қазіргі қоғамды барлық қырынан озінің ұытты да откір тілімен түйсі отырып, адамзатты

жаңаша тербиелесу арқылы (жоғары адам идеясы) жаңа аристократиялық қоғамға жақындауға болады деп пайымдады. заратустраның антиэтатизмі тлсбсйлік қогцііліктің қолындағы азіргі мемлекетті аристократиялық тұрғыдан сынайды.

Оның пікірінше саясаттағы ең жақсы үлгісі маю 4 авсл Лиз М болып табылады. Ницше моральдан азат макиавеллилік саясат стандарттарының өмірге қайта енуін қалады.

Ницше Куқықтың аристократиялық қолындағы дамытады. Оның ілімінде, куқық, билікке деген сріктің рефлексі. Осы тұрғыдан ел табиғи-ЖУКЫҚТЫҚ доктриналардың тарихи прогрессивті түсіндірмелерінің орташа жорамалдарына, адамлар қарымқатынасындағы еркіндік пен теңдік идеяларына қарсы ІЫЫҒЫП, артықшылықтарды теңсіздікпен басып отыратын негіздейді.

Ницше куқық теңсіздігінің куқықтың жалпы өмір сүруінің шарты ретінде қарастырады. Куқық — бұл басып отыратын. Воппыстың әрбір түрінде өз басымдылығы болады. “ҚУКЫҚСЫЗДЫҚ. сәткілікпен теңсіз Куқықтарда емес, “куқық теңдігіне” ұмтылушылықта. еділдік, оның ішінде куқықтық еділдік адамдардың аристократиялық ұстанымға немесе оған қысым ететін тобыға жататындығына орай теңсіздік принципінен туындайды.

Ницшенің пікірінше, куқық — соғыстар мен жеңістердің нәтижесі. Ол ертедегі қоғамның “ҚУКЫҚ. инстинктпен” келіседі. Жәсілуші өз ой-сипат, балаларымен, бүкіл дүние мүлкімен

жәсілмен тесілі. Қуш — бірінші ҚУКЫҚ және ОНЫҢ негізінде иемдену, тартып алу, мажбурлеу қасиеттері бар”.

Неміс ойшылының айтуынша, қорғаныс қажеттілігінің ҚУКЫҚ сияқты, агрессия қажеттілігінің қуқықтың да мойындау керек. Соғыстағы жеңімпаздың қуқығы билікке деген орташа еріктердің күресін түйіндейді және аристократиялық қуқықтық тәртіптің негізін құрайды. Егер елінің шығу көзі жағынан қуқық соғыс қуқығы болса, ал ҚУКЫҚТЫҚ тәртіптер негізінде қалыптасқан қазіргі қуқық билікке деген орташа еріктер соғысының нәтижесі болып табылады, демек бұл күресуші күштердің келісімін білдіреді: “келісімсіз қуқық жоқ”. Бұл мағынада қуқық мойындалған билікті байқатады. Келісім қуқықтың сойкес біздің қарымқатынасымыз — бұл өзгелердің бізге қуқығы, ал біздің қуқығымыз — өзгелердің қуқығына қарама-қарсы, оны қорғайтын біздің күшіміздің үлесі.

Аристократиялық үлгілерден айну қуқық саласында да “қуқық” қуқықтық инстинктерді тобырлық инстинктерге айналдырып, декаданспен нигилизмге екеледі. Сол заманғы либералдық және демократиялық идеяларды, заңдар мен өкімдерді ел оқшау тұлғаларға қарсы бағытталған және орташа сарпағы адамдарға арналып есептелген “тобырлық заң шығарушылық” деп айтады.

Ол еуропалық мемлекеттердің сол замандағы саясатын өзара қырықса толы майда саясат ретінде барлық қуқықтарды аристократиялық қайта бағалау тұрғысынан теріске шығарады. Бисмарктың саясатын да ол шектеулі ұлттық сипаттағы ұзақ саясат қатарына жатқызады. Ницшенің боджауынша ұзақ саясаттың ұқықты өткі, келесі жиырма жылдық үлкен саясаттың — олардың ұстанымды ұлтын күрестің, бұрын-соңды болмаған соғыстардың ҚЫТЫҚ болады. Саясат ұқықтың тоңірегінде рухани соғыс болып, бұрынғы қоғамдағы жалған саяси құрылымдар жойылады. Болашақтың тағдырымен байланысты үлкен саясатты Ницше ОЗІНІ “жоғарғы адам” концепциясымен басталады деп санады.

Болашақ туралы кезектестіріп негіздей отырып Ницше Еуропадағы демократиялық қозғалыс елін жаңа қуқыққа дайындайтын адамдардың тілші тұлғалары және сояда оларды басқаратын “жоғарғы адам” типі пайда болады деп есептеді.

Ницше еуропалықтардың езімшіл этноцентризмін, олардың ұлттықлығы мен ұлттық шектеулігін ұлттың тыс элитизм, аристократиялық ынтымақтастық тұрғысынан сынайды. Оның жиі қолданатын “нәсіл” ұқымы ұлттық-этникалық емес, олардың саяси сипаттама,

яғни қушті несіл — бұл билік етушілердің срекше типі, аристократтар, елсіз несіл — өмірлік өлсіздер, еріксіз. Дер.

Бялікке деген ертурлі еріктердің меңгі курсі принципіне сүйене отырып, Ницше өзінің соғысқа деген қозғарасын дамытады. Ол Гераклит сияқты меңгі айналым ағымындағы курсінің барлығын соғыс пен атайды. Осындай философиялық-дунистанымлық мағынада ол бейбітшілікті теріске шығарып, соғысты мадақтайды. Соғысты метафизикалық тұрғыда ақтай отырып, Ницше оны өзінің жаңа жоғары мәдениетке деген үмітімен байланыстырады. “Қоғамға құлдық қалай керек болатыны сияқты, мемлекетке де соғыс солай қажет”. Ол соғыстың қызметіндегі мәдениетгі емес, аристократиялық мәдениеттің қызметіндегі соғысты жақтайды.

Ницше нағыз антисоциалист ретінде де танылады. Оның пікірінше, бүкіл еуропалық мәдениет біраздан бері құндылықтар дағдарысын бастан кешіріп, апатқа қарай бара жатыр. “Социализм — пен жазды ол, шыңдығында “қазіргі идеялар” пен олардың жасырын анархизмінің соғыс түтіжесі болып табылады. Ол революциялар мен каналушылардың қотерілістерін мәдениетке теңестіріп қауіп ретінде бағалайды. Ол бұқараның болашақтағы революциялық бас қетерулерін дел болжай отырып, ақырында меншік иелерінің социализмнен басым түсетініне сенді.

Социалистік идеяларды еткір сынай отырып Ницше оның тігтігі экспериментінің өзін қаламайды. “Шыңдығында, менің ойымша, пен жазды ол,— социалистік қоғамда өмір өзін-өзі теріске шығарады, өз тамырының езі кескі”. Социалистер құқықтан және сот төрелігінен, индивидуалдық ұмтылыс және басымдықтардан бас тартқышықтан, құқықтың өзін теріске шығарады, өйткені “жалпыға ортақ теңдікте құқықтың ешкімге де қажеті жоқ”. Социализм тусындағы болашақ заң шығарушылыққа қатысты ол былай дейді: “Егер олар (социалистер Б. С.) өздері заң шығаратын жағдайға жетсе, олар өздерін темір курсуға тыныш, қатаң төртілі талап етер еді — олар өздерін біледі, және өздері шығарған заңға саналы түрде бағынар еді!”

Ницше социалистердің мемлекетке деген қозғарасына қатысты да еткір сын айтады. Осыған байланысты социализм өмір

сүріл отырған бүкіл Мемлекет-герді жоюға тырыса отырып, өзі “өз қатаң терроризмнің көмегімен кездейсоқ және қысқа гат-іа өмір сүре алады”,— деді. Келе жатқан тоталитаризмнің қолбетін болжағандай, Ницше социализм барысында тулғаның жойылуына өткізгендіктен, оның қоғамдық одақ Муддесін қарай өзгертілетіні, барлық азаматтардың абсолюттік мәніне бағынатын режімінің орнайтынына жорамалдайды.

Ницшенің еңбектері ойшылдың өз өміріі-ше жұртшылыққа кең таныла қоймады. Бірақ оның тәжірибесінің кейінгі ықпалы Ницшенің үмітін ақтады: “Тек ертеңің арғы күн ғана маған тиесілі. Кейбіреулер елгеннен кейін туылады.”

Фашизм мен ұлтшыл-социализмнің идеологтары Ницшенің ілімін өз бағдарламаларына сай бұрмалап алды. Оның іттімінің бұқаралық қозғалысқа негізделген ұлтшыл-социализмнің идеологиясымен сәйкеспейтін жақтары (аристократизм, индивидуализм, ұлтшылдықты сынау және т.б.) назардан тыс қалдыра отырып олар Ницшенің бірқатар идеяларын (үстем несіл, жаңа төртін, жоғарғы адам, билікке деген ерік және т.б.) ұлтшылсоциализм тұрғында түсіндіруге тырысты.

Алайда екінші дүниесузілік соғыстан кейін оның философиялық және саяси-құқықтық ой тарихындағы орнына табуы кездегі Ницше шығармашылығын түсіндірудің жаңа кезеңі басталды.

14.6. Ресейдегі 1861 жылғы шаруалар реформасы сот, ағарту, жергілікті басқару және өзін-өзі басқару салаларында да жалтсып, қоғамдық өмірде саяси идеялық ағымдар мен философиялық-құқықтық қозғалыстардың ортақ жол ашты. Реформаторлар мен консерваторлардың либералдар мен радикалдардың арасындағы идеялық алшақтық айқыңдала түсті.

Патша Александр II бұйрығымен құрылған шаруа ісі жөніндегі Бас Комитеттің (басқарушысы Я. И. РОСТОВЦЕВ) жұмысы үлкен қоғамдық тіркеліс тудырды. Шаруа мәселесін шешу 30—40 жылдары славянофилдер бастаған қоғамысты 50-жылдардың соңында халықшылар жалғастырды. Халықшылардың бағдарламадағы кейбір тустары дворяндық реформаторлардың ролында Канатының ұстанғал позициясымен сай келді. Бұл бағыттың негізін Александр Михайлович Унковский (1828—1893/94), 1857 жылдың ең алдымен Тверь губерниясының дворяндарының атынан Александр 11-ге шаруа мәселесін шешудің радикалды жобасын ұсынды. Реформаторлар жатарына митрополит Филаретті (Дроздовты) (1782—1867) да кіргізуге болады. 1861 жылғы 19

ақпандағы Манифестті дайындауды Александр и Ю. Ф. Самаринге жүктеген болатын. Алайда оның жобасымен келісім болмады, сондықтан бұл материал Филаретке тапсырылды, оның ақырғы үлгісі дайындалды. Ол мемлекеттің құқыққа деген 1 православиялық иерархиялы қарама-қарсы ұстанымдары.

1861 жылғы реформа жермен қамтамасыз ету және еркіндікке байланысты шаруалардың мүддесін қамтамасыз етеді. Сондықтан бұл реформа оны жақтаушылар тарапынан да, оның қарсыластары

— радикалдар тарапынан да сынға ұшырады. 60-жылдар қоғамдық қозғалыстардағы радикалды идеялар мен бағдарламаларға толы болды. Бұл кезеңді тарихшылар ресейлік түбірдегі революциялық утопиялық социализмнің қалыптасуы деп атайды. Бұл ең алдымен ортекті зиялы қауым ортасындағы букаралық революциялық қозғалыстан және орыстың ұлттық (“шаруалық”) социализм идеяларынан пайда болды. Шыңғыста да, реформадан кейінгі Ресейде социализм идеялары

бастапқыда сен-симонистік, фурьерлік, ал кейіннен маркстік идеялар студенттер, әдебиетшілер, жас офицерлер мен мемлекеттік қызметшілер, тіпті дін иелерінен шыққандар арасында кеңінен таралды.

Орыстың утопиялық социализмінің негізін қатарында А. И. Герцен және Н. Г. Чернышевский бар. Олардың екеуі де славянофилдердің қарама-қарсысы ретінде.

Қауымдық (халықшылық, “шаруалық”) социализмнің идеялары мен құрылымдарына алғаш келген елеулі философиялық бірі Александр Иванович Герцен (1812—1870) болды. Ол селолық қауымды болашақ орыс социализмінің негізгі тірсігі деп абылдады. Оның 1861 жылғы 1 қарашадағы “Халыққа бар!” ұраны ондаған жылдар бойы патриоттық кеңіс-күйдегі жастардың күреске жұмылдырды.

Герценмен салыстырғанда Николай Гаврилович Чернышевский (1828—1889) нағыз демократ ретінде келеді. Оның “адамгершілікке қарсы философиялық қарама-қарсылық” (1858), “Экономикалық өрлеу және заң шығарушылық” (1859) мақалалары мен “Не істеу керек?” еңбегі Ресейде оқуға тыйым салынған тымармалар болды.

Герцен мен Чернышевскийді кейде социалист-утопистер деп қатар, революцияшылар демократтар деп санады. Алайда “революцияшылар” деген сөз мағынасы жағынан 70-жылдардағы халықшылардың қозғалысындағы бауырластарымен террористер туралы ұғымға жақын.

Михаил Александрович Бакунин (1814—1876) XIX және XX ғасырларда таралған ультра-революциялық социализм бағытының бірі **УЖЫМШЫЛДЫҚ** анархизм бағытының негізін алаушының бірі. “Федерализм, социализм және алтотеология” (1868), “Клуго-германдық империя” (1871), “Мемлекет және анархия” (1873) деген еңбегі оның қарама-қарсысы тек орыс халықшылардың арасында ғана емес көптеген батыс еуропалық елдерде де озықтарын талты. Бакунин мен Л. Тостойдың анархистік ілімдерін Петр Алексеевич Кропоткин (1842—1921) жалғастырды. Ол бастапқыда географ, геолог, биологиядағы эволюциялық теорияны терең зерттеуші, этика теориясы мен тарихы бойынша монографиялық жұмыстардың авторы ретінде белгілі болса, кейіннен анархизм теориясы мен тарихы бойынша еңбектер жазған ыңызы авторы

ретінде танымал болды. Кропоткин анархия ілімін табиғат пен қоғам туралы қазіргі ғылыммен, өсіресе жануарлар өлсімі мен адамзат қауымындағы өзара көмек туралы олеуметтік-философиялық іліммен біріктіргісі келді.

Радикалдар қатарына сондай-ақ “Алга” журналының жетекшісі Петр Лаврович Лавровты (1823—1900) жатқызуға болады. Бастапқы Чернышевскийді жақтаған ол алғашқы “Жер мен ерік” ұйымына, 1 және II Интернационалға, Париж коммунасы мен кейінгі “Халық еркіне” белсене атсалысты. “Болашақ қоғамдағы мемлекет элементі” деген еңбегінде езінің антиутопиялық көзқарасымен ерекшеленді.

Ресейде Александр І-нің либералды бастаулары мен оның едебиетте талқылануынан (Сперанский, Карамзин) кейінгі “реформалар дәуірінде” либерализмнің келесі толқыны бой көтерді. Олардың либералдық көзқарастары ағартушылық консерватизммен аралас болды. Бұл топтың негізгі өкілдері қатарына мыналар жатады: Б. Н. Чичерин (1828—1904) бес томдық “Саяси ілімдер тарихының” (1869—1902), “Халық өкілеттілігі туралы” (1866), үш бөлімнен тұратын “Мемлекеттік ғылым курсы (1894—1898), “Құқық философиясы” (1900) еңбегінің авторы, С. А. Муромцев (“Азаматтық құқыққағы соғыс заң”, (1880), Н. М. Коршунов (“Құқықтың жалпы теориясы бойынша лекциялар”, (1886), М. - М. Ковалевский (“Юриспруденцияға тарихи-салыстырмалы метод”, (1880), Кавказдағы заң мәселесі” (1886), “Қазіргі өмір және ежелгі заң” (1886), үш томдық “Тікелей халық билігінен ОЮЛСТГ [қ халық билігінс дейіс]” (1906) еңбектерінің авторы. Либералдар утопиялық социалистермен, алғашқы орыс марксисттерімен, кейінгі славянофилдердің консервативті-романтикалық оппозициясымен қатар заңгер-догматгардың да көзқарастарымен пікірталасты. Олардың арасында идеялық айырмашылық та болды. Мысалы, Чичерин классикалық либерализмнің жаңа гегельдік жобасын, Муромцев “мудделер юриспруденциясы шеңберіндегі либерализм, Вл. Соловьев — діни-философиялық бағыттағы либерализм, П. И. Новгородцев табиғи құқықтың дәстүр позицияларын ұстанса, М. Н. Ковалевский мен П. Г. Виноградов өздеріне дейінгі К. д. Кавелин сияқты дәстүрлі либерализмнің теоретиктері болды.

Аталмыш дәуірдегі орыстың консерваторлары кейінгі славянофилдер сияқты саяси тоғарыға сенімсіздіктеріне қарап, патриоттық модени-ұлтшылдықты көтермелейді. Булардың қатарына Н. Я. Данилевский (1822—1885), К. Н. Леонтьевті (1831—1891), және Ф. М. Достоевскийді (1821—1881) жатқызуға болады.

Орыстың діни-философиялық турғынағы саяси-құқықтық ойы Вл. Соловьевтің (1853—1900), Ф. Достоевскийдің, К. Леонал кейінірек С. Н. Булгаковтың (1871—1944) және Н. А. Бердяевтің (1874—1948) шығармашылықтарынан келінеді. Булар еуропалық мәдени құндылықтарды игеру сәтшеліктері мен өлсіздіктерінің продестегі Ресейдің релі туралы сол заманғы идеялардың өздерінен ерекшелуге ұмтылды, алайда практикада бұл еркет сынаржатылықпен шектесіп жатты. Достоевскийде тубіршілдік бағдар басым, Соловьевте утопиялық ойлар басым болса, Бердяевте орыс өмірі мен орыс рухындағы “тәсіс антиномияның” салдарынан мұның жүзеге асыру мүмкін емес.

XX ғасырдың басында Ресейде марксизмнің тоғарыға қушые түсті. Революциялық радикалдардың арасында орыс марксисттері халықшылдарды ығыстырып шықты. Орыс марксизмін өксіс Г. В. Плеханов болып саналады. Кейін бұл бағытты В. И. Ленин, Н. И. Бухарин, Л. д. Троцкий жалғастырды.

Ресейде конституциялық басқару енгізілгеннен кейін заң мен құқық саласында едәуір алға басушылық байқалды. Конституциялық (құқықтық) мемлекет мәселелерін зерттеумен А. С. Алексеев, С. А. Котляревский, В. М. Гессен, М. М. Ковалевский сияқты орыстың құқықтанушылары айналысты. Құқық философиясы Г. Ф. Шершеневичтің (1863—1912), Б. А. Кястиковскийдің (1868—1920), Е. Н. Трубецкойдың (1863—1920),

п. И. Новгородцевтің (1866—1924) шығармашылықтарына қарастырылды.

Көптеген Ресейдің бастапқы тежірімдері шетелге асып кеткен орыс құқықтанушыларының салыстырмалы-тарихи зерттеулерінің объектісіне айналды.

Ресейдің ибольшағы туралы бул сыншыл-аналитикалық жұмыс шетелдегі ғылыми орталықтарда жүргізілді. Орыс эмигрантарының мұндай орталықтары Харбин, Прага, София, Берлин алаңында орналасқан. Н. А. Бсрдяев, П. А. Сорокин, П. Б. Струне, Г. К. Гинс, Н. С. Тимашев, С. Л. Франк, С. И. Гессен және өзгелері шетелдегі сн танымтай орыстың куқытанушылары болды.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Саясаттану антологиясы. Алматы; Санат, Т. 5. 2006

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

15 -тақырып. Маркстік-лениндік саяси-құқықтық идеология

Түйінді сөздер: ленинизм, марксизм, социализм, коммунизм, капитализм, феодализм.

Негізгі сұрақтар:

15.1. Мемлекет және құқы туралы маркстік ойдың теориялық бағыттары және қоғам дамуы туралы ілімі.

15.2. Мемлекет және құқы туралы маркстік-лениндік ілімнің таптық сипаты.

Тезис: 15.1. К. Маркс пен Ф. Энгельстің дүниеге коммунистік қозғалыстары принциптерін баяндаған “Европаны елес кезігі жұр, бул — коммунизм сәсі” деп басталатын ағартушы “Коммунистік партияның манифесті” ұзақ жылдар бойы марксизмнің жұмысшы табын азат ету жолындағы күрес бағдарламасы ретінде деріктеліп келді. Социалистік жүйе елдерінде дүниедегі бірденбір дұрыс, оділетгі ілім ретінде насихатталған маркстік ілім дүние мен қоғамның даму заңдары туралы жаңа — коммунистік қозғалыстың іргезін қалады. Маркстік ілім саяси ғылымдағы бөлек кезеңде пайда болған жоқ. Бул ілімнің алғы шарттары тарихи дамудың оған дейінгі сатыларында қалыптасқан болатын.

Марксизмнің іргезінде болуының алғы шарттары XIX ғасырдың ортасына қарай пісіп жетілді. Немістің классикалық философиясы, ағылшынның саяси экономиясы мен француздың утопиялық социализмі марксизмнің теориялық негіздерін құрды. Марксизмнің пайда болуы мен оның қайнар кездері туралы В. И. Лениннің “Марксизмнің ұш қайнар тозі және құрамдауы үш белімі” атты еңбегінде жан-жақты баяндалған.

XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында Батыс Еуропада бұрын болмаған елеулі өзгерістер болды. Екі феодальдық тәртіптердің күні өтіп, абсолюттік биліктердің тақтары шайқалып, құлап жатты. Қанаудың ауыртпалығынан азап пен қайыршылық көрген, адам ұялары шектелген халық бұқарасы жарқын болашақ туралы армандады. Миллиондаған халық бұқарасы қанауға, сол кездегі тәртіпке қарсы күреске қатысып артықшылықтар мен жеңілістерге ие болған топтарға өз күшін көрсетті. Мұның бастамасын ұлы француз революциясы елтіп берді.

Революцияға дейін-ақ, ұлы ағартушылар Вольтер, Дидро, Монтескье, Мельс, Руссо, Гольбах, Гельвеций және тағы басқалар адамның ақыл-ойын тұлғалаған дін мен феодальдық тәртіптерді сындады. Олардың “ақыл-ойдың талағтарына сәйкес” қоғам

ды өзгерту туралы идеялары, еркін болып тұратын, бірақ “тәртіп пен жағдайлар құл жасайтын” адам туралы ілімдері елдің қоғамдық пікірін феодальдық монархияны күрес арқылы құлату қажеттігіне, бостандық, теңдік, еділдік мұраттарының салтанат құруы жолындағы күреске өзірледі.

XIX ғасырдың алғашқы отыз жылында Францияның саяси және рухани өміріне жаңа ерлеу байқалды. Француз ұлы социалист-утопистері Сен-Симон мен Шарль Фурье капитальді құрылысты аяусыз сынап, игілікті қоғамның жоспарларын жасады. Олар қоғамды анауға және жеке адамның пайдасына емес, ортақ мүддеге негізделген еділдікті қоғамдық құрылыс негізінде қайта құру жоспарын ұсынды. Сол дәуірдің тарихшылары

О. Тьерри, О. Мине, Ф. Гизо және т.б. қоғам дамуын жаңаша ұғуға түйін іздеп, тап күресіне назар аударды.

Француз буржуазиялық революциясына негізгі классикалық философиясы ұн қосты. Канттың, Фихтенің, Шеллинг пен Гегельдің есімдерімен молім болған бұл философия ерлеп келе жатқан жас буржуазияның философиясы болды. Гегель даму туралы философиялық ілімді — диалектиканы ашты. Фейербах жаратылыстың өзінмен тұлғадануға болатындығын дәлелдеді. Гегельдің диалектикасы, оның дүниені даму, өзгеріс, қарама-қарсы негіздердің күресі үстінде тұлғаға ұмтылуға басқа ойшыларға да зор әсер етті. Маркс Гегельді біртұтас философиялық, жүйе арқылы барлық ғалам, барлық ғылым мен өнер дамуын көрсетуге бекем бел байлаған “алғашқы ойшыл” деп таныды.

Ағылшын экономисті А. Смит пен Д. Рикардо қоғамның бұкіл байлығының негізгі көзі еңбек болып табылатынын көрсетіп және буржуазиялық саяси экономияның жасалуын өзірледі. Олар азаматтық қоғамды адамдардың материалдық қажеттіліктер елімі түрінде түсінді, мұндағы материалдық, игіліктерді тұтыну мен болудегі өлшеу мей айырбастағы қатынастарды көрді.

Маркс пен Энгельс өзінен бұрынғы ойшылдардың идеялық мұраларын қайтадан өзінен, пролетариаттың мүдделерін білдіретін жаңа ілім жасады. Маркстің мемлекет және қоғам туралы іліміндегі басты идея “коммунизм мұрапары жолындағы күрес” және бұл мұраттарды жүзеге асыруға қабілетті “материальдық күш” жұмысшы табының жетекшілік ролы “табы” еді. Гегельдің құқық философиясының сыны жөнінде “Кіріспе” деген мақаласында Маркс “Адамды азат ету құқық, атаулыны жоймайынша мүмкін емес, ақ пролетариат нағыз құқықсыз және езілген жағдайда тұрған табытың өзі. Пролетариат қоғамның барлық топтарын азат етпейінше, өзін азат ете алмайды” деп тұжырымдады.

Маркстің ілімі бойынша адамзат қоғамының өмірі суруінің партия — материалдық игіліктерді үнемі өзінен алып отыру болып табылады. Маркстің айтуынша қоғам дамуы өндірістің қатынастар мен өндірістің құрылымының сипаты мен дәрежесіне сәйкес келуіне байланысты болмақ. Бұл мәселе бойынша ол былай деп жазды: “өзінің ішіндегі қоғамдық өндірісте адамдар өз өндірісіне қарамайтын, белгілі бір қажетті қатынастарда өндірістің қатынастарда болады, бұл қатынастар олардың материалдық өндірістің құрылымы белгілі бір сатысына сай келеді. Осы өндірістің қатынастардың жиынтығы

коғамның экономикалық құрылымы, реалдық базисі болып табылады, осыған келіп заңдытқ және саяси қоғамға орнайды және бұған қоғамдық сананың белгілі бір формалары сай келеді”.

Материалдық өмірдің өндіріс өдісі жалпы өмірдегі елеуліткі, саяси және рухани процестерді тудырады. Осылардың барлығынан келіп, адамдардың материалдық тіршілігі, олардың қоғамдық болмысы қалыптасады. Ал адамдардың материалдық игіліктер өндіру жөніндегі еңбек ету ерекеті қоғамдық болмыстың негізгі мазмұны болып табылады. Марксше айтқанда “адамдардың санасы олардың болмысын билемейді, қайта керісінше, олардың қоғамдық болмысы олардың санасын билейді”.

Өндіріс күштер — өндіріс өдісінің неғурлым өзгермейтін жағы. Оның ердайым өзгеріске ұшырауы өндірістік қатынастардың арға қалуына өкеліп соғады. Мұның өзі өндірістік қатынастардың заңдытқ жағднан алғандағы бейнес болып табылатын меншікті қатынастарға қайшы келеді. “Өндіріс күштердің даму формаларыт болған бұл қатынастар өтпді олардың бұғауына айналады. Сол кезде барыл елеуліткі революция заманы басталадыт. Экономикалық негіздің өзгеруімен бірге азды-көпті қысқа уақыт ішінде бүкіл зор қоғамда теңгеріс жасаладыт”.

Өндірістік қатынастардың өндіріс күштердің сипаты мен деңгейіне сәйкес келу заңы, Маркстің айтқанда, тарихи прогрестің өтермелеуші күші болып табылады. Оның негізінде өндірістің өскі өдісі жаңа өдіспен ауыстырыладыт. Марксизм өндірістің белгілі бір өдіске негізделген өзінің базисі мен қоғамдық бар тарихи дамудың заңды сатысын қоғамдық-экономикалық формация деді және бес қоғамдық-экономикалық форма-

236

цияның (алғашқы қауымдық, күл иеленушілік, феодалдық, капиталистік және коммунистік) атап көрсетті.

Қоғам дамуы мен формациялардың алмасуы туралы Маркс былай ден жазды: “Бірде-бір қоғамдық формация өркеңгеу үшін өзі өріс ашып беретін өндіріс күштердің бері кемеліне келместен бұрын жойылмайды, ол жаңа, неғурлым жоғары өндірістік қатынастар өскі қоғамның өзі ішінде өмір сүруіне материалдық жағдайлар пісіп жетілмеген бұрын өшкешанда пайда болмайдыт. Сондықтан да адамзат өзінің алдына өрқашан тек өзі өшше алатын міндеттерді гана қояды, өйткені анықтап қарағанда, өрқашан да оны шешуге қажетті материалдық жағдайлар болып отырған кезде гана, өң болмағанда, болып келе жатқан кезде гана туадыт. Жалпы алғанда, азиялық, өжелгі замандытқ, феодалдық және қазіргі буржуазиялық өндіріс өдістерін экономикалық қоғамдық формацияның прогресшіл замандары дел айтуга болады. Буржуазиялық өндірістік қатынастар — қоғамдық өндіріс процесінің соңғы антагонистік формасы. Антагонистік болғанда жеке антагонизм мағынасында смес, жәкес адамдардың өмірінің қоғамдық жағдайларынан өсіп шығатын антагонизм мағынасында. Бірақ буржуазиялық қоғамның қойнауында дамиды өндіріс күштер, сонымен бірге бұл антагонизмді шешу үшін материалдық жағдайлар жасайтын антагонистік формасы. Сондықтан да адамзат қоғамының алғы тарихыт буржуазиялық қоғамдық формациямен аяқталадыт”.

Маркс пен Энгельс қоғамдық-экономикалық формациялардың алмасуына сол қоғамдағы өртүрлі топтар мен күштердің қалай қарайтындығын және олардың белсенді ерекеттерін де атап көрсетті. Олар “өсы күнге дейін өмір сүрген барлық қоғамдар тарихы таптар күрссілің тарихы болғандығын” өрекше атай отырып, “бұл күрес өрқашан да бүкіл қоғам құрылысын революциялы жолмен қайта құрумен немесе күресуші таптардың жалпы жойылуымен тығыз өтырды” ден жазды.

Бүкіл қоғам тарихын бір-біріне жау өю танқа беліп қарағанда олар “буржуазиялы қоғам тағдытқ қайшылықтардыт жойған жоқ. Ол тек өскілерінің орнына жаңа тағдытқ, өзүдің жаңа жағдайларын, күрестің жаңа формаларын тудыдыт” ден Т.С.Я.Д.Р.Г.С. Тырыстыт. Олар сонымен бірге жұмыстыт табының тарихи ролін жоғары бағалады және пролетариатты

алдағы революцияда жетекші рөлге не болатын куш ден білді. Олардың ойынша, барлық Кінаушы формациялардағы яғни, буган дейінгі кезіндегі тарихты

козғаушы куші — таптар күресі болып табылады. Таптар күресінің еңгі шепгуші кезеңі буржуазия мен пролетариат арасындағы ымыраға келмейтін саяси күрес болып табылады деп түсінген олар ‘пролетариат бул революцияда оздерінің бугауларынан баска ештеңе де жоғалтпайды, керісінше олар буюл дунеге пе болады’ ден түсіндірді.

Коғамдық таптарға В. И. Ленин былай деп аңызға береді:

‘Таптар деп адамдардың үлкен топтары, коғамдық еңдірісті тарихи белгілі бір жүйесінде олардың алатын орнына қарай, өңдіріс құрал-жабдықтарына олардың (қобінесе заі’мен бекітіліп, қалыптасқан) қатынасына қарай, еңбекті коғамдық жолмен ұйымдастырудағы олардың рөліне қарай, ал олай болса, коғамдық, байлықтан олардың алып отырған үлесінің мөлшеріне және ол үлесті алу әдісіне қарай айырылатын топтары аталады’.

Коммунистік коғамда жетекші тапқа айналған пролетариат қана басқа таптарды да азат етеді. Ойткені, ‘буржуазияға қарсы түріан барлық таптардың ішінде тек пролетариат ғана шын мәніндегі революцияшыл тап болып табылады. Оған таптардың бері ірі өнеркәсіп дамыған сайын азып, қури береді, ал пролетариат — осы өнеркәсіптің өз жемісі’. Бірақ, пролетариат та өңгі тап болып қала бермейді. ‘Егер пролетариат буржуазияға қарсы күресте қалай тап болып біріксе, егер ол революция арқылы өзін үстем тапқа айналдырса және үстем тап ретінде ескі өндірістік қатынастарды күшпен жойса, онда ол осы өндірістік қатынастармен бірге тап қарама-қарсылықтарының болу жағдайларын жоюды, жалпы тап атаулыны жоюды, сойтіп өзінің тап ретіндегі үстемдігін де жоюды. Таптар және таптық қарама-қарсылықтары бар ескі буржуазиялық коғамның орнына өңбір адамның еркін дамуы барлық, жұрттың еркін дамуының шарты болып табылатын ассоциация орнайды’.

Маркс таптық, айырмашылықтар жойылатын және жеке меншік болмайтын коммунистік коғамның төменгі және жоғары фазасының (сатысының) арасындағы айырмашылықтары туралы да айтады. Оның ойынша, коммунизмнің бірінші фазасы — социализм-өңділік пен теңдікті толық орната алмайды, байлық жеңілісіндегі айырмашылықтар сақталып қалады, бірақ адамның адамның қанауына жол берілмейді, өң мүмкіндік те болмайды. Ойткені, өң-өңдіріс құрал-жабдықтары, фабрикаларды, машиналарды, жерді және басқа сол сияқтыларды жеке меншік етіп бақу алуға болмайды. Сонымен, ‘коммунистік коғамның бірінші

фазасында’ ‘буржуазиялық құқық’ толық емес, тек жарым-жартылай ғана, яғни, тек қана экономикалық, теңкерістің алатын орнына қарай, яғни, өңдіріс құрал-жабдықтарына иелігіне қарай жойылады.

Коммунистік коғамның жоғары фазасында ғана толық өңділік пен теңдік үстемдік құрып ‘еркімнен қабілетінс қарай, өңкімге керегіне қарай’ принципі орнайды. Бул кезде мемлекеттің де қажеті болмайды. Лениннің сезімен айтқанда ‘коғам тұрмысының негізгі ережелерін орнатуға адамлар соншалық дағдыланған, олардың өңбегінің өңімділігі соншалық, өскен, олар өз қабілеттеріне қарай өңікті өңбек ететін болған кезде мемлекет ГӨЛЫК құрыды’.

15.2. Мемлекеттің пайда болуы мен оның қызметі туралы маркстік ілім бастал-аяқталуы сипатта баяндалады. Маркстің ілімі бойынша, өңдіріс құрал-жабдықтарын өңленген қанаушы таптар өңілген таптарды ауыздықтап ұстап отыруы үшін өңдерінің өңономиялық, құқықтарымен қатар саяси, құқықтық, өскери және идеологиялық құралдар мен өңдістердің саяси жүйесі болып табылатын мемлекет күшін де пайдаланады. Яғни, мемлекет, Маркстің түсінігінше, үстем таптың қолындағы өңілген таптарды бағылтыруға және басып-жаныштауға арналған құрал.

Марксизм ілімі бойынша, мемлекет алғашқы кезде ак қарама-қарсылық пен қайшылыққа толы коғамдық, дамудың жемісі. Рұлық коғамның өңытылуы мен

мемлекеттің пайда болуының алғашқы белгілері туралы Ф. Энгельс “Семьяның, жеке меншіктің және мемлекеттің шығуы туралы” еңбегінде былай деп жазады: “Озіт-тің бүкіл экономикалық турмыс жағдайларынан келіп, еріктілер мен жулдарға, қанаушы байлар мен каналушы кедейлерге болауға тиісті қоғам — бұл қоғам — қарама-қарсылықтарды қайтадан ымырластыра алмайтын былай тұрсын, қайта оларды барған сайын шиеленістіре тусуға тиісті қоғам лаида болды. Мут-шай қоғам осы таптардың арасында үздіксіз болып тұратын ашық күрес үстінде ғана немесе үшінші бұл күллі үстемдік етуінен тана өмір сүре алатын сді, бұл күш өзара күресуав талтардан жоғары тұрған болып, олардың ашықтанашық, қактығытстарын басып-жаныштап отыруы және тал күресте ең ері кеткенде тек экономика саласында ғана, заяды ден аталатын формада ғаяа жол берді. Рульж қурылыстың дәурені етті. Еңбек болінісі және оның салдарынан қоғамның тап-тап болып жіктелуі ОНЫҚ қул-талқанын шығарды. Оның орнын мемлекет басты”.

Энгельстің пікірі бойынша, мемлекет қоғамға сырттан ғанылған елдсбір күш болып табылмайды. Мемлекет соңдай-ақ, Гегель айтқандай, “адамгершілік идеясының шындығы” да, “парасат бейнесі мен шындығы” да емес. Мемлекет — дамудың белгілі бұл сатысындағы қоғам жемісі, мемлекет — сол қоғамның өзін-өзі шешілетін қайшылықтарға келіп шығарылғанын. ымырласпайтын қарама-қарсылықтарға белінгенін, қуылуға дәрмені жоқ қарама-қайшылықтарға белінгенін мойындағандық еді. Ал осы қарама-қарсылықтар, экономикалық күштері бірібіріне қайшы таптар нотижесіз күресте бірін-бірі және қоғамды жалмап қоймауы үшін, қоғамдан жоғары тұратын күш, яғни қактығысты тежей алатын, оны тәртіптің ісінде шығармай ұстап тұра алатын күш қажет болды. Маркстілер ойлап тапқан бұл күш қоғамның өз ішінен шыған, бірақ өзін одан жоғары қоятын, өзін одан барған сайын оқшаулай беретін күш — мемлекет еді.

Қоғамдық даму нотижесінде пайда болған мемлекеттің Қызметі не және ол кімнің мүддесін қорғайды деген сұраққа Энгельс былай деп жауап берді: “Мемлекет таптардың қарама-қарсылығын ауыздықтап ұстау керектігінен туады. Итан, сонымен қатар ол осы таптардың соқтығысуларына келіп туғандықтан, ол жалпы среже бойынша, экономика жағынан ең күдіретті үстем таптың мемлекеті болып табылады, мемлекеттің көмегімен ол тап саяси жағынан да үстем болып алады, сөйтіп өзін-өзі тағайындап басыл жаныштауға және қанауға қажетті жаңа құралдар табады”.

Мемлекет туралы Маркс пен Энгельстің ілімін одан ері жалғастырған Ленин “Мемлекет туралы” еңбегінде “Қай жерде, қай кезде қоғам тап-тапқа белінсе, қай кезде анаушылар мен каналушылар пайда болса, сол жерде, сол кезде мемлекет пайда болды” деген қорытынды жасайды.

Мемлекеттің тағайындау сипаты мен оның зорлық аппараты туралы ойын Ленин одан өрі былайша жалғастырады. “Тарих мынаны көрсетеді: қай жерде, қай кезде тап-тапқа болінген болса, демек, адамдар жіктеліп, олардың біреулері, қіншілерінің еңбегін үнемі иемдене алатын, бірі екіншісін қанайтын таптарға болінген болса, адамдарға зорлық жасаушы айрықша аппарат болып табылатын мемлекет тек осы жерде, сол кезде шыққан.

240

Мемлекет дегеніміз — бір таптың екінші тапқа үстемдік жүргізуін қолдап отыратын машина. Бұл машинаның формасы да әр түрлі болады. Іл исленушілік мемлекетте біз монархияның, аристократиялық республиканың немесе тіпті демократиялық республиканың болғандығын көреміз, бірақ істің мені боз-баяғы бір қалыпта қала берді”.

Лениннің сөзімен айтқанда, “мемлекет дегеніміз адам қоғамынан белініп шыққан басқару аппараты”. Тек басқару ісімен ғана шұғылданады, басқару үшін еңбегін еркін күштеуге бағындыратын айрықша зорлау, бағындыру аппараты — турмслерді, адамдардың айрықша образдарын, ескерді, тағы сол сияқтыларды қажет ететін адамдардың айрықша тобы пайда болған кезде мемлекет те ғайда болған.

Мемлекеттің куілтеу аппараты болып табылатындығын делелдеу үшін Ленин мемлекет болмаған кездің де болғандығын және ол кезде қанау мен зорлықтың болмағандығын келденең тартадьт. Алғашқы қауымдық құрылыс кезеңіне сипаттаған ол былай деп жазады: “Міне, сол кезде мемлекет болмаған, елді қорғау қолданып отыру үшін, адамдарды қорғауға бағындырып отыру үшін, ерекше аппарат болмаған. Біз ол кезде едет-гурьп ұстемдігі, бедел, құрмет болғандығын, ру ақсақалдарды пайдаланған билік болғандығын, бұл билік кейде ежелдер оның болғандығын көреміз,... бірақ басқаларды басқару үшін және басқару мүдделеріне, басқару мақсаттарына бола белгілі бір зорлау аппаратын, қорғау аппаратын ұнемі, ердайым пайдалану үшін, жұрттан белініп шыққан айрықша санаттағы адамдарды біз ешбір жерде көрмейміз”.

Лениннің пікірінше мемлекет белгілі бір топ адамдардан құралған, қоғамнан белініп шыққан белгілі бір аппарат. Адамдар басқарылатындарға және басқару жөніндегі мамандарға, қоғамда жоғары тұратындарға, басқаларға өміріне жүргізілетін билік-төстеушілер мен мемлекеттің өкілдері делінгендерге белінді. Басқаларды басқаратын осы аппараттың қолында зорлықпен қорғау қолданылатын мүмкіндік берілді. Бұл қорғау тәсілі делінген. Қорғау тәсілдері қоғамда қорғауға қарай ұнемі өзгеріп отырады. Бірақ мемлекет болған кездің беріде де ербір қоғамда басқарып, билік-төстеу, ұстемдік жүргізіп отырған адамдар, бір топ адамдар болды, өкіметті ұстап отыру үшін олардың қолдарында зорлау құралдары, қорғау аппараты, ербір заманның өкілдері дорежесіне сәйкес қорғау-жарамды болды. Мемлекетті тек тап елділігінің құралы ретінде ғана қарастырып маркстік-лениндік ілімнің негізін қалаушылар мемлекеттің басқару қызметтеріне назар аудармайды және оның ұйымдастыру, шаруашылық, мәдени, сыртқы саясат мәселелерін қарастырмайды. Мемлекетті бір-біріне қарсы қарсы тартып жату ерекшелігі деп түсіндірген Ленин былай деп жазады:

“Сөйтіп, осы жалпы ұғымдарға зер сала қарасақ, таптар болмаған кезде, қорғаушылар мен қорғалушылар болмаған кезде мемлекет не болған болмаған, ол таптар пайда болған кезде не болған мемлекет те пайда болған деген сұрақ қойсақ,— міне, тек солай еткенде ғана біз мемлекеттің мені және оның маңызы туралы сұраққа анық жауап таба аламыз”.

Мемлекеттің билеуші таптың құралы ретінде қарастырып маркстік-лениндік идеология бір таптың ғана мүддесін қорғайтын пролетариат диктатурасының қажеттігін жанталаса делелдеуге тырысады. Маркстің айтуынша, “тап күресі міндетті түрде пролетариат диктатурасына алып келеді”. Пролетариат диктатурасының белгілі бір уақытта ғана өмір сүретін құрылым ретінде қарастырып Маркс былай деп жазады. “Капиталистік қоғам мен коммунистік қоғамның арасында біріншісінің екіншісіне революциялық жолмен айналу деуі жатыр. Осы доуірде саяси өтпелі доуір де сәйкес келеді, бұл доуірдің мемлекеті пролетариаттың революциялық диктатурасынан басқа ештеңе болса да бола алмайды”. Маркстің бұл қорытындысы пролетариаттың сол кездегі капиталистік қоғамда атқарып отырған роліне тәуелді, осы қоғамның дамуы туралы және пролетариат пен буржуазияның қарсы-қарсы мүдделерінің сәйкес алмайтындығы туралы деректерге негізделген болатын. Марксше айтқанда, пролетариат өзін азат ету үшін буржуазияны қорғау, саяси өкіметті жеңіп алу және өзінің революциялық диктатурасын орнату керек.

Пролетариаттың ұстем тапқа айналуы мен саяси билікті пайдалануы туралы “Капиталистік партияның мәні туралы” былайша атап көрсетіледі: “ол пролетариатты ұстем тапқа айналдыру, демократияны жеңіп алу болып табылады. Пролетариат өзінің саяси ұстемдігін буржуазиядан барлық капиталды бірте-бірте тартып алу үшін барлық ендіріс құралдарын мемлекеттің, яғни ұстем тап болып ұйымдасқан пролетариаттың қолына орталықтандыру үшін және барлық өндіріс құрылымдарын мүмкіндігінше тезірек қорғау үшін пайдаланады”. Мәңгілік құрылымға қол сұғушылық болып табылатын бұл

орскеттерді марксизм “бүкіл ондіріс едісіне теңкеріс жасайтың қурал есебінде созсіз керегі болатын” амалсыз шаралар ретінде тусішіреді.

Мемлекеттік аппаратты зорлық қуралы, зілүпгілерді қанау қуралы ден қарғап-сілген марксистер пролетариат диктатурасының зорлау және қуштеу шараларын ақтауға және оның еңбекші халық мүддесі үшін қажет болғандықтан ден долелдеуге тырысады. Олардың долелдеуі бойынша, пролетарлар оздеріт-ің қазіргі иемдену әдістерін де тугелдей қуртқан уақытта қана қоғамдық ендіргіш қуштерді озше қарата алады. Пролетариаттың езінде қорғауды керек ететін ешнорсс жоқ, олар осы қунт-е дейін жеке меншітсіз қорғап, қамтамасыз етіп келгендердің беріп қиратуға тиіс.

Откеннің борін қирату мен бурьшығ устем таптардың қарсылығын жою үшін қажетті болып табылатын пролетариат диктатурасы туралы В. И. Ленин “Мемлекет және революция” деген едбегіт-де “ілгері даму, яғи-ти коммунизмге қарай даму пролетариат диктатурасы арқышы болады, басқаша бала адмайды, ейткені, қанаушы-капиталистердің қарсылығын қирататын пролетариат-ғап басқа ешкім жоқ, бул жолдан басқа жал да жоқ. Адамзаттың жалдама қулдықтан қутқару үшін, буларды біз басып-жаншуга тиіспіз, булардың қарсылығын қуштсу, қирату керек” деп жаза отыртып, ол “басып-жашлу бар жерде, қуштеу бар жерде демократияның болмайтындығын” да мойындайды.

Лениннің сезімен айтқанда, езілген тап ескі мемлекеттік машинаны қиратуға тиіс. Яғни буржуазиялық мемлекет аздай формада болып (конституциялық монархия немесе буржуазиялық республика формасында), пролетариаттың онымен ымыраласуы мүмкін емес. Пролетариат диктатурасы бкілігі коммунистік қоғамның бірінші фазасында қана қажет болады ден есептеген маркстік-лениндік идеология мемлекеттің қурқындығы туралы болжам да айтты. “Коммунистік партия манифесінде” айттылғандай, “даму барысында таптың айырмағылықтар жойылып, бүкіл ендіріс индивидтер ассоциациясының қолына жиналған кезде ресми екімет езінің саяси сипатын жоғалтады”.

Маркстік-лениндік ілім бойынша қоғамның дамуына байланысты, пролетариаттың экономикалық, саяси, оскери және мәдени Қушның артуына байланысты мемлекет қури бастады. Билік олардың пікірінше буржуазиялық мемлекеттен пролетариат диктатурасына көшеді, ол жаңы халықтық социалистік мемлекетке ұласады, ол дами келе ақыр соңында мемлекеттің қурып-бітуіне жеткізеді. Дегенмен, мемлекеттің толық қуруы үшін Ленин атап қорсеткейдей, толық коммунизм орнауы қажет. Ойткені, мемлекетті қажет стпейтін мына төмеі-шегідей процестер болғанда мемлекет оз-озінен жойылады.

1) Қоғамдық меншік т-іегізінде, ендіріске және еңбек пен онімді белуге, есепке алуға аса қатаң бақылау орната отырып,

адамзат қоғамының өі-ідіргіш қуштерінің орасан зор дамытылуы.

2) Ендіргіш қуштердің орасан зор дамуы негізінде “қоғамдық теңсіздіктің ең маңызды қайнар қоздерінің бірі — ой еңбегі мен дене еңбегінің арасындағы қарама—қарсылықтың және өрбір адамның жан-жақты дамуы мен қала мен деревня арасындағы елеулі айырмашылығын жойылуы.

3) Демократияның жоғары дәрежеде орнығуы, “мемлекетті басқаруға барша жұрттың қатысуы, яғни барша жұрттың қоғамдық етшірісті өз бетімен басқаруды ұйсынгенде және іс жүзінде басқара алатын болғанда”

Сонымен, маркстік-лениндік қағидаға сенер болсақ, “мемлекет мәңгі жасап келе жатқан жоқ. Мемлекетсіз өмір сүрген, мемлекет, мемлекеттік екімет дегендердің не екейін білмеген қоғамдар да болған. Демек, “бурьш таптар қалайша сезсіз пайда болса, олар соншалықты сезсіз қуриды. Таптар қурылымды мемлекет те сезсіз уриды”

Мемлекет және қуық туралы маркстік ілімнің тарих өз бағасын берді. Олардың мемлекет және саясат туралы көптеген қағидалары уатыт талабына шыңас бере алмады. Дегенмен де, олардың саясат, мемлекет, қуық және заң туралы қозқарастары мен идеялары елемдік саяси-қуықтық ілім тарихына мәңгіге еңді және ғалымдардың зерттеу

тақырыптыңна айналды. Соньтмси бірге, марксизмді жан-жақты оқып уйренбей, елемнің XIX ғасырлардагы саяси жене рухани бейнесін кез алдътмызга елестету де мумкін емес.

Әдебиеттер:

Негізгі

1. Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е Саяси және құқықтық ілімдер тарихы Алматы: Заң әдебиеті, 2005
2. Ибрагимов А.К. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы. Астана, Фолиант: 2006
3. Коллектив авторов История политических и правовых учений Москва: Юрист, 1998

Қосымша

1. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. О коммунистической общественной формации. В 4-томах. М.: политиздат, 1987.
2. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В.И. О Парижской Коммуне. Сборник. М.: политиздат, 1971.
3. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности государства. Соч. Т.21.
4. Марксизм. Pro и contra. / Ред. Д.М. Носов. М.: Республика, 1992.
5. Марксистско-ленинское учение о государстве и праве: история развития и современность. / Ред. колл.: Н.В. Витрук и др. М.: Наука, 1977.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені

Мамандығы: халықаралық құқық

Шифр: 5В030200

Пән: Құқықтық және саяси ілімдер тарихы

Оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз ету картасы

№	Автор/құрастырушының Т.А.Ж	Атауы	баспасы, шыққан жылы	Данасының саны		Студенттердің жалпы саны	% шақанда
				Кітапханада	кафедрада		
Оқу әдебиеттері (тек қана оқулықтар немесе оқу құралдары, сонымен қатар электрондық басылым форматындағы)							
1.	Мамедов А.К. Сатиршинов Б.Е	Саяси және құқықтық ілімдер тарихы	Алматы: Заң әдебиеті, 2005	34	≡	105	40
2.	Ибрагимов А.К.	Саяси және құқықтық ілімдер тарихы	Астана, Фолиант: 2006	23	≡	105	30
3.	Коллектив авторов	История политических и правовых учений	Москва: Юрист, 1998	100	≡	105	70
Қосымша әдебиеттер							
4.	Карамзин Н.М.	Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском общениях	М.: Наука, 1991	46	—	105	40
5.	Сперанский М.М	Проекты и записки	М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961.	16	—	105	40
6.	Мамут Л.С.	Этатизм и анархизм как типы	М., 1989.	5	≡	105	10

		политического сознания. Домарксистский период					
7.	Мамут Л.С.	Карл Маркс как теоретик государства	М., 1979.	6	≡	105	10
8.	Гегель Г.В.Ф	Политические произведения	М.,1978.	15	≡	105	12
9.	Гегель Г.В.Ф	Философия права	М., 1990.	25	≡	105	11
10	Галанза П.П	Учение Канта о государстве и праве	М., 1960	15	≡	105	12
11	Томас Джефферсон	о демократии	Спб.,1992.	15	≡	105	13
12	Золотухина Н.М	Развитие русской средневековой политико-правовой мысли	М., 1985.	13	≡	105	13
13	Исаев И.А., Золотухина Н.М.	История политических и правовых учений России 11-20 вв	М., 1995.	14	≡	105	10
14	Зайченко Г.А.	Джон Локк (Мыслители прошлого).	М., 1973.	12	≡	105	23
15	Лейст О.Э	Учение Спинозы о государстве и праве	М., 1960.	31	≡	105	21
16	Макиавелли Н	Избранные сочинения	М., 1982.	21	≡	105	23
17	Макиавелли Н	Государь	М., 1990.	13	≡	105	34
18		Хрестоматия по истории политических учений	М., 1972.	12	≡	105	23
19	Аль-Фараби	Трактат о взглядах	Алама-Ата: Наука,	15	≡	105	10

		жителей добродетельного города. //Аль-Фараби. Философские трактаты	1972.				
20	Аль-фараби.	Афоризмы государственного деятеля. // Аль-Фараби. Социально-этические трактаты	Алма-ата: Наука, 1973.	35	≡	105	30
21	Цицерон.	Диалоги о государстве. О законах	М.,1966 г.	25	≡	105	20
22	Утченко С.Л.	Политические учения Древнего Рима. 4-вв. д.н.э.	М.,1977 г.	25	≡	105	20

Лектор:

Қуандықов Б.Ж.